ИЛЈАС ӘФӘНДИЈЕВ

ЈӘНЈА
СЕЈИДОВ

ИЛЈАС ӘФӘНДИЈЕВ

(һәјаты вә јарадычылығы һаггында мүхтәсәр очерк)

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1975

С 10202—196 / М—651—75 198—75

© Азәрнәшр, 1975.

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Азәрбајчан әдәбиҹјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан танынмыш совет јазычысы Илјас Әфәндијевин ады чохмилләтли Иттифагымызын һәр јериндә, сәрһәдләримиздән кәнарда да мәшһурдур. Әдибин бүтүн әсәрләри рус дилинә, бә'зи роман вә пјесләри, һекајәләри ССРИ халглары дилләринә, инкилис, франсыз, алман, әрәб, фарс, түрк, словак, болгар, мачар, чех, полјак вә башга дилләрә тәрчүмә едилмишдир.

Илк һекајәләрини отузунчу илләрин сонларында чап етдирән јазычы гәләмини мүхтәлиф жанрларда сынамыш, һекајә, очерк, кино-повест, роман вә пјесләри, публисист чыхышлары вә әдәби-тәнгиди мәгаләләри бөјүк марагла гаршыланмышдыр.

Заманын ән вачиб, ағыллары дүшүндүрән, гәлбләри һәјәчанландыран ичтимаи проблемләринә диггәт, сүр'әтлә инкишаф едән чәмиҹјәтимиздә баш верән дәјишикликләри көрмәк вә көстәрмәк бачарығы, адамларын психолокиҹа вә дүнјабахышларында јенилијин мүхтәлиф тәзаһүрләринә һәссаслыг, новаторлуг Илјас Әфәндијев исте'дадынын әсас хүсусиҹјәти олуб, бәдии ахтарышларынын мәзмун вә истигамәтини мүәјјәнләшдирмишдир.

Бөјүк сәнәткар исте'дады һәгиги бир әмәксевәрликлә, ахтарыш һәвәси илә бирләшдиҹиндән әдибин әсәр-

ларындә Азәрбајчан халгынын сосиализм вә јени һәјат уғрунда мүбаризәсинин мүһүм чәһәтләри өзүнүн кениш бәдии ин'икасыны тапмышдыр.

Көркәмли Америка јазычысы Френсис Скотт Фицчералд өлүмүндән бир гәдәр әввәл гызына мәктубунда јазмышдыр ки, һәлә һеч кәс анчаг истәдији үчүн јазычы олмамышдыр. Әкәр башгаларынын һәлә демәдији бир фикрин варса, онунла елә јашамалысан ки, ифадә үчүн ән мүвафиг, јеканә форманы да тапа биләсән. Бу исә анчаг әсил исте'дадлара нәсиб олан бир хошбәхтликдир.

Сәнәт аләминә өз мөвзусу, өз сәси илә гәдәм басан Илјас Әфәндијев белә јазычылардан биридир. Илк әдымларындан башлајараг, мә'нәви-әхлаги тоггушмалары ән плана чәкән әдиб, бүтүн бөјүк сәнәткарлары чәлб етмиш бир мәсәлә: «әсил инсан, әсил вәтәндаш нечә јашамалыдыр?» — суалы үзәриндә дүшүнмүшдүр. Варлыгла бағлы мүәллифин ахтарыш вә үмумиләшдирмәләри илдән-илә дәринләшиб һәгиги фәлсәфи маһијјәт кәсб етдијиндән башлыча әсәрләри әдәбијјатымызын гызыл фондуна дахил олмушдур.

Илјас Әфәндијевин јазыларынын идрак әһәмијјәти вә тә'сир күчү һәјат һәгигәтинә садиглик вә сәнәткар сәмимијјәти илә мүәјјәнләшир. Одур ки, әдибин сурәтләри чанлы танышларымыз кими мәһәббәт, бә'зән дә гәзәб доғурурлар. О, әсасән, һәјатымызын ишыглы чәһәтләриндән јазыр, габагчыл мүасирләримизин фикир вә гәлб аләмләрини тәдгиг едир. Бөјүк рәғбәтлә гәләмә алынан мүасирләримизин охучулар тәрәфиндән севилмәси әдибин јарадычылыг наилијјәтидир. Охучу мәктубларынын исә арды-арасы кәсилмир. Бунлардан биринде дејилир: «Мән Сизин бүтүн әсәрләринизи дәфәләрлә охумушам вә онлар мәним балача шәхси китабханамын ән әзиз, ән гијмәтли, ән севимли китаблары-

рыдыр... Мән Сәлимәни, Нуриҗҗәни, Сәриҗҗәни өзүмүн әзиз, јахын рәфигәләрим билирәм. Мән Сизин бүтүн әсәрләринизи — романларынызы, повест вә һекајәләринизи, пјесләринизи севирәм. Лакин «Дағлар архасында үч дост»у исә... Мәнә елә кәлир ки, буну билмәк үчүн о китабын охунмагдан саралмыш вәрәгләринә бахмаг кифајәтдир...» Бу, сәнәтсевәр зөвглү бир охучунун сәмими сөзләри, конкрет сурәтә, бәлкә дә романын әсасында дуран һадисәјә субјектив мүнасибәтидир. Тәсадүфи дејил ки, «рәфигәләрини» садалајанда да Сәлимәнин адыны биринчи чәкмишдир. Башга бири Нуриҗҗәнин, дикәри Наркиләнин, үчүнчүсү, дөрдүнчүсү Һәсәнзадәнин ја Камранын, Анжелин ја Фәридәнин, Нәрминин, Мәһсүнзадәнин, Сәдәфин, Алханын, Илдырым Атајевин, Шаһларын, Ничатын адыны биринчи јаза биләр. Јазырлар да.

Илјас Әфәндијев сәнәтинин чазибәдарлығы, биринчи нөвбәдә, мүасирләримиздән, мүасир сәнәтин тәләбләри сәвиҗҗәсиндә сөз ачмаг, тәләбкарлығы артмыш охучуну инандырмаг бачарығы илә мүәјјәнләшир.

Мүасирләринин әмәлләринин бөјүклүјүнү, әхлаги тәләбләринин һуманизмини әкс етдирмәк јолунда ахтарышлары мүвәффәгиҗҗәтлә нәтичәләнән јазычы вәтәнпәрвәр, ичтимаи борча сона кими садиг, гәлбләри мә'нәви аләмләринин зәнкинлији илә фәтһ едән, өзләринә вә башгаларына тәләбкар совет адамларынын мүкәммәл бәдии сурәтләрини јаратмышдыр. Бир сәнәткар кими Азәрбајчан әдәбијјатында мөвгеји, һәр шејдән әввәл, бу фактла мүәјјәнләшир.

Әсәрләриндә, бир гајда олараг, варлығын јени гатларыны галдыран әдиб нәсри вә драматуркијаны јени мөвзулар, орижинал типик характерләр, өзүнәмәхсус үслубла зәнкинләшдирмишдир.

Отуз илдир ки, Илјас Әфәндијевин пјесләри Азәр-

бајчан театрынын репертуарында мөһкәм јер тутур. Бә'зи әсәрләри гардаш халгларын сәһнәләриндә, Дашкәнддә, Сәмәргәнддә, Алма-Атада, Ашгабадда, Јереванда, Маһач-Галада мүвәффәгијјәтлә көстәрилмиш, Болгарыстан тамашачылары өз артистләринин ифасында «Сән һәмишә мәнимләсән»и бөјүк һәрарәтлә гаршыламышлар. «Маһны дағларда галды» әсәринә көрә мүәллифә вә Мәшәди Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Академик Театрынын бир груп көркәмли артистинә Азәрбајчан ССР Дөвләт мүкафаты верилмишдир.

Бөјүк сәнәткар Чәфәр Чаббарлынын ады илә бағлы өлмәз ән'әнәләри давам вә инкишаф етдирән драматург һадисәләрин гызғын изи илә кедәрәк, индијә кими тамашаја гојулмуш он пјесиндә мүасир варлығын долғун лөвһәсини јарада билмишдир. Алтмышынчы илләрдә ахтарышлары даһа күчлү вә сәмәрәли олмуш, лирик-психоложи драмын «Сән һәмишә мәнимләсән», «Мәним күнаһым», «Унуда билмирәм», «Мәһв олмуш күндәликләр» кими көзәл нүмунәләри театрда бу мејлин инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Онун пјесләри сәһнәдә реализми вә тәбиилији, психоложи дәгиглији күчләндирмиш, исте'дадлы артистләр нәслинин јетишмәсинә көмәк етмишдир.

Јазычынын партијалы мөвгејинин ајдынлығы әсәрин мүвәффәгијјәтини тә'мин едән башлыча амилдир. Сәнәткар габағчыл, чәмијјәтин ирәлијә инкишафының ганунаујғун мејлләринин тәмсилчиси олан гүввәләрин тәрәфиндә дурурса, халгын мәнафејинә хидмәт едирсә, онун әсәрләринин әһәмијјәти бөјүк, өмрү узун олур. Һәмишә партијалы мөвгедән чыхыш едән Илјас Әфәндијевин тәчрүбәси артыб исте'дады парладыгча, зәманәмизин бөјүк идеалларынын еһтираслы мүдафиәчиси вә тәблиғатчысы олмушдур.

Әдибин әсәрләри, јарадычылығы сон отуз илдә тәнгидин вә елми фикрин диггәт мәркәзиндә дурмушдур. Онун һаггында Сәмәд Вурғун, Мећди Һүсејн, Мирзә Ибраһимов, Сүлејман Рәһимов, Исмајыл Шыхлы, Чәфәр Чәфәров, Мәммәд Ариф, Мећди Мәммәдов, Мәммәд Чәфәр, Мәс'уд Әлиоғлу, Әкбәр Ағајев, Ислам Ибраһимов, Чәлал Мәммәдов, Бәкир Нәбијев, Гулу Хәлилов, Јашар Гарајев, Сејфулла Әсәдуллајев, Бәхтијар Ваһабзадә, Шамил Салманов, Чабир Сәфәров, Халид Әлмирзәјев, Адил Бабајев кими алим, сәнәтшүнас вә јазычылар фикир сөјләмишләр. Јазычынын ајры-ајры әсәрләринә, пјесләринин тамашасына һәср олунмуш мәгаләләрдә, әдәбијјатымызын мүәјјән јарадычылыг проблемләрини ишыгландыран тәдгигатларда гијмәтли мүлаһизәләр чохдур. Монографијанын јазылмасына көмәк етмиш бу мүәллифләрә сәмими миннәтдарлығымызы ифадә етмәји өзүмүзә борч билирик.

Кете јазырды ки, Шекспир өз драмларыны гәләмә аланда, бир вахт онларын чап едилиб охуначағыны бәлкә һеч ағлына да кәтирмәмишди. Онун көзү габағында сәһнә дурурду, јаза-јаза пјесләринин «чанландығыны вә һәрәкәт етдијини» көрүрдү. Драм әсәрини гијмәтләндирәндә бу мүлаһизәни һәмишә нәзәрә алмаг вачибдир. Доғрудан да, драмын әсил естетик көзәллији вә гүдрәти сәһнәдә тәчәссүм едир. Ән мүвәффәгијјәтли пјесләр сәһнәни дујан, онун ганунлары илә һесаблашан мүәллифләр тәрәфиндән, театрла әмәкдашлыг шәраитиндә јарадылмышдыр. Јени әсәр үзәриндә ишләјән мәшһур драматургларын әксәријјәти конкрет театры, конкрет ифачылары нәзәрдә тутурлар. Илјас Әфәндијев дә бу јолла кедир. «Бизә инанын» вә «Одлу сәһрадан кәлмиш шејтан»дан башга

онун бүтүн пјесләри мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулмушдур.

Охучулара тәгдим олунан мүхтәсәр очеркдә јазычынын драмлары мүһүм јер тутса да, бу сәтрләрин мүәллифи сәнәтшүнас олмадығындан, тамашадан дејил, әсәрдән данышылыр. Пјесләрин мүстәгил филоложи тәһлилә зәнкин материал вермәси дә әдибин исте'дадына, әсәрләринин һәјатилијинә дәлаләт едир.

Бунунла белә драмларын сәһнә тәчәссүмүнүн тәһлилә тә'сир көстәрмәдијини демәк олмаз. Чүнки мүәллиф бу әсәрләрин һамысыны Мәшәди Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театрында гүдрәтли артистләрин ифасында көрмүшдүр. Бу сурәтләрин бир чоху, бүтөвлүклә әсәр һаггында гәнаәт мәһз һәмин сәнәткарларын ады илә бағлыдыр.

Бәдии јарадычылыг аләминдә илк тәчрүбәләриндән башлајараг, Вәтәнә вә халга сәдагәтлә хидмәт едән, һәмишә ајдын партијалы мөвгедә дуран јазычы даима өјрәнмиш, һәр һансы бир әсәри тә'риф вә разылыгла гаршыланыб јүксәк гијмәтләндириләндә дә онун сәнәткар гәлби сакитләшмәмишдир. Һәр јени зирвәни мүвәггәти бир дүшәркә сајыб ираәлијә чан атмыш, әсәрдән-әсәрә пүхтәләшәрәк устад олмушдур.

Сон илләрдә јарадычылыг ахтарышлары даһа да рәнкарәнкләшмиш, сурәтләр аләми зәнкинләшмишдир. Мүасирләримизин һәјатындан, арзу вә әмәлләриндән бәһс едән әсәрләрлә јанашы, ингилаб тарихинин унудулмаз сәһифәләринә мүрачиәт етмиш, совет әдәбијјатынын бејнәлмиләлчилик ән'әнәләрини давам етдирәрәк, әрәб халгларынын империалист мүстәмләкәчиләрлә мүбаризәси илә марагланмышдыр.

Илјас Әфәндијев, јарадычылығынын камил дөврүнү јашајыр. Онун артыг һамы тәрәфиндән е'тираф олунан наилијјәтләри, кәләчәк даһа бөјүк гәләбәләринин рәһнидир.

ВАРЛЫГЛА СЫХ ӘЛАГӘДӘ

Совет әдәбијјатынын диггәт мәркәзиндә дуран әсас мөвзу инсан, онун идеjалар вә һиссләр аләмидир. Мүасир мөвзуларын ишләнмәсиндә бу тәләбин көзләнмәси хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Чүнки өлкәмиздә сосиалист мүнасибәтләринин гәләбәси — ичтимаи бәрабәрлијин бәргәрар едилмәси коммунизм дүшмәнләринин үјдурмаларынын әксинә олараг, өзүнәмәхсуслуғу ләғв едәрәк, ајры-ајры шәхсләри бир-бириндә охшатмамыш, әксинә, онларын фәрди кејфијјәтләринин чичәкләнмәси вә инкишафы үчүн сон дәрәчә әлверишли шәраит јаратмышдыр.

Һәјат һәгигәтинә садиг гүдрәтли совет сәнәткарлары бу әлванлығы, совет адамларынын мә'нәви аләминин зәнкинлијини әкс етдирмишләр.

Илјас Әфәндијев мүасирләримиздән јазыр. Совет чәмијјәтинин инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә ингилабын гәләбәси вә елми-техники инкишафла әлагәдар гаршыја чыхан мүрәккәб ичтимаи-сијаси, игтисади-мәдәни, мә'нәви-әхлаги проблемләрин һәлли јолунда чалышан, ахтаран мүасирләримизин ичтимаи фәалијјәти вә дахили аләмләри онун әсас бәдии тәдгиг һәдәфидир.

Јазычы исте'дады гүдрәтли амилдир. О, үмумини фәрдиләшдирмәји бачарыр. Буна көрә дә мүасирләриндән јаза-јаза әдибин јаратдығы аләм өзүнәмәхсусдур.

Илјас Әфәндијев совет һәјат тәрзини, сосиалист варлығыны, коммунист әхлагынын көзәллијини гијмәтләндирәндә габагчыл совет јазычылары илә ејни чәбһәдә — коммунист идејалылығы мөвгејиндә дајаныр. Ејни заманда башга сәнәткарларын јаратдыгларының аләмләри инкар етмәдән исте'дадын фәрдијјәти сајәсиндә өз сәнәт дүнјасыны јарада билмишдир. Бу аләм онун һекајә вә очеркләриндән, роман вә драмларындан кәлмиш чанлы шәхсијјәтләрлә мәскундур. Онлар өлкәмизин вә халгымызын даһа хошбәхт кәләчәји наминә јорулмадан ишләјир, чәмијјәтин ирәлиләмәсинә мане олан әнкәлләрә гаршы чыхыр, севиб севилир, ифтихар дујур ја гәзәбләнирләр. Бу аләмин өзүнәмәхсуслуғу, әлбәттә, әдибин һәјата бағлылығы, баш верән просесләрә дәриндән бәләдлији илә шәртләнир. Ејни заманда варлығы сәнәткар көзү илә көрмәк бачарығы, естетик зөвгүн тәрбијәси, бәдии тәхәјјүлүн инкишафы илә әлагәдар бир кејфијјәтдир.

Илјас Әфәндијев, исте'дадынын јетишмәсиндә, һәр шејдән әввәл, аилә тәрбијәсинә, хүсусилә анасына миннәтдардыр. Әдиб бу сәтрләрин мүәллифинин суалына чаваб олараг көндәрдији мәктубда јазмышдыр: «Анам кечмиш мүсәлман гызлары кими евдә молланума адамлардан дәрс алмышды. Әрәб вә рус әлифбаларында јазыб охујурду. Мүталиәни чох севирди. Азәрбајчан дилиндә чыхан китабларын, демәк олар ки, һамысыны охумушду. Мәнә әрәб вә латын әлифбаларында јазыб охумағы да о өјрәтмишди. Ушаг вахты анам, бизә, охудуғу китаблардан һәдсиз-һесабсыз әһвалатлар данышарды. Онун охујуб бизә нағыл елә-

дији «Әрмәнуса», «Инкилис ханымы», «Һинд рачиси», «Рүстәм вә Зөһраб», «Әлиф Лејла» вә саирә китаблар инди дә јадымдадыр. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәрини дә мән илк дәфә анамдан ешитмишдим. Үмумијјәтлә, анамыз чох инчә зөвгә малик бир гадын иди. Дөврүн ичтимаи һадисәләриндән дә баш чыхарырды. Аллаһсыз олмаса да моллалардан зәһләси кедәрди. Мәндә күчлү мүталиә һәвәси мәһз анамын тә'сирилә ојанмышдыр».

Бу мүталиә һәвәси, сәнәтә мараг тәдричән јазмаг арзусуна чеврилди; инадлы әмәклә бирләшәрәк, зирвәјә кедән јолу көстәрди.

ИСТЕ'ДАД КӘЛИР...

Сәнәт аләми чазибәдар бир вадидир. Лакин онун көзәллијиндән анчаг кәнардан бахмагла садәчә зөвг алмаг олар. Бу вадинин сакинләри исә онун тәравәтини вә чазибәдарлығыны горумаг үчүн даима ахтармалы вә ишләмәлидирләр. Једди гат тәр төкәнәчән, үрәк дајананачан. Она көрә дә бу вадијә гәдәм басанларын чох аз бир гисми буранын даими сакини олур.

Адамлар бура мүхтәлиф шәкилдә кәлирләр. Бири кәлиши илә көз гамашдырыр, амма тез сөнүр. Дикәри тәдричән көзәрир, анчаг ишығы вә истиси даими олур. Онларын бөјүк сәнәткарлардан өјрәнмәләри дә өзүнәмәхсус бир шәкилдә давам едиб тәзаһүр тапыр.

Илјас Әфәндијев илк китабы илә диггәти чәлб етди, үмид верди вә бу еһтимал онилликләр әрзиндә јазычы әмәји вә исте'дады сајәсиндә һәгигәтә чеврилди.

Онун илк китабы олан «Кәнддән мәктублар»да (1939) ejни адлы повестлә јанашы, «Гарымыш оғлан», «Ухажор», «Гызбәс хала», «Мирзә Иман» һекајәләри топланмышдыр. Һәмин илин мартында јазылмыш «Көзләнилмәјән севки» исә «Ајдынлыг кечәләр» (1945) китабына дахил едилмишди.

Әдибин бу гәләм тәчрүбәләри мүасир охучуларын бөјүк әксәријјәтинә мә'лум дејил. Бунлар сәнәткарын јарадычылығында хүсуси әһәмијјәтә малик олмасалар да, кәнч насирин илк ахтарышларынын истигамәтини ајдынлашдырмаг, өзүнәмәхсуслуғуну көстәрмәк бахымындан мараглыдыр.

Сәнәт аләминә бир реалист кими кәлән, билаваситә шаһиди ја иштиракчысы олдуғу һадисәләри гәләмә алан мүәллиф һәлә һәр шеји әслинә охшатмаға чалышараг, тәсәввүрүндә јашајан тәфәррүатлары саф-чүрүк етмәдән тәфсилата јол вермиш, дидактизмдән, садәләвһ фәлсәфәчиликдән јаха гуртара билмәмишди. Бу әсәрләрин чохунда бәдии характерләр зәифдир, сүрәтләрин бир гисми тәкраролунмаз фәрдијјәт кими јох, бу вә ја башга әмәлин саһиби кими јадда галырды. Лакин мајасыны варлыгдан алан бу һекајәләр тә'сирсиз галмырды. Чүнки мүәллифи нараһат едән әхлаги мәсәләләр охучуну да марагландырырды.

Илјас Әфәндијев «евләнмәјә, севкијә ваһимә илә баханлары», чибләриндә «сирләр дәфтәри» кәздирән гадын дүшкүнләрини, кәмсавад, көһнәпәрәст мүәллимләри кәскин тәнгид атәшинә тутурду.

Бу һекајәләрдә јазычыны дүшүндүрән мә'нәви-әхлаги проблемләр онун кәләчәк ахтарышларынын әсас истигамәтини мүәјјәнләшдирмишдир. Кәнч насир инсанын мә'нәви аләминин зәнкинлијини өн плана чәкмәклә илк бахышла зиддијјәтли көрүнән һадисәләр әтрафында дүшүнүрдү. Чаванлығыны вә көзәллијини өвладларына гурбан верән ананын огланлары бөјүјәндән сонра ону унутмушлар. Амма нәчиб ана үрәји өвлада гәзәбләнә билмир... Дарүлфүнунда јүзләрчә гызын арасында көзәллији вә камалы илә сечилән Күларә «чиркинлик әзабы»нда говрулан һәсәни севир. Кәнч насир дәринә нәзәр јетирмәјә, инсан гәлбинин вә һиссләринин мүрәккәблијинә вармаға чәһд көстәриб, һәлә бәдии мәнтигин күчү илә олмаса да, сағлам әгиллә тәсдиг едир ки, әсил көзәллик әхлаги принсипләрин тәмизлијиндә, шәхсијјәтин әмәјә мүнасибәтиндәдир.

Отузунчу илләрдә мүәллифин һәчмчә ән ири јазысы олан «Кәнддән мәктублар» сәнәткарлыг бахымындан да сечилирди. Бу әсәрдә јазычынын диггәтини чәлб етмиш һәјат материалы — ингилаб вә шәхсијјәт, сонракы онилликләрдә совет әдәбијјатынын әсас мөвзуларындан бири олмушдур. Кәнч насир, бөјүк устад Чәфәр Чаббарлынын ардынча, өзүнәмәхсус ити мүшаһидә илә «һәјатда ингилаб, мәишәтдә ингилаб, инсанларын шүурунда ингилаб...» һәгигәтини бир даһа тәсдиг едәрәк, Хәлил киши кими һәјати бир типин талејини мисал кәтирмәклә ингилабын зәһмәткешләрин психолокијасында јаратдығы инам вә архајынлыг һиссини тәсбит едиб, сосиалист дәјишикликләринин вәтәндашларын бөјүк әксәријјәтинин мәнафејинә мүвафиг олдуғуна инандырырды.

«Кәнддән мәктублар» о илләрин нәсриндә формасынын тәзәлији илә јанашы, мөвзунун ишләнмәсиндә ачыг һисс олунан јазычы чәсарәти, мәсәләнин гојулушунун јенилији илә дә мараглы иди. Отузунчу илләрин икинчи јарысында баш вермиш мә'лум һадисәләрдән сонра сабиг бәј гызынын өз синфиндән, аиләсиндән вә мүһитиндән үз чевирәрәк, бүтүн варлығы илә халг тәрәфинә кечдијини көстәрмәк, јени

чәмиjjәт гуручулары сырасында сәдагәтлә хидмәт едәчәjини бәдии васитәләрлә тәсдиг, мүәллифдән инсана мәһәббәтдән илһам алан һәгиги вәтәндаш чәсарәти тәләб едирди.

Һәjатда jаранан jениликләри әкс үчүн мүвафиг вә орижинал бәдии васитәләр тапмаг зәһмәтиндән гачмаjан jазычы өз ахтарышларыны инсанын психи-мә'нәви аләмини илк плана чәкмәк арзусуна табе тутмушдур. Бу мә'нада «Аjдынлыг кечәләр» (1940) хүсуси әһәмиjjәтә маликдир.

Отузунчу илләр нәсриндә илк психоложи һекаjәләрдән бири олан бу әсәри чәми ики ил әввәлин jазылары илә мүгаjисә етдикдә, Бакы әдәби мүһитинин, гәзет вә журнал редаксиjаларында ишин, кәнчлиjә хас инадла өjрәнмәjин мүсбәт нәтичәси, мүәллифин сүр'әтли инкишафы көз габағында чанланыр.

«Аjдынлыг кечәләр»дә фәрди чизкиләри илә jаддагалан, әхлаги тәләбләрә мүнасибәтләри илә охучуну дүшүндүрән үч сурәт — һәjати тип jарадылмышдыр.

Кечә-күндүз лабораториjадан чыхмаjыб мүһүм елми проблем үзәриндә ишләjән, үзү «кәнчлик тәравәтини чохдан итирмиш» Кәрим ишиндән башга һеч нә илә марагланмыр. Бурада олдуғу үч илдә бүлбүлүн сәсини дә ешитмәмишдир. Тәсадүфи дејил ки, кәләчәк гаjынатасы Чәфәр киши jарызарафат, jарычидди: «О, өз кимjа лабораториjасыны биздән чох истәjир»,— дејир. Кәрим ағыллы вә тәмкинли бир чаван, намуслу вә бөjүк үмидләр верән алим кими һөрмәт газанмыш, сабиг тәләбәси Ширин дә онун тәклифини гәбул едәрәк нишанлысы олмушдур. Даһа доғрусу, мүәллиминә, онун шәхсиjjәтинә вә зәкасына еһтирамыны мәһәббәт билмишдир.

Кәрим гәти гәнаәти формалашмыш бир шәхсиjjәтдир. Севкилисинин лабораториjаjа гысгана биләчәjинә ишарә едән достуна чохдан гәт олунмуш бир һөкм кими билдирир ки: «Белә дә лазымдыр. Отун көкү торпагдан үзүләндә солуб гурудуғу кими, севки дә инсанын әмәк һәjатындан аjрылдыгда тез сөнүб кедир...»

Һәрчаjы һәjата алышмыш, сабиг «севкилиләрин» олса-олса jүнкүл истеһза илә хатырлаjан, заһирән көзәл вә jапышыглы, гәлибләнмиш ифадәләрлә көз гамашдырмагда маһир, һәр бир «севкинин» мүтләг евләнмәклә нәтичәләнмәли олмадығына инанмыш иjирми доггуз jашлы бәстәкар Сурхаj әхлаги тәләбләрә мүнасибәтдә Кәримин антиподу кими дүшүнүлмүшдүр.

Ширин, мәһз онун кәлиши нәтичәсиндә, Кәримә, мүәллиминә вә нишанлысына мүнасибәти үзәриндә фикирләшмәли олур. О, нишанлысынын «чох ағыллы» адам олдуғуна әминсә дә, гәлбинин дәринлиjиндә баш галдыран анлашылмаз бир һисс ону Сурхаjа тәрәф чәкир... Кәримә күчлү рәғбәти олан мүәллиф, бу мәсәләдә Ширинә бәраәт газандырыр, чүнки «Кәрим онун руһуна нүфуз едә билмәмишди. Онун кәнч гәлби исә өз һәгиги һаггыны, һәjат ишығы олан о гүдрәтли мәһәббәти истәjирди. Бу, һеjвани бир һисс jа шәһвани тәләб дејилди. Бу, бүллур кими саф гәлбин, инсанлығын ән ади, ән мүгәддәс һиссләринә доғру олан күнаһсыз чырпынышы иди...»

Көрүндүjү кими, сүжет «мәһәббәт үчбучағы» үзәриндә гурулмушдур. Мүәллиф сурәтләрин ишы, ичтимаи арзулары илә әлагәдар мүәjjән мә'луматлар верир, амма тәфсилата вармыр, бу чәһәти апарычы хәттә чевирмир. О, сурәтләрин дахили аләмләрини, әхлаги гәнаәтләрини мәһәббәтә мүнасибәтдә ишыландырыр. «Аjдынлыг кечәләр» хәjанәтин чиркинлиjини

көстәрмәк нијјәти илә дејил, мәһәббәтин гүдрәтини тәрәннүм арзусу илә гәләмә алынмышдыр.

Јери кәлмишкән демәк ваҹибдир ки, Илјас Әфәндијевин әсәрләриндә мәһәббәт мүһүм јер тутур, шәхсијјәтин мә'нәви аләмини, әхлаги гәнаәтләрини сынаға чәкән күҹлү тәбии амилләрдән бири кими тәдгиг олунур. Әдибин илк һекајәләриндә олдуғу кими, она һәгиги сәнәткар шөһрәти кәтирмиш нәср вә драм әсәрләриндә дә бу һисс дәрин, күҹлү вә апарыҹыдыр.

Ширинин һәрәкәти Кәрим үчүн көзләнилмәз, онун нәзәриндә гәрибә вә ағрыдыҹы олса да о, мәһәббәтин гаршысына сәдд чәкмәк, нишанлысынын вә достунун шәхсијјәтини алчалтмаг нијјәтиндән чох узагдыр. Һәрчәнд ки, бу һалда сурәтин чох тәбии сәсләнәҹәк изтирабы гәләмә алынмадығындан, охуҹу буну һисс етмәкдән даһа артыг күман едир. Кәрим башгасынын һүгуг вә арзусуна һөрмәт көстәрмәклә охуҹунун рәғбәтини газаныр.

Илјас Әфәндијев һәгиги мәһәббәтин күҹүнә инаныр. Онун әсәрләри, мүәјјән мә'нада, бу тәмиз дујғунун шәрәфинә бәстәләнмиш чохсәсли, ејни заманда аһәнки һеч вахт позулмајан бир нәғмәдир. Бу, «Ајдынлыг кечәләр»ә дә аиддир. Мәһәббәтин күҹү Сурхајы һәгиги сәнәт јолуна чағырыр.

Беләликлә, мүәллиф ән'әнәви бир мөвзуну гәләмә алса да, һәјата бағлылыг сајәсиндә ону мүасир мөвгедән ишыгландырмаға, шүур вә психолокијаларда баш вермиш дәјишиклији мә'наландырмаға мүвәффәг олмушдур.

Сәнәткарын үслубуну дәгиг бир истилаһла мүәјјәнләшдирмәк, бир гајда олараг, чәтин олмуш вә асанлыгла тәкзиб едилмишдир. Чүнки әслиндә «тәмиз» үслуб јохдур. Ејни заманда бу о демәк дејил ки, үслуб мүхтәлифлији ујдурма ја гејри-мүәјјән бир анлајышдыр. Тәсадүфи дејил ки, таныш исте'дадларын әсәрләрини илк дәфә охујанда, ја ешидәндә кимин гәләминдән чыхдығыны да асанлыгла тә'јин едирик. Илјас Әфәндијев белә сәнәткарлардан биридир.

Јухарыдакылары нәзәрдә тутмагла, шәрти олараг, онун јазы тәрзини лирик-романтик үслуб адландыра биләрик. Лакин бу әдибин әсәрләрини реалист үслуба гаршы гојмаг олмадығы кими, әсәрләриндә һәјат мајасынын зәифлији дә демәк дејилдир. Әксинә, там бир гәтијјәтлә тәсдиг етмәк олар ки, онун варлыгла әлагәси мөһкәм вә дәриндир. О, көрдүјүнүн «сурәтини чыхармаға» дејил, бәдии ин'икасына чәһд едир. Ону, бир сыра сәнәткарларын фикринчә зәрури олан мәишәт тәфәррүатларындан тәмизләјир, сәнәт ишығыны маһијјәтә доғру јөнәлдир.

Әдибин һәјатла әлагәсинин гырылмазлығыны, мүшаһидәсинин итилијини көстәрмәк үчүн «Кәнддән мәктублар»дан бир епизоду јада салаг. Колхозун кәләҹәјиндән, көрүлмәли ишләрдән сөһбәт кедәндә Мөһсүн әми дејир:

— Амма билмирәм, нә гәдәр хәрҹ апарачаг... Биз һәлә кәрәк бағын ағаҹларыны да Урусијјәтдән кәтирдәк...

Мөһсүн әми һәр бир шеј һаггында данышаркән ән әввәл онун чохму-азмы пул апарачағы илә марагланырды. Олдугча хәсисликлә данышырды... Мәсәлән:

— Әкәр дашы филан јердән кәтирсәк арабада беш манат газанча галар... Әкәр әһәнки өзүмүз јандырсаг филан гәдәр ирәли дүшәрик.

Хәлил әми башынын далыны гашыјараг дејирди:

— Паһ атоннан. Залым оғлу тикинти ады кәләндә беш гәпик ирәли дүшмәји күдүр. Гој он манат чох верилсин, тәки тез тикилсин...

Мөһсүн әми күләрәк чаваб верди:

Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
Дөвлат ...

— Атанын кору һаггы, әкәр һәр шејдә он манат артыг хәрчләсәк, онда кәрәк колхозу хоруза јүкләјәк...»

Мәһсүн әми бу вә ја башга ишә башламадан игтисади һесаблама апаран, халг пулуну даһа артыг сәмәрә илә сәрфә чалышан тәсәррүфатчы типи кими әдәбијјатымызда јени иди. Әламәтдардыр ки, артыг отузунчу илләрин сонларында белә адамлар јетишмишди вә бу факт јенилик дујғусу күчлү сәнәткарын диггәтиндән јајынмамышды. Сонралар бә'зән планы «нәјин баһасына олур-олсун» долдурмаг мејли күчләнди. Һазырда исә сосиалист истеһсалынын һәр бир тәшкилатчысы Мәһсүн әминин сөзләринин алтындан мәмнуниј-јәтлә гол чәкәрди.

МӘ'НӘВИ ГӘҺРӘМАНЛЫҒЫН ТӘРӘННҮМҮ

Партија вә һөкумәт, капиталист әһатәсиндә сосиализм гуран өлкәнин — Вәтәнимиз ССРИ-нин мүдафиә гүдрәтини мөһкәмләндирмәји һәмишә биринчи дәрәчәли вәзифә һесаб етмишдир.

Совет әдәбијјаты бу мәс'ул вә чидди вәзифәнин һәллиндә ән кәсәрли силаһлардан бири олмушдур. Чүнки Вәтәни мүдафиә мадди-техники васитәләрлә јанашы, халгын мә'нәви-руһи һазырлығынын јүксәлдилмәсини дә тәләб едир.

Фашист Алманијасынын гәфил вә хаин һүчуму илә башланан Бөјүк Вәтән мүһарибәси әдәбијјат вә сәнәт хадимләринин гаршысына јени вәзифәләр гојду. Өз гәһрәманларыны билаваситә дөјүш шәраитиндә мүшаһидә сәнәтдә реализми вә инандырычылығы күчләндирди. Совет вәтәнпәрвәрлији мөвзусу јени чаларларла зәнкинләшди. Заманын тәләби илә «мүһарибә вә халг» әдәбијјатын баш мөвзусу олду.

Мүһарибә әһатәли һадисәдир. Мүһарибәнин сәрһәдди атәш хәттиндән кечмир, дәһшәтли курултулар, нәһајәтсиз инам вә бә'зән дә үмидсизлик нидалары гәлбләрдә, мә'нәви аләмләрдә өз әкс-сәдасыны тапыр.

Мүһарибә дөвләтләр вә өлкәләр кими, ајры-ајры адамлар үчүн дә чидди сынагдыр. Фәрдин мә'нәви аләми, әхлаги принсипләри, дөзүмү имтаһана чәкилир. Бу вәзијјәт јазычылара зәнкин материал верирди. Она көрә дә һәмин илләрдә фәалијјәт көстәрән елә бир сәнәткар јохдур ки, халгымызын азғын дүшмәнлә өлүм-дирим мүбаризәсиндән јазмамыш олсун.

Илјас Әфәндијев Бөјүк Вәтән мүһарибәси һадисәләринә мүрачиәт едәндә дә реалист сәнәтин тәләбләринә садиг галыб, билаваситә шаһиди олмадығы, дујмадығы, јашамадығы һадисә вә һиссләрдән јазмамышдыр. Бу, сонракы илләрдә инкишаф едәрәк, сәнәткарын әсас јарадычылыг принсипләриндән бири олмушдур. Одур ки, билаваситә дөјүшдә иштирак етмәмиш мүәллифин һекајәләриндә сәнкәр һәјаты, вуруш епизодлары, һәрби шүчаәтин тәсвири јохдур. Гүввәтли фантазијаја малик олса да, мүһарибәни охудуглары ја ешитдикләринә көрә чанландырмагдан бојун гачырмышдыр.

Илјас Әфәндијев бир сыра һекајәләриндә мүһарибә вә һичранын дахили-психоложи аләмә, аилә мүнасибәтләринә тә'сирини гәләмә алараг, шәхсијјәтин ичтиман-әхлаги кејфијјәтләринин мүәјјәнләшмәсиндә чидди рол ојнајан дујғулары лирик-романтик планда ишыгландырмышдыр.

Мүһарибә јеничә гурулмуш аиләнин нөврағыны позмушдур. («Дурна» — 1941) Мүәллиф әр-арвадын гаршылыглы мәһәббәтини, бир-бирләринә бағлылыг вә сәмимијјәтләрини емосионал васитәләр, мә'налы тәфәррүатлар вә дәгиг сөзләрлә ишләмишдир. «Дурна

ону севирди. Бу севки јашыл отлар арасы илә јаваш-јаваш ахан, нәчиб дујғулар тәлгин едән булаглара бәнзәјирди. Дурнанын јетимлик, јалгызлыг изтиаблары илә пәрвәриш тапмыш гәлби бу сакит севкинин садә, мећрибан ахшамлары илә бәхтијар иди». Лакин бирдән-бирә һәр шеј дәјишир. Елдар сәфәрбәрлијә алыныр, чаван кәлин гајғанасы илә галыр... Һекајәдә көзләјәнләрин — ананын вә кәлинин интизары, ајрылыг әзабы, һиссләринин фәрдилији јығчам васитәләрлә, тәбии бојаларла әкс олунмушдур.

Дурнанын сәһви дә кәнчликдән даһа чох гопармаг арзусу илә еһтирасын ағушуна атылмыш бир гадынын һәрәкәти олмајыб, тәсадүфи бир гаршылашманын, шашгынлығын көзләнилмәз нәтичәсидир. Бу чох чәтин олса да мүәллиф охучуну инандырыр ки, кәнч гадынын анн зәифлијинә нифрәти, изтирабы дәрин вә сәмимидир.

Һекајә белә гуртарыр: «Көрәсән Елдар ону бағышлајачагмы?» Лакин әсәр бу суала чаваб хатиринә јазылмамышдыр. Бири бағышлајар, башгасы исә јох, һәр икиси дә өзлүјүндә һаглы ола биләр.

Әдиб анләнин јазылмамыш ганунларынын, мә'нәви борча сәдагәтин позулмасындан доған вичдан әзабыны габардараг тәсдиг етмишдир ки, һәр һансы бир шәраитдә дә олса, инсани ләјагәтин горунмамасы, ирадә зәифлији шәхсијјәти алчалдыр. Одур ки, гәләмә алынан мүстәсна әһвалат үмумиләшдирилмиш мә'на кәсб едәрәк дүшүндүрүр, хәбәрдарлыг кими сәсләнәрәк Дурнанын сәһвинә әхлаги мүнасибәтин ајдынлығыны тәләб едир. Һекајәнин чидди тәрбијәви әһәмијјәти вә тә'сир күчү дә бунда иди.

Јарадычылығынын илк дөврүндә Илјас Әфәндијев интим дујғулардан, мәһәббәтдән даһа чох јазыб, сурәтин ичтимаи фәалијјәтини кениш планда ишыгландырмаса да, бу чәһәтләри тәчрид етмәмишдир.

«Кичик бир поема» да (1942) сону јахшылыгла гуртаран бир мәһәббәт тарихчәсидир. Кәнч гәһрәманын кәлмә кәсмәдији гадына бағлылығы шаиранә бир илһамла тәрәннүм олунмушдур. Мүәллиф јығчам вә мә'налы тәфәррүатларла характери тамамлајыб инандырыр ки, онун габагчыл мүасирләримиз олан гәһрәманлары тәкчә мәһәббәтдә дејил, вәтәндашлыг вә инсанлыг борчуна мүнасибәтдә дә мәтанәтли вә принсипиалдырлар. Онлардан бири достуна јазыр: «Мән артыг үчүнчү күн иди ки, чәбһәдә вурушдајдым. Бу үч күн һаггында чох шејләр јазмаг олар, достум, лакин бир шеји гејд етмәдән кечмәк мүмкүн дејил. Бу бизим адамлардакы руһ вә ирадәдир. Узун, сојуг пајыз кечәләрини јаш сәнкәрләрдә кечирән, он күнләрлә јухусуз галан, дүшмәнин чәһәннәм пүскүртдүјү од ичиндә гәһрәманлыгла вурушан бу адамларын көзләриндә јанан атәшә бахдыгча мәнә елә кәлирди ки, онларын руһу көрүнмәз бир күввә илә бирләшәрәк, өлүмү, дәһшәти, горхуну ајаглајыб кечән иришилмәз күдрәтә чеврилмишдир. Бу көрүнмәз күввә исә онларын өз ишләринин әдаләтли олдуғуна дәрин вә сарсылмаз инамы иди». Бу сөзләр гәһрәманын өзүнә дә аиддир. Романтик-поетик бир чалара бүрүнмүш бу парчада публисистика күчлүдүр. Лакин о, совет адамларынын гәлбинә һаким кәсилмиш мүгәддәс вәтәнпәрвәрлик һиссләрини, гәләбәјә инамы, нәһајәтсиз дөзүм мәтанәтини чох доғру, емосионал васитәләрлә ифадә едир. Бурада биз Илјас Әфәндијев нәсриндә кет-кедә күввәтләнмиш бир мејлин, сурәтләрин дили илә һадисәләрин ичтимаи маһијјәтинә вармағын, онлары гијмәтләндирмәјин илк тәзаһүрләриндән бирини көрүрүк.

Онилликләр әрзиндә бу мејл сәнәткар Илјас Әфән-

дијевин нәсринә хас башлыча хүсусиjjәтләрдән бири олмушдур.

Бу кеjфиjjәтсиз исә мүасир тәhлили нәср jохдур.

Әдиб Бөjүк Вәтән мүhарибәси чәбhәләриндәки күтләви гәhрәманлығы совет халгына хас мә'нәви кеjфиjjәтләр кими гәләмә алмышдыр. Ата, jеканә гызынын көнүллү сурәтдә чәбhәjә кетмәсинә мане олмамышдыр. Гоча, тәнhа ата hәмишә ону дүшүнүр, онун варлығы илә нәфәс алыр. Одур ки, гызын хаhишинә бахмajараг, ону чәбhәjә jола саландан сонра, даhа адәти үзрә тары дилләндирә билмир, «мән бир дә бу тары сән гajыданда әлимә алачағам», — дejир. Лакин гыз гajытмыр, гәhрәманлыгла hәлак олур. Амма хаhиш едир ки, тар сусмасын. Гоча, дәрдинин ағырлығына бахмajараг, гызынын арзусуна әмәл үчүн гүввә тапыр. Тар сәсләнир. Вә hекajәдән алдығымыз күчлү емосионал тә'сир нәтичәсиндә бу ади тәфәррүат, давам едән hәjатын сәси кими мә'наланыр. Өлүмлә hәjатын үз-үзә дajандығы бир анда, инсанын мә'нәви дөзүмү галиб кәлир. («Тар» — 1943)

Илjас Әфәндиjев руhән күчлү инсанлары тәрәннүм едир, онларын шәрәфинә нәғмәләр гошур. О, тәсдиг едир ки, фәрдин күчү онун мә'нәви аләминдән гидаланыр. Она көрә дә илк нәшриндә «Сән, ej гадир мәhәббәт!», сон чапларында исә «Jарымчыг галмыш портрет hаггында маhны» (1943) адландырылмыш hекajәнин гәhрәманы, ијирми jашлы зәриф бир гыз олан Күләр көрмә габилиjjәтини дөjүшдә итирмиш әри Елмары jенидән hәjата гajтармаг үчүн онунла башладығы психоложи чәкишмәдә галиб кәлир.

Мүhарибәнин ағыр фәлакәт олмасы бу әсәрдә дә өз әксини тапмышдыр. «Вахт вар иди ки, о, бағча үзәриндә гүруба енән күнәшин булудларда алышыб jанан сон ишығына тамаша едә-едә бу пианонун архасында севкиләр, баhар шеhи кими титрәк, шәффаф севинчләр, арзулар, jарадычы инсан әмәjинин гүдрәт вә көзәлликләри hаггында романслар jазарды. О бири отагда исә кәнч рәссамын фырчасы jорулмадан ишләрди». Лакин инди онун рәссам әри Елмар көзләринин ишығындан мәhрум олмушдур. Бу, ағыр вә дәрин руhи әзаб доғуран бир бәдбәхтликдир. Артыг рәссам Елмар jохдур... О, чох көтүр-гој едир, кәнч вә көзәл арвадынын әл-ајағына долашмаг, сәадәтинә мане олмаг истәмир. Истәмир ки, она ачысынлар. Лакин Күләрин мәhәббәти нәhajәтсиздир. О, әрини мәрhәмәтә, көмәjә мөhтач биләрәк ачымыр, hәгигәтән севир, бу чәтин анларда да ону hәмишәки кими, күчлү вә мәғрур көрмәк истәjир. Мәhәббәт гочалмамыш, мәhәббәт өлмәмишдир. Одур ки, «Jарымчыг галмыш портрет hаггында маhны»ны бәстәләмәклә, санки Елмарын әсәрини тамамлајыб ону hәjата гајтарыр. Вә бу ағыр күнләрдә дахили аләминдә «худпәсәнд вә амансыз hиссләр» баш галдыран, гүдрәтли мәhәббәтин әзабында говрулан кор рәссам jанылдығыны баша дүшүр.

Илjас Әфәндиjев Вәтәнә мәhәббәтин бөjүклүjүнү вә гүдрәтини ифадә үчүн халг jарадычылығы мотивләриндән истифадә едәрәк, jени әфсанәләр jаратмышдыр. «Апарды селләр Сараны» (1940) hекajәсиндә мәшhур мисраjа тамамилә jени мәзмун верәрәк, көзәл гызынын вәтәндән узаглара апарылмасынданса доғма торпагда hәлак олмасыны әфзәл билән мәрд атанын гүруруну тәрәннүм етдиjи кими, «Гары дағы»нда да (1944) азадлыгсевәр халгымызын jаделли ишғалчылара нифрәтинин күчү өзүнүн бәдии ин'икасыны тапмышдыр. «Гәhрәман илә бүлбүлүн нағылы»нда исә (1942) халгын мәрд икидләрә еhтирамы, онларын унудулмадығы фикри тәсбит олунмушдур.

Кәнч насир Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә јаздығы һекајәләрдә мөвзунун ичтимаи бахымдан ишыгландырылмасына күчлү мејл көстәрәрәк, өз үслубуну тәкмилләшдирмиш, сүн'и, ујдурма әһвалатлардан, заһири ефектдән гачараг, психоложи коллизијаларла даһа чох марагланмышдыр.

О, инсан характерләринин рәнкарәнклијини вә мүрәккәблијини нәзәрә чарпдырараг, илк бахышда ади көрүнән һадисәләрин маһијјәтинә вармаға чалышмыш, сосиализм чәмијјәтиндә формалашмыш јени инсанын мә'нәви симасынын мүһүм чизкиләрини әкс етдирмәјә мүвәффәг олмушдур.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү јарадычылығында әдиб габагчыл мүасирләримизин мүкәммәл бәдии сүрәтини јаратмаг саһәсиндә мүәјјән мүвәффәгијјәтләр газанмышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ ВӘ МҮАСИРЛИК

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра, ҮИК(б)П-нын Мәркәзи Комитәсинин әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләринә даир рәһбәр көстәришләри, о чүмләдән дә «Драм театрларынын репертуары вә ону јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» гәрары, әдәбијјат вә сәнәтин бүтүн саһәләри кими, Азәрбајчан театрынын инкишафына, репертуарын зәнкинләшмәсинә сәмәрәли көмәк көстәриб, мүасирлијә доғру чидди дөнүшүн әсасыны гојду.

Азәрбајчанда партијанын чағырышына илк чаваб верән драматург Илјас Әфәндијев олду. О, бир нечә ил әрзиндә чап етдирдији һекајәләри, габагчыл зәһмәткешләрә һәср олунмуш очеркләри илә даһа чидди мүасир мөвзулара киришмәјә һазырлашмышды. Мәһди Һүсејнлә биркә јаздығы вә 1945-чи илин әввәлләриндә Мәшәди Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрында көстәрилән «Интизар» пјеси үзәриндә иш просесиндә газанылан тәчрүбә дә, бу вахт театрла мүәллиф арасында јаранмыш јахынлыг да јени әсәрә мүсбәт тә'сир көстәрмишди.

ҮИК(б)П-нын Мәркәзи Комитәсинин гәрарындан тәхминән бир ил сонра М. Әзизбәјов адына театрда көстәрилән «Ишыглы јоллар» тамашачылар вә тәнгид тәрәфиндән марагла гәбул едилди. 1948-чи илдә театрын Москваја гастролу күнләриндә тәләбкар пајтахт тамашачылары да ону рәғбәтлә гаршыладылар.

Кәнч драматургун мүасирләримиздән јазмасы өзлүјүндә әһәмијјәтли һадисә иди. Бу, бир дә она көрә хүсуси мә'на кәсб едирди ки, Азәрбајчан театры тарихиндә илк дәфә олараг, Бакы нефтчиләринин мүасир һәјатына мүрачиәт олунурду.

Әсәр һаггында јазанларын фикринчә, театр мүәллифлә сых әмәкдашлыг нәтичәсиндә мараглы вә актуал бир тамаша јаратмышды.

«Ишыглы јоллар» драматуржи бахымдан зәиф иди. Тәсадүфи дејил ки, пјесдән бәһс едәнләрин чоху мүәллифдән әввәл театрын хидмәтини нәзәрә чарпдырыр, режиссорун ишини даһа јүксәк гијмәтләндирәрәк, онун «һәтта мәзмун вә үслуб е'тибарилә зәиф тамашаларда да чәтин вәзифәләр гојуб һәлл едә билмәси»[1] фикрини ирәли сүрүрдүләр. Чәфәр Чәфәров исә театр тарихиндә тамашанын јерини мүәјјәнләшдирәндә, јазмағы мүмкүн сајмышдыр ки: «Ишыглы јоллар»да мүәллиф режиссордан зәиф көрүнүрдү».[2]

[1] В. Залесскиј. «Известија» гәз., 7 сентјабр 1948-чи ил.
[2] Ч. Чәфәров. «Азәрбајчан театры», Азәрнәшр, 1974, сәһ. 234.

«Ишыглы јоллар» јазычы исте'дадынын јени чәһәтләрини ашкарламагла да әламәтдарды. Һагларында бундан әввәлки һиссәләрдә данышылан һекајәләриндә ән чох интим аләмлә уғрашан мүәллиф бурада өз гәһрәманларыны истеһсалатда — билаваситә әмәк просесиндә, өлкәјә даһа чох нефт вермәк уғрунда ахтарышлар просесиндә көстәрмиш, характерләри, әсасән, чидди ичтимаи әһәмијјәтә малик мәсәләләрә мүнасибәтдә ачмышдыр.

Пјесдә драматик конфликтин әсасында истеһсалат просеси дурур, адамлар план уғрунда мүбаризәдә тоггушурлар. Лакин техники мүбаһисәләр сурәтләри көлкәдә гојмур. Исте'дадлы сәнәткар конфликти ән чох мә'нәви планда инкишаф етдирәрәк һәјата вә адамлара бир-биринә зидд мүнасибәт бәсләјән шәхсләрин тоггушмасыны мә'наландырмышдыр.

«Ишыглы јоллар»ын әсасында, бәдии һәлли ичтиман маһијјәтинә лајиг сәвијјәјә галдырылмаса да, чидди проблем дурурду. Буну ајдын тәсәввүр үчүн әсәрин мејдана чыхдығы илләри јада салмаг зәруридир. Өлкәмиз тарихдә ән бөјүк мүһарибәдән зәфәрлә чыхмыш, дүнја иртичасынын зәрбә гүввәси олан алман фашизми вә јапон империализми дармадағын едилмишди. Бу тарихи гәләбә совет адамларына хас инам вә ифтихар һиссини даһа да гүввәтләндирмишди. Лакин бу гәләбә асан әлдә олунмамышды. Милјонларла совет адамы Вәтәнин хошбәхтлији вә азадлығы јолунда өз һәјатыны гурбан вермишди. Мүһарибәјә гәдәр сәнајенин чох инкишаф етдији рајонлар мүвәггәти олараг дүшмән ишғалына мә'руз галыб дағыдылмышды. Өлкәнин, дүнја коммунист һәрәкатынын мәнафеји тәләб едирди ки, мүһарибәнин дәһшәтли вә ағыр нәтичәләри мүмкүн гәдәр тезликлә арадан галдырылсын. Совет халгы партијанын рәһбәрлији алтында бу әзәмәтли вә шәрәфли, ејни заманда чәтин, физики вә мә'нәви гүввәләрин максимум көркинлијини тәләб едән тарихи вәзифәнин һәллинә киришмишди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра халг тәсәррүфатыны бәрпа едән, бир сыра чох әһәмијјәтли вә нәһәнк тикинтиләр башлајан, гаршыја чох мәс'ул вәзифәләр гојан халгымыз әмәк гәһрәманларынын ишини диггәтлә изләјир, јүксәк гијмәтләндирирди. Сосиализм шәраитиндә дөвләт планларынын јеринә јетирилмәси, чох тәбии олараг, партијанын вә ичтимаијјәтин диггәт мәркәзиндә дурурду.

Бакы нефтчиләри өлкәјә илдә он једди милјон тон нефт вермәк уғрунда сосиализм јарышыны кенишләндирирдиләр. Илјас Әфәндијев бу шәраитдә бир-биринә зидд ики рәһбәрлик үсулундан доған конфликти гәләмә алмышдыр.

Бу, инкаредилмәз һәгигәтдир ки, јени инсан өзүнүн әхлаги гәнаәтләрини һазыр шәкилдә алмыр, фәрдин һәјата вә ишә мүнасибәти тәдричән формалашыр, онун мә'нәви аләми зиддијјәтләрдән, јанлыш тәсәввүрләрдән тәдричән тәмизләнир. Бу мә'нада пјесин конфликти Елмарла әлагәдардыр. Һәр ишдә тәмизлик вә сәлигә севән, катибәсиндән кабинетдәки күлләри һәр сәһәр тәзәләмәји тәләб едән Елмар мә'дәнә кәләп кәнчләрә е'тина едиб саламларыны да алмыр. Пәләнк овунда чәсур вә горхмаз олса да, шөһрәтинә тохунан һәр бир һәрәкәтә, кичик бир сөзә дә гысганчлыгла јанашыр. Өзүнүн «рәһбәрлик», «тәшкилатчылыг» ролуну шиширдәрәк, фәһләләрә гајғы көстәрмәји «лирика» адландырыб досту Сәлимин: «— Өлкәјә он једди милјон тон нефти механики сурәтдә һәрәкәт едән һиссиз-дујғусуз качалкалар дејил, инсанлар верәчәк! Ән чошгун арзулар, ән сәмими дујғуларла ганадланан инсанлар!» — сөзләриндәки дәрин вә әһәмијјә-

тини һеч вахт итирмәјәчәк мә'наны дәрк едә билмир. Баша дүшә билмир ки, фәһләләрин мәишәти гајғысына галмадан, онларын ихтисасыны артырмадан планы өдәмәк олмаз. Баша дүшә билмир ки, сосиализм јарышы тәкчә планы долдурмаг үчүн дејил, үмумијјәтлә истеһсалаты вә адамлары ирәли апармаг үчүндүр.

Елмар худпәсәнд арзуларыны һәр шејдән үстүн тутараг, дөвләт планынын өдәнилмәсини шөһрәтпәрәстлијинә хидмәт васитәсинә чевирмәк истәјир.

Мәктәб јолдашы вә севкилиси Күларә гоншу мә'дәндә мүдирдир. Истеһсалаты сәмәрәли тәшкилин, техниканын ролуну әсла азалтмајан, ејни заманда хош сөзүн, һәгиги гајғынын күчүнә инанан Күларә јаваш-јаваш, амма дөнмәдән мә'дәндә ишләри јолуна салыр. Елмарын заһири сәртлијиндән, «үзүнә нигаб тахмасындан» исә бир шеј чыхмыр. Вә бу вахт, «охумагда, күллә атмагда, футбол ојнамагда... гәрәз һәр шејдә» биринчилијә адәт етмиш кәнч јаланчы гүрура галиб кәлә билмәјиб, јарышда удузмамаг арзусу илә һасилаты сахтакарлыгла артырыр. Нәһајәт, чох тәбии олараг, мәсәләнин үстү ачылыр.

Драматик конфликтин зәифлији, әсасән, бир характер кими Елмарын биткин олмамасы илә әлагәдардыр. Әсил драм парлаг, еһтираслы, дәрһал нәзәрә чарпан, фәрди кејфијјәтләри илә сечилән гүввәтли характерләр тәләб едир. Гәһрәманын һиссләринин инандырычылығы конфликтин инкишафы вә һәлли бахымындан мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Елмар бу тәләбләрә чаваб верә билмирди.

Бунунла белә пјесин әсасында дуран конфликт, бәдии инандырычылыг нөгтеји-нәзәриндән олмаса да, әмәли-әхлаги планда дүзкүн һәлл едилирди. Мүәллифин тәлгин етмәк истәдији әсас идеја бундан ибарәт

иди ки, инсана гајғы, инам, јарадычылыг тәшәббүсүнә мејдан кәрәкдир.

«Ишыглы јоллар»да конфликт, тоггушма партија ичласынын гәрары илә битир, бундан сонракы һадисәләр исә артыг олуб, сәһи иллиустрасија сәчијјәси дашыјыр. Сәһнәдә Елмар дүзәлир, сәһвләрини баша дүшүр, јаланчы гүруру өлдүрүр. Лакин тәчрүбәнин мүдрикләшдирдији охучу вә тамашачы буна инана билмирди. Билирди ки, әслиндә бу даһа чәтин вә әзаблы бир просесдир.

Пјесин конфликти һәјати иди. Бу күн дә актуаллығыны сахлајыр. Һәлә дә бә'зиләри дөвләт планларының өдәнилмәси архасында кизләнәрәк, сахтакарлыға, гануларын позулмасына јол верирләр. Лакин ити көзлә тапылмыш реал конфликт пјесдә һәјатда кәсб етдији кәркинлик дәрәчәсинә јүксәлдилмәдијиндән тәрәфләр арасында тоггушма гызышмадан сөнүр, демәк олар ки, һәр шеј бир ичласла һәлл олунурду.

Бу, гисмән драматургун тәчрүбәсизлијиндән ирәли кәлирдисә, әсасән јаваш-јаваш гүввәјә минән «конфликтсизлик» нәзәријјәсинин догматик тәләбләри илә шәртләнирди.

Илјас Әфәндијевин көрүб көстәрдији бу конфликт сонралар бир сыра нәср әсәрләриндә даһа кениш планда вә дәриндән ишләнди.

Пјесин јаддагалан сүрәтләриндән бири гочаман нефтчи Баба дајыдыр. Кәнчләрә гајғы илә јанашан, тәчрүбәсини һәвәслә бөлүшән, план угрунда мүбаризәнин өнүндә кедән гоча уста Бакы нефтчиләринин лајигли нүмајәндәси кими верилмишдир. О, шакирдинә дејир: «Бизим бу дүнјада вәтәнимиздән әзиз һеч нәјимиз јохдур! Вәтәнә исә нефт лазымдыр!»

Баба дајы тәкчә шакирдләринә јох, Елмара да аталыг едир, инаныр ки, сәһвләрини баша дүшәчәкдир.

Мүәјјән натамамлыға бахмајараг, Елмар вә Баба дајы сүрәтләри инандырырды ки, Илјас Әфәндијев јығчам васитәләрлә ифадәли, типик характерләр јарада биләр.

Драмда сүрәтләрин нитгинин фәрдиләшдирилмәси хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Әлбәттә, «Ишыглы јоллар»да јазычы бүтүн сүрәтләрин дилини фәрдиләшдирмәјә наил ола билмәмишди. Лакин бурада да ити јазычы мүшаһидәсинин, дили дујмағын вә она бәләдлијин мәһсулу олан епизодлар варды. Мәсәлән, пјес башлананда биз кәнддән кәлмиш чаванларын өзләри илә таныш олмамышдан әввәл, сәһнә архасындан сәсләрини ешидирик.

К ә р и м — Әјә, бир дајансана, дејәсән бура дејил.

П о т у ш — Сән бир дајан көрәк.

Л а ч ы н — Хејир а... һара олду көрәк Потуш өзүнү тохусун.

Ч ә ф ә р г у л у — Бура бах, ej... Гарачыбазары салмајын, дајанын бурада...

Бу кичик парча, дәрһал сезилән фәрди аһәнкә малик мә'налы репликалар сүрәтләр һагда ајдын тәсәввүр јарадыр.

Мүасирлик дујғусу сәнәт әсәринин әһәмијјәтини вә узунөмүрлүјүнү мүәјјәнләшдирән әсас амилләрдән бириндир. Сон илләрдә естетик категорија кими тәдгиг олунан мүасирлик вә онун әһәмијјәтиндән Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында әтрафлы бәһс едилмишдир.

Доғрудур, мөвзусу ән гәдим дөврләрдән алынмыш әсәрләрдә дә күчлү мүасирлик руһу ола биләр. Белә нүмунәләр чохдур. Лакин ајры-ајры сәнәткарлар, мүәјјән субјектив амилләрин күчү илә өмүрләри боју тарихи мөвзулары ишләмәклә Вәтәнә хидмәт көстәрә билсәләр дә, бүтүнлүклә бир халгын әдәбијјаты бу

јолла кедә билмәз. Мүәјјән бир дөврдә јаранан сәнәтин башлыча вәзифәси мүасирләрини дүшүндүрән проблемләри әкс етдирмәкдән, мүасирләриниң әсрләр боју өз әһәмијјәтини вә естетик күчүнү сахлајачаг мүкәммәл бәдии сүрәтләрини јаратмагдан ибарәтдир.

Дөврүн әдәбијјаты дөврүн күзкүсү олмалы, адамлары мәшғул едиб һәјәчанландыран мүһүм ичтиман суаллара чаваб вермәлидир. Бу тәләб, хүсусилә совет әдәбијјатына аиддир.

Мүасир мөвзудан јазмаг, давам етмәкдә олан һадисәләрин маһијјәтинә вармаг һәмишә чәтин олмушдур. Буну көркәмли сәнәткарлар да, тәнгидчиләр дә е'тираф етмишләр.

Илјас Әфәндијев јарадычылыг аләминә мүасир мөвзу илә кәлмишдир вә тәхминән гырх илдир ки, бу чәтин јолда мүвәффәгијјәтлә иәәлиләјир. Бу, јә'ни мүасирләримиздән јазмаг, сәнәткарын мәзијјәтидир. Анчаг мүасир мөвзуда елә-белә јох, бөјүк сәнәтин тәләбләри сәвијјәсиндә, әзәмәтли ишләр көрән совет адамларының бөјүк әмәлләринә лајиг бәдииликлә јазмаг кәрәкдир.

Көркәмли совет драматургу Анатоли Сафранов «Литературнаја газета»нын мүхбиринин:

«— Драматуркија һаггында сөһбәтә башлајанда билмәк истәрдим ки, мүасир драматургларын һансы пјесләри Сизә даһа чох хош кәлир?» — суалына чаваб олараг демишдир:

«— Мүасирләрдән? Шекспир вә А. Островски! Онларын комедијалары сөзүн әсил мә'насында хәлги, јаратдыглары сүрәтләр исә чох милли, парлаг вә никбиндирләр. Белә характерләр заман кечдикчә солмурлар вә буна көрә дә әсил хәлги комедијаларла о гәдәр дә әзизләнмәмиш мүасир тамашачы үчүн мараглыдырлар. Мән она көрә «әсил» дејирәм ки, бу мөвзуну

чох үздән, сәтһи баша дүшән мүасир драматурглар аз дејилдир. Пјес өзлүјүндә тәкчә она көрә хәлги ола билмәз ки, һадисәләр кәнддә ја заводда чәрәјан едир. Анчаг кениш халг күтләләрини марагландыран ичтимаи, әхлаги мөвзулары ишләмәклә тамашачылар гаршысында әсил мүвәффәгијјәт газанмаг олар».[1]

Тәчрүбәли сәнәткарын бу мүлаһизәсиндә, сәнәтә, о чүмләдән дә драматуркија ја хас әсас хүсусијјәтләрдән бири ифадә олунмушдур. Илјас Әфәндијев өзүнүн илк драм әсәриндә бу јүксәк зирвәни нәзәрдә тутараг гәләм ишләтмиш, һәгигәтән мүһүм әһәмијјәти олан ичтимаи әхлаги бир мәсәләјә тохунмушдур.

Пјесин Бакы нефтчиләринин мәдәнијјәт сарајында тамашасы һаггында јазан мүхбирин дедији кими, о, «көзәл бир башланғыч» олду.[2]

Белә ликлә, варлыг, варлыгла сых әлагә исте'дадлы јазычынын ахтарышларыны сәмәрәли бир јола јөнәлтмиш, тәчрүбәсизлијинә бахмајараг, мүәјјән дөврдә вә елә индинин өзүндә дә диггәти чәлб едән әсәрләр јаратмаға кәтириб чыхармышдыр.

Сәнәтин мәнбәји варлыгдыр. Илјас Әфәндијев бу һәгигәти өз тәчрүбәсиндә дәрк етмиш, заман кечдикчә һәјатла, өзүнүн мүасирләри илә сәнәткар әлагәсини мөһкәмләндирмишдир.

[1] Бах: «Литературнаја газета», 30 сентјабр 1970-чи ил.
[2] Бах: «Советское искусство» гәз., 27 октјабр 1951-чи ил.

ВӘТӘНДАШ ГҮРУРУ ВӘ ГӘЗӘБИ ИЛӘ

Һәјатын вә сәнәтин инкишафы тәләбләриня лајигли чаваб вермәјә чалышан јазычылар Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы дөрдә мүасир варлыгын бәдии ин'икасына диггәти артырдылар. Бу илләрин сәнәтиндә күчләнән мөвзу рәнкарәнклији инкар олунмаз бир фактдыр. Лакин әсил мәсәлә мүасир мөвзуларын нечә ишләнмәси илә әлагәдарды.

Илјас Әфәндијев варлыгын галдырылмамыш гатларыны ишыгландыран, адамларын характериндә Совет һәјат тәрзинин тә'сири алтында јаранан ән инчә тәбәддүлатлары көрүб көстәрмәјә чәһд едән јазычылардан бири олмуш, һәмишә дә мәзмунун даһа там ачылмасына көмәк едән мүвафиг, јени форма вә ифадә васитәләри ахтармышдыр.

О, варлыгын һадисәләрини, инсанларын һәрәкәтләрини гијмәтләндирәндә һәмишә ајдын партијалы мөвгедә дајанмышдыр. Бу, әдибин әсәрләринә марағы артырмыш, онларын тә'сир күчүнү күввәтләндирмишдир.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә јазычынын нәср вә драм әсәрләринин мөвзусу мүхтәлифдир. Бунларда

121—3

инкишаф едән совет варлығының, мәһкәмләнән јенилијин чох мүһүм чәһәтләриндә тохунулмушдур. Јазычынын әсәрләриндә варлығын ишыглы тәрәфләри өн плана чәкилмишдир. О, өз мүасирләринин көзәл әмәлләриндән, јаратмаг ешгиндән, хејирхаһлыгларындан бөјүк ифтихар һисси илә јазмыш, ејни заманда чәмијјәтин сүр'әтли инкишафына манечилик төрәдәнләри, һәлә дә шүурларда јашамагда олан капитализм галыгларыны вәтәндаш гәзәби илә дамғаламышдыр.

ЈЕНИЛИК ДУЈҒУСУ

Бәдии сәнәт кәшфдир. Сәнәтдә икинчи олмаг, һәмишә дә белә галмаг һеч нә етмәмәк демәкдир. Бу, узагдан чағыран, ејни вахтда да әсил инчиләри парылдајан шүшәләрдән ајыран сәнәт аләминдә мүвәффәгијјәт газанмағын илкин шәртләриндән бири, бәлкә дә ән үмдәси, һәгиги исте'дад әламәти олан бир кејфијјәт — варлыгда, ичтимаи мүнасибәтләрдә, адамларын шүурунда вә психолокијасында баш верән дәјишикликләри дујмаг вә мүвафиг бәдии ифадә васитәси тапмаг бачарығыдыр.

Бөјүк сәнәткарларын да илк гәләм тәчрүбәләриндә башга бөјүк әдибләрин, һәтта садәчә јашлы јазычыларын тә'сирини көрмәк олар. Сәнәт аләминә гәдәм басан кәнчин кими исә тәглид чәһди тәбиидир. Лакин пешәкарлар өмүрләри боју көлкәдән чыха билмәдикләри һалда, әсил исте'дадлар өз јолларыны тез тапырлар. Јазычынын биринчи китабы олан «Қәнддән мәктублар»да (1939) белә бир тә'сирин варлығыны күман етмәк, мөвзу тәкрарыны көрмәк оларды. Лакин о, бу јолдан тез узаглашды, тезликлә дә өз сәнәт чығырыны тапды.

Дөрддә бир әср мүддәтиндә бу чығыр јола чевриlмишдир. Инди бу јолла ирәлиләјәнләр дә вар.

«Ишыглы јоллар»ы бу истигамәтдә атылмыш илк чидди аддым сајсаг, «Баһар сулары» давам едән ахтарышларын јени сәмәрәли мәһсулу олду.

Көркәмли совет алими М. Ариф 40-чы илләрдә Азәрбајчан драматуркијасында өзүнү көстәрән јени кејфијјәтләрдән бирини «һәгиги совет адамларының дәрин һисс вә фикирләрини хүсуси бир диггәтлә ифадә етмәјә тәшәббүсдә» көрәрәк јазырды ки: «Мәһәббәт» вә «Баһар сулары» әсәрләриндәки мүсбәт сурәтләри һеч вахт мәнфи сурәтләрдән зәиф һесаб етмәк олмаз».[1]

Бу, сосиализм реализми сәнәтинин гәләбәси нөгтеји-нәзәриндән чох әһәмијјәтли бир хүсусијјәтди. Отузунчу, гырхынчы илләрин әсәрләриндән данышанда тәнгидин, бир гајда олараг, мәнфи типләрин мүсбәтләрә нисбәтән даһа долғун вә чанлы чыхдығыны гејдә мәчбур олдуғуну нәзәрә алсаг, һәмин фактын новатор әһәмијјәти дәрһал ајдын олар.

Илјас Әфәндијев бәдии јарадычылыға башладығы вахтдан габагчыл мүасирләримизлә, мә'нәви чәһәтдән зәнкин, мәрд инсанларла даһа чох марагланмыш, онларын бәдии сурәтини јаратмаг јолунда ахтарышлары арам билмәмишдир. «Ишыглы јоллар»да бу адамлар һәлә чанлы бир тип кими верилә билмәсәләр дә, мүәллиф онлары көрмүш вә үмуми чизкиләрлә дә олса һәјатын инкишаф мејлини дүзкүн көстәрә билмишди. «Баһар сулары»нда исә бу лазымлы кејфијјәт даһа да инкишаф етдирилмишди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илләрдә Ил-

[1] М. Ариф «Сечилмиш әсәрләри», үч чилддә, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, I чилд, 1967, сәһ. 181—182.

јас Әфәндијев Чәфәр Чаббарлы ән'әнәләриниң театрда көркәмли давамчысы олмушдур. Пјес һаггында илк санбаллы тәдгиги мәгаләнин мүәллифи олан М. Ариф диггәти буна чәлб едәрәк јазмышды: «...сәһнәмиздә Чәфәр Чаббарлы ән'әнәләрини чанландыран «Баһар сулары» кими әсәрләр бизи севиндирмәјә билмәз». Үмумијјәтлә, Илјас Әфәндијев совет драматуркијасының ән'әнәләри, мүсбәт тәчрүбәси әсасында инкишаф етмишдир ки, буну да тәнгид вахтында көстәрмишдир. М. Ариф: «Илк аддымдан о, совет драматуркијасының көзәл ән'әнәләри әсасында, «Лјубов Јароваја», «Платон Кречет», «Алмаз» вә «Һәјат» әсәрләриндән өјрәнәрәк инкишаф етмәјә башлады».

«Ишыглы јоллар»дан аз сонра көстәрилән «Баһар сулары» мүасирләримизин долғун бәдии сурәтләриниң сәһнәјә көчирилмәсиндә јени ахтарышларын сәмәрәли нәтичәси иди. Ч. Чәфәров бу әлагәни дүзкүн көрәрәк гејд етмишдир: «...һәр ики әсәри мөвзу үмумилији вә ејни бир идеја мөвгеји бирләшдирирди. Сөһбәт заманын мүтәрәгги мејлләриндән вә сосиализм гуручулуғу шәрантиндә көһнәлән тәсәввүрләрә, һадисәләрә гаршы мүбаризә просесиндә формалашан јени инсанлардан кедирди».[1]

«Ишыглы јоллар»ла «Баһар сулары» арасында чәми бириллик фасилә олса да, сәнәткарлыг бахымындан онлары мүгајисә етмәк чәтиндир. Икинчи пјес варлыгла әлагәси даһа да мөһкәмләнмиш, совет чәмијјәтиндә баш верән мүһүм ичтимаи дәјишикликләри — јенилији көрән вә ону ифадә үчүн һәгиги бәдии васитәләр ахтаран, гәләми сүр'әтлә пүхтәләшән, «сөз әзабына» дөзәрәк, бәсләнән үмидләри доғрулдан бир сәнәткарын гәләминдән чыхмышды.

[1] Ч. Чәфәров. «Азәрбајчан театры», 1974, сәһ. 234.

Пјес актуал бир мөвзуја һәср олунмушду. Сәһнәдә һадисәләр, демәк олар ки, һәјатла ејни вахтда чәрәјан едирди. Сосиализмин фәал гуручусу олан тамашачылар көрүрдүләр ки, мүһарибәдән сонракы дөврдә кәндин инкишафы илә әлагәдар әсәрдә Алханы вә Уғуру дүшүндүрән проблемләр онларын өзләри үчүн дә доғмадыр. Гәһрәманларын талеји вә әлагәләри онлары бир тамашачыдан даһа артыг бир вәтәндаш вә гуручу кими дүшүндүрүб һәјәчанландырырды. Сәһнә илә тамаша салону арасында күчлү емосионал үнсијјәт јарадан бу амил, Азәрбајчан театрының үзүрәтли усталарының мәһарәти илә бирләшдијиндән пјесин тә'сир гүввәси гат-гат артырды.

Һәјатла ајаглашмаг, мәһз бу анда тамашачылары вә охучулары дүшүндүрән чидди ичтимаи суаллара чаваб ахтармаг мејли Илјас Әфәндијев јарадычылығының мәзијјәтләриндән бири олуб әсәрдән-әсәрә күвәтләнмиш, принсип әһәмијјәти кәсб етмишдир.

Психолокизм әдибин јарадычылығының, исте'дадының хүсусијјәти, онун мүәјјәнедичи кејфијјәтидир. М. Ариф Илјас Әфәндијевлә Мећди Һүсејнин «Интизар» драмының илк тамашасындан (1945) данышанда «пјесин психоложи бир драм олараг мүвәффәгијјәтли чәһәтләриниң» гејд етмәји вачиб сајмышды. Шүбһәсиз ки, бу ән чох Илјас Әфәндијевлә әлагәдарды. Илк әсәрләриндән башлајараг, һадисәләрин заһири инкишафыны изләмәкдән чох, онларын сурәтин дахили аләминдә доғурдуғу әкс-сәда илә марагланан әдиб бу јолда мүвәффәгијјәтлә ираәлиләмишдир.

Биз, шәртн олараг, «Баһар сулары»ны ичтимаи-психоложи драм адландырырыг. Әсәрдә мәһәббәт мүһүм јер тутур, демәк олар ки, пјесин әсас сурәтләри бу нөгтеји-нәзәрдән бир-бирләри илә бағлыдырлар. Бу чанлы, реал мәһәббәтдир. Онлар севинир, кә-

дәрләнир, изтираб чәкирләр. Лакин драмын мәркәзи конфликти, һадисә вә сурәтләри өз мәһвәринә топлајан проблем ичтимаи характер дашыјыр; сурәтләрин истеһсалата, вәтәнпәрвәрлик борчуна мүнасибәтләри ичтимаи-психоложи планда изләнир. Интим дујғулары чанландыранда чидди өлчү һиссини көзләјән мүәллиф мәһәббәти сурәтләрин мә'нәви аләмини ишыгландыран гүввәтли васитәләрдән бири кими алмышдыр.

Пјесин сүжети садә вә тәбиидир. Галиб дөјүшчү мүһарибәдән гајытмышдыр. О, ордумузун мүвәггәти кери чәкилмәсини көрмүш, әзаблы дүшүнчәләр ичиндә чырпынмыш, шәһәр вә кәндләримизин вәһшичәсинә дағыдылмасының, совет адамларының башына кәтирилән олмазын мүсибәтләрин шаһиди олмушду. Лакин гәләбәјә инамы сарсылмамыш, өләнләр өлмүш, галанлар исә бүтүн ирадә вә дөзүмләрини топлајараг мүбаризәни давам етдирмишләр. Онлар гәләбәнин фәрәһини, Авропа халгларыны фашизм әсарәтиндән хилас етмәјин севинчини дујмушдулар. Өз күчләринә даһа чох инанмыш, даһа бөјүк ишләр көрмәк арзусу илә кери дөнмүшдүләр. Бу мөвзу совет әдәбиҹјатында һәртәрәфли вә кениш ишләнмишдир. Илјас Әфәндијев Азәрбајчан әдәбиҹјатында она илк мүрачиәт едән јазычылардан бири иди.

Дүшмәни дармадағын едиб кери гајыданлар көрүрдүләр ки, мүһарибә шәрантинә бахмајараг, архада хејли иш көрүлмүшдүр. Хүсусилә тәсәррүфата Алхан кими мүдрик вә намуслу адамларын башчылыг етдикләри јерләрдә. Уғур мүвәффәгиҹјәтләри көрүр, амма архајынлашмаг, кифајәтләнмәк истәмир. Онун даһа бөјүк арзулары вар. Бунлара чатмаг үчүн тәсәррүфаты габагчыл елми әсасларла тәшкил етмәк, адамларын күчүнә инанмаг, үмуми ишә чан јандырмајыб шәхси мәнфәәтини үстүн тутанлара гаршы тәләбкар

вә принсипиал олмаг лазымды. Он једди илдән бәри колхоз сәдри олуб, габагчыл тәсәррүфат јарадан, рәһбәрлијин тә'рифләјиб нүмунә көстәрдији, адамларын миннәтдарлығыны һисс едән Алхан киши, ачы олса да, Уғурун сөзләриндәки һәгигәти баша дүшүр. Өзү һисс едир ки, гочалығы вә аз савадлылығы тәсәррүфаты күнүн тәләбләри сәвиҹјәсинә галдырмаға манечилик төрәдир. Көрүр ки, хасиҹјәтиндәки јумшаглыг («гызым, елдир, обадыр, адамын үзүндән кәлмир» мүлаһизәси) ел ағсаггалы кими һөрмәтли бир мөвге илә бирләшәрәк бә'зән әл-голуну бағлајыб Нәчәф кимиләринә гаршы гәтиҹјәтлә чыхмаға гојмур. Шәхсиҹјәтин вәзиҹјәти вә мөвгеји, арзулары илә имканы арасында конфликт Алханы нараһат едир. Гырылмаз телләрлә һәјата бағлы мүәллифин јаратдығы сурәтин орижиналлығы, һәр шејдән әввәл, онун әхлаги гәнаәтләриндә, ичтимаи борча мүнасибәтиндә тәзаһүр тапыр.

Бир башгасы бу һалда вәзифәдән дөрд әллә јапышар, тәнгидчиләринә һәдә-горху кәләр, сырадан чыхармаға чалышарды. Лакин гоча Алхан коммунист вә совет вәтәнпәрвәридир. Рәһбәрлији, әмәји илә јаранан габагчыл тәсәррүфат онун һәјатынын мә'насы вә ифтихарыдыр. Онун кәләчәјинә биканә гала билмәз. Одур ки, гоча гартал әфсанәсини өзү хатырлајыр, вәзифәдән көнүллү сурәтдә әл чәкиб Уғуру өз јеринә намизәд көстәрир. Ахыра кими дә онун ән јахын вә сәмими көмәкчиси олур.

Мә'лумдур ки, һәгиги вәтәнпәрвәрләрә истефа јохдур. Алхан сәдрликдән әл чәксә дә, һәмишә, һәр јердә биринчи олмагда давам едир. Уғурун арзуларының һәјата кечирилмәсиндә, сәдри бөһтандан горујанда, һәтта аилә хошбәхтлијинин әлиндән чыхмамасында онун Уғура көрә даһа фәал олдуғуну гејд едән тәнгид

тамамилә һаглыдыр. Бу, сурәтин һәјатилији илә мүәјјәнләшән бир амилди. Алхан инсанилији, ичтимаи борча мүнасибәти илә драматуркијамызда јени сурәт иди.

Пјесин конфликти, әлбәттә, Алханла Уғур арасында дејилди.

Уғур сәдр сечиләндән сонра јени вәзифәләр ирәли сүрәндә бә'зиләри, сәмими сурәтдә, белә бөјүк ишләрин өһдәсиндән кәлә биләчәкләринә шүбһә едирләр. Беләләрини инандырмаг лазымды.

Кәнч сәдр ганунун, колхозчуларын үмуми јығынчағынын гәрарларынын позулмасына гаршы чыхыр. Нәчәфин өз әмәлләрини давам етдирдијинә инананда онун бригадирликдән чыхарылмасыны тә'кид едир.

Тәсәррүфаты даһа да јүксәлтмәк арзусу илә заманын тәләб етдији игтисади тәдбирләрин һәјата кечирилмәси просесиндә доған конфликтин мәзмуну бу ики амиллә — Уғурун арзулары вә иш үслубу илә мүәјјәнләшир.

Дөрд гыз атасы Нәчәф ушагларынын хошбәхтлијини чеһизин боллуғунда көрән көһнәпәрәст, шәхси мәнфәәт күдән бир адам кими һәјати типдир. Чәмијјәтә зидд һәрәкәт етдијини билдијиндән, мүмкүн гәдәр әлалтдан ишләјир. Лакин хошлугла дејиләндә сәһвини баша дүшмәк әвәзинә, Уғуру ортадан көтүрмәк үчүн бөһтан ујдуруб, ону колхоз пулуну мәнимсәмәкдә тәгсирләндирир. Пјесдә Нәчәфә гаршы мүбаризә үмумин мәнафејиндән доғуб зәрури олур.

Илјас Әфәндијев Галмагал Мәдәд, Нарынкүл, Сәдәф, Турач, Баллы арвад, Ханмурад кими јаддагалан сурәтләр јарада билмиш, онларын һәр бирини фәрдиләшдирмәк үчүн мә'налы тәфәррүатлар тапмышдыр.

Пјесдәки јеринә көрә Сәдәф диггәти хүсусилә чәлб

едир. Алханын тәк баласы олан бу көзәл гыз, ичтимаи истеһсалатда мүвәффәгијјәтләри, әмәксевәрлији илә һөрмәт газанмышдыр. Доғрудур, драмда бу чәһәт габарыг ишләнмәмиш, гәһрәман билаваситә јүксәк мәһсул уғрунда мүбаризәдә көстәрилмәмишдир. Лакин онун габагчыллығы инандырычыдыр. Чүнки мүәллиф сурәтин наилијјәтләрини хәбәр вермәклә кифајәтләнмәмиш, дахили аләмини, әхлаги гәнаәтләрини дә ишыгландырмышдыр. О, тәрчүмеји-һалы вә һиссләринин зәнкинлији илә ајрыча бир пјесин баш гәһрәманы ола биләрди. Бурада исә анчаг сурәтләрдән биридир. Онун инсани сифәтләри, әхлаги көзәллији Уғура, Шәфәгә, нәһајәт, атасына мүнасибәтдә ачылыр.

Уғуру нәһајәтсиз бир мәһәббәтлә севән гыз рәфигәсинин суалына чаваб олараг е'тираф едир: «— Сән ону соруш ки, һеч бир күн, бир саат јадындан чыхан дәгигән олубму? О кедәндә мәним он једди јашым варды. Инди исә ијирми үчә кечирәм. Ики ил көнлүмү онун мәктубларына бағладым. Ахырда онлардан да әлим үзүлдү. Үч ил билирсән ки, ондан һеч бир хәбәрәтәр олмады. Мән онун ијини ајағы дәјән јерләрдән алдым. Һәр ачылан сабаһда, һәр кәлән баһарда ону көрдүм. Узун гыш кечәләриндә онун хәјалы илә диздизә отуруб севинч вә дәрдләримдән данышдым...» Бу сөзләр бөјүк мәһәббәтдән данышыр. Одур ки, Уғурун кәлдијини ешидәндә гызын учмаға бирчә ганады олмур.

Лакин һәр сөз һәјатын, илләрин сынағындан чыхмыр. Биздән асылы вә асылы олмајан сәбәбләрлә. Мүһарибәнин кешмәкешләриндә Уғур да өз вә'дини унутмуш, башгасыны севмишдир. Сәдәфин дејил, башга бирисинин кәлини олачағыны тәсәввүрүнә белә кәтирмәјән анасына дедији кими, Шәфәглә ону «Бө-

јүк Вәтән мүһарибәсинин дәһшәтли күнләри нишанлајыб!»

Кәндә гајыдандан сонра гызын ону көзләдијини биләндә гүрурланмагданса кәдәрләнир, өзүнү онун гаршысында тәгсиркар билир. Бу вәзијјәт сүрәтләри чидди имтаһан гаршысында гојуб, мә'нәви принсипләрини сынаға чәкир. Сәдәф, Алхан, Баллы арвад әзаб чәкирләр; Шәфәг әһвалатдан хәбәр тутанда чыхыб кетмәк истәјир. Демәк лазымдыр ки, мүәллифи дүшүндүрән, охучуја тәлгин етмәк истәдији әхлаги нәтичә әсәрин ахырында «һамынын хошбәхтлијә чатмасы» дејил. Бу нөгтеји-нәзәрдән пјесин финалы бәдии инандырычы олмагдан даһа артыг «никбин сонлугдур». Драматургун диггәтини чәлб едиб гүрур һиссн доғуран будур ки, «Баһар сулары»ның мүсбәт гәһрәманлары севки кими күзәшт билмәз, чәтин нәзарәт алтына алынан бир һиссин гүдрәтилә гәрар гәбул едәндә дә, тәкчә өз һүгуглары, өз истәкләри һаггында дејил, башгаларыны да мүлаһизә едиб ағыл вә тәмкинлә давранырлар. Беләликлә, мәһәббәт пјесдә сүрәтләрин әхлаги принсипләринин көзәллијини, онларын фәдакарлығыны ашкарлајан бир васитә олур.

Драмын мүвәффәгијјәтини тә'мин едән сәбәбләрдән бири дә сүрәтләрин нитгинин фәрдилији иди. Алханын данышығы онун тәмкининдән, мүдриклијиндән хәбәр верирдисә, Турачын нитгиндә кәнчлијә хас шухлуг дујулурду. Сәдәфин вә Шәфәгин сөзләри архасында исә инчә бир кәдәр сезилирди.

Халг данышыг тәрзини јахшы мәнимсәмиш мүәллиф Галмагал Мәдәд вә Нарынкүл сүрәтләринин дил характеристикасында орижинал васитәләрә архаланараг, дахили аләмләрини јығчам васитәләрлә ачмаға наил олмушду.

Илјас Әфәндијев сүрәтләрин нитгини фәрдиләшдирмәклә јанашы, диалоглары артыг, икинчи дәрәчәли тәфәррүатлардан диггәтлә тәмизләмиш, сөзүн, ифадәнин «көзәллијинә» ујмамышды. Пјесдә диалоглар «ади сөһбәт» олмајыб, сүрәтләрин дүнјакөрүшләринин, гаршылыглы мүнасибәтләринин ајдынлашмасына, драматик һәрәкәтин инкишафына көмәк көстәрән бир васитәдир.

Әсәр театр вә тамашачылар тәрәфиндән бөјүк рәғбәтлә гаршыланыб јүксәк гијмәтләндирилди. «Баһар сулары» тәкчә мүәллифин јарадычылығында дејил, үмумијјәтлә гырхынчы илләр драматуркијасы тарихиндә диггәтәлајиг әдәби һадисә олду. Илјас Әфәндијевин тәчрүбәси Совет варлығында мөһкәмләнән јенилији әкс етдирмәк, габагчыл мүасирләримизин сүрәтини јаратмаг саһәсиндә сәмәрәли јоллардан бирини көстәрди.

Пјесин јазылдығы вахтдан ијирми беш ил кечәндә, бу чәһәт јенидән әсәрдән данышан тәнгидчини дүшүндүрмәјә билмәз. Чәсарәтлә тәсдиг етмәк олар ки, «Баһар сулары» заманын сынағындан мүвәффәгијјәтлә чыхмыш, бу күн дә мүасир охучунун естетик зөвгүнү охшамагла јанашы, чидди тә'сир габилијјәтини, идеја әһәмијјәтини дә сахламышдыр. Әсәрин фәдакар вә мәрд гәһрәманлары охучунун әбәди еһтирамыны газанмышлар.

Бунунла белә, әсәр, вахты илә тәнгидин дә көстәрдији кими, бә'зи нөгсанлардан азад дејилди. Бу, һәр шејдән әввәл «конфликтсизлик»лә әлагәдарды. Буна көрә дә Угур ичтиман планда чанлы бир типдән даһа артыг мүһакимәви сүрәт кими чыхмышды, әтә-гана долмамышды. Чүнки она гаршы чыханлар чох зәифдирләр. Мәсәлән, Нәчәфин бөһтаны чидди иттиһамдан артыг, авамчасына бир ујдурма иди. Ишә бәләд, диг-

гәтчил бир адам мәсәләни ајдынлашдырмагда чәтинлик чәкмәзди. Пјесдә исә һәтта бу садә дүјүнүн ачылмасы да садәләшдирилир. Белә ки, мүәјјән чинајәткар һәрәкәтләрә јол вермиш, араг дүшкүнү Гулу да көзләнилмәдән дүзәлир. Дикәр тәрәфдән Нәчәф кими һијләкәр вә чохбилмиш нәдәнсә мәсәләнин әслини Алхана ачыр. Һалбуки о, Алханы јахшы танымалы иди. Бүтүн бунлар, әлбәттә, мүбаризәнин кәркинлијини зәифләдирди.

Бу күн, илләрин архасындан баханда Уғур реалист, һагг-һесаб севән бир тәсәррүфатчыдан артыг тәчрүбәсиз, романтик бир кәнч тә'сири бурахыр. Пјесдә бөјүк арзулар асанлыгла һәгигәт олур. Уғур истәјир, кәндә су кәтирир, јени сањәләри тәмизләдир, мәдәнијјәт сарајы тикдирир... һамысыны да бирчә мөвсүмдә. Һалбуки бунун үчүн чохлу вәсаит, техника, ишчи гүввәси лазымды. Бүтүн бунлар Алхан кими тәчрүбәли тәсәррүфатчынын башчылыг етдији јердә мөвчуд олуб истифадәсиз гала билмәзди.

Әсәрдә колхозчуларын бир гисми һәјәтјаны сањәдән имтина едирләр. Онларын дедијинә көрә бу сањә үмуми ишә манечилик төрәдирмиш. Анчаг сон ијирми беш илдә чәмијјәтин инкишафы көстәрди ки, һәлә бу тәдбирин вахты чатмамышдыр.

«Бањар сулары» өз дөврүнүн мәһсулу иди. Онун мүвәффәгијјәти көстәрирди ки, Илјас Әфәндијев дүзкүн вә сәмәрәли јарадычылыг ахтарышлары јолунда ирәлиләјир.

40-чы илләрин сону, 50-чи илләрин әввәлләриндә кәнд, кәнддә баш верән дәјишикликләр әдәбијјатын диггәт мәркәзиндә дуран мөвзулардан бири иди. Бу үмуми мејл Илјас Әфәндијевин јарадычылыгында да өзүнү көстәрирди. Онун ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Шамама Һәсәноваја һәср етдији «Шамама» (1949) очерки кәнд тәсәррүфаты габагчыларына һәср олунмуш јахшы әсәрләрдән бири олду. Јарадычылыг консепсијасына садиг мүәллиф гәһрәманы јүксәк памбыг мәһсулу уғрунда мүбаризәдә көстәрмәклә јанашы, чанлы бир инсан кими дә севдирмәјә наил ола билмишди.

«Торпағын сањиби» (1952) кино-повестиндә дә кәндин габагчыл адамларынын әмәлләрини әкс етдирмәк сањәсиндә ахтарышлары давам етдирән јазычы Нәриман, Араз, Сона, Сәрдар кими јаддагалан сурәтләр јаратмышды. Мөвзу е'тибарилә кино-повест «Бањар сулары» илә сәсләширди.

Повестдә, мүәјјән дәрәчәдә публисист јолла да олса, инсан әмәјинин гүдрәтини тәрәннүм едән јазычы совет чәмијјәтиндә онун әсас ме'јар олдуғу фикрини тәсдиг етмишди. Гочаман колхоз сәдри Нәриман киши дејир: «Отуз ил бундан габаг ким дејәрди ки, чәкдијин зәһмәт сәни белә шөһрәтләндириб, нағыл кими дилләрә салачаг?! О заман да папаг алтында оғланлар вар иди. Анчаг нә едәјдин ки, әјјам башгајды... Әсил икидлијә мејдан јох иди... Бир балача нәрвазланмаг истәјән кими ганадыны гырыб јанына салырдылар...»

Бу әсәрдә дә гәһрәманларын характери реал чәтинликләрлә мүбаризәдә ачылмырды. Мәсәлән, арзу едирдиләр ки, бир милјон кубметр су тутан көл тикинләр, әкин планыны икигат артырсынлар, јени сањәләри мәнимсәсинләр... Һәр шеј асанлыгла баша кәлирди.

Чаванлар чидди сәбәб олмадан бир-бирләриндән инчијир, гысганыр, асанлыгла да һәр шеј дүзәлирди.

Бу күн гәлбимизи ифтихар һисси илә долдуруб, бизи даһа әзәмәтли ишләрә сәсләјән тарихи наилијјәтләримизин һамысы мүбаризәләрдә газанылмыш вә мөһкәмләндирилмишдир. Она көрә дә реалист әдәбиј-

јат мөвчуд зиддијјәтләри, мүрәккәблији әкс етдирмәли, сәбәбләрин көкүнә вармалыдыр. Белә әсәрләр гәһрәманларын һәлл етмәк истәдикләри проблемләрдән узун-өмүрлү олурлар. Азәрбајчан гадынлары чадраны чохдан атмышлар, кәндләримиздә коллектив тәсәррүфат формасы һәмишәлик галиб кәлмишдир. Лакин бу күн дә биз «Севил» ја «Алмаз» әсәрләриндә бөјүк һәвәслә бахыр, естетик зөвг алырыг.

«Конфликтсизлик» нәзәриҹјәси тәрәфдарларынын сосиализм гуручулуғунун мүрәккәб инкишафыны схемә салмаг чәһдләри сәтһи әсәрләрин мејдан сулмасына шәраит јарадырды.

Партија «конфликтсизлик» нәзәриҹјәсини сәнәтин тәбиәтинә зидд бир мејл кими рәдд едәрәк, јазычылары варлыға чәсарәтлә мүдахиләјә чағырды.

Илјас Әфәндијев өзүнүн вә гәләм јолдашларынын тәчрүбәсиндән доғру нәтичәләр чыхаран сәнәткарлардан бири олду.

МҮБАРИЗӘ ЕҺТИРАСЫНА АЛГЫШ

Илјас Әфәндијев мә'нән тә'миз, намуслу адамларын, нәчиб инсанларын дахили аләми илә даһа чох уғрашыр. Тәсадүфи дејил ки, «Гарымыш оғлан», «Ухажор», «Мирзә Иман» һекајәләриндә мүәллифи марагландыран мөвзу — һәјатын инкишафындан кери галмыш, позғун типләрин ифшасы, јарадычылығынын илк илләринә хас бир епизод олараг галмышдыр.

Исте'дадлар мүхтәлиф олур. Бири өз идеалыны һәјатда көрдүјү кәсир вә нөгсанлары тәнгид атәшинә тутмагла тәсдиг едирсә, башгасы варлығын ишыглы чәһәтләрини, инам вә үмид сачан, мә'нәви тәмизлији тәчәссүм етдирәнләрин бәдии сурәтини јаратмағы

даһа чох севир. Илјас Әфәндијев, әсасән, икинчи јолла кетмиш, һәтта тәнгид пафосу күчлү олан «Он манатлыг лүстүр»дә шәхси рahатлыг вә һејвани еһтирасларыны өдәмәк наминә чинајәтә әл атанларын әмәлләрини кәскин вәтәндаш гәзәби илә писләјәндә дә, «чылпаг ифша» илә кифајәтләнмәмиш, дүзлүјү, мешшан һиссләрлә ләкәләнмәмиш мәһәббәти һәр шејдән үстүн тутанларын инандырычы бәдии сурәтләрини илк плана чәкмишдир.

Бөјүк Октјабр сосиалист инғилабынын доғурдуғу јени сәнәтин бүтүн жанрлары, о чүмләдән дә совет драматуркијасы коммунизм уғрунда мүбаризәнин кәсәрли силаһы кими мејдана чыхыб халғын мә'нәви аләминә дахил олмушдур. Һәјатла, партија сијасәти илә сых әлагәдә јаранмыш бу драматуркијанын ән мүкәммәл нүмунәләри јүксәк естетик тәләбләрә чаваб вермәклә јанашы, сәһнәни сијаси трибунаја чевириб гүввәләрин күнүн вачиб вәзифәләри әтрафында сәфәрбәрлијинә көмәк етмишдир. Јүксәк идеја-сәнәткарлыг сәвиҹјәсиндә јазылыб диггәти биринчи дәрәчәли ичтимаи проблемләрә чәлб едән тамашаларда сәһнә илә салон арасында сәрһәд силинмишдир. Совет драматуркијасы, әсасән, бу јолла ирәлиләмишдир. Лакин онун инкишаф вә јүксәлиш јолу мүстәгим олмамыш, лазыми сүр'әт алмыш ракет сајағы бир баш һәдәфә чатмамышдыр. Сәнәтдә ахтарышларын јолу һәмишә кәлә-көтүр олмуш, бә'зән әсас јолдан кәнара чыхмаг һаллары да баш вермишдир.

Азәрбајчан драматуркијасынын тарихи дә бу һәгигәти тәсдиг едир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра драматуркијамыз гүдрәтли сәнәткарлара малик иди. Сәмәд Вурғун, Мирзә Ибраһимов, Сүлејман Рүстәм, Сабит Рәһман, Меһди Һүсејнлә јанашы гәләмләрини бу саһәдә сына-

маға башлајан Илјас Әфәндијев, Әнвәр Мәммәдханлы, Чаббар Мәчнунбәјов вә башгалары чидди үмидләр вериридиләр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра әдәби ахтарышлар мүрәккәб бир јолла ирәлиләјирди. Бу вахт, чәми бир нечә ил давам етсә дә, сәнәтә мүнасибәтдә өзүнү көстәрән «конфликтсизлик» мејли бөјүк драматуркијанын тәрәггисинә манечилик төрәдиб, күнүн тәләбләринә ујғунлашдырылмыш әсәрләрә јол ачырды. Лакин бу ујдурма, ещтирассыз тамашалар гәлбләри фәтһ едә билмәзди. Белә дә олду.

Әсрләрдән бәри дүнја сәнәтинин тәсдиг етдији һәгигәтләрдән бири бундан ибарәтдир ки, конфликт драмын чаныдыр, конфликтсиз драм ола билмәз. Әсәрин узунөмүрлүлүү, бәдии мүкәммәллији, һәр шејдән әввәл, конфликтин ичтимаи әһәмијјәтиндән, мүбаризәнин кәркинлијиндән асылыдыр. Мүһүм ичтимаи конфликтләрин гәләмә алынмасы һадисәләрин дәриндән вә инандырычы әсасландырылмасыны, мүнасибәтләрин мүрәккәблијинин ачылмасыны, өзүнә инанан, ещтираслы шәхсијјәтләрин тоггушмасыны, ичтимаи-психолоҝи дәгиглик вә әсасландырма тәләб едир. Анчаг бөјүк идеаллардан илһам алыб, гырылмаз тел-ләрлә варлыға бағлы һәгиги исте'дадлар буна нанл ола биләрләр.

Мүһарибәдән сонракы бир нечә илдә исә мүасир һәјатдан јазанда чидди ичтимаи-сијаси конфликти «јахшыларла ән јахшыларын» јүнкүл мүбаһисәсинә мүнчәр едән «конфликтсизлијин» тә'сири алтында драм әсәрләриндә бөјүк идеаллардан руһланан, онлары һәгигәтә чевирмәк наминә кәркин мүбаризәјә кириишән, күчлү вә һијләкәр дүшмәнләрлә тоггушмада галиб кәлән чанлы, ещтираслы совет адамларынын — габагчыл мүасирләримизин әвәзинә, доғру мүлаһизәләри,

мә'лум һәгигәтләри тәкрарлајан резонер типләри көрүрдүк.

Мүасир мүсбәт гәһрәманын долғун бәдии сурәтинин јохлуғу драматуркијанын ән чидди нөгсаны иди.

Әллинчи илләрин әввәлләриндә ирәлијә һәрәкәтимизә манечилик төрәдән нөгсанларын тәнгиди күчләнди, башга жанрларда олдуғу кими, драматуркијада да сатира вә јумора мејл артды. Нәтичәдә һәјаты дәриндән өјрәнмәјән, ајры-ајры фактларын гаршылыглы әлагәсинин маһијјәтинә вара билмәјән зәиф исте'дадлы јазычылар сәһнәни «ифшачы» әсәрләрлә долдурмаға башладылар. Әлбәттә, тәнгид һәдәфи финалда «ифша» олунурду. Лакин чох вахт бу мүсбәт гәһрәманларын лабуд гәләбәси, ичтимаи инкишафын ганунаујғун тәләби кими дејил, тәсадүфләрин көмәји илә, ачыгдан-ачыға мүәллиф ирадәси илә баш верирди.

Белә әсәрләрдә дә мүасирләримизин һәгиги бәдии сурәтләри јарадылмады вә јарадыла да билмәзди.

Габагчыл совет сәнәткарлары өз ахтарышларыны һәр ики јанлыш мејлә гаршы мүбаризә истигамәтиндә давам етдирир, чәмијјәтин гајнар һәјаты илә әлагәни даһа да мөһкәмләндириб дәринлијә вармаға, мүнасибәт вә психолокијаларда баш верән дәјишикликләри— јенилији көрмәјә вә мә'наландырмаға чалышырдылар.

Артыг дејилдији кими, Илјас Әфәндијев кими исте'дадлы сәнәткар да «конфликтсизлијин» тә'сириндән тамам гача билмәмишди. Нәтичәдә, тәкчә «Ишыглы јоллар»да дејил, «Баһар сулары»нда да мүһүм ичтиман әһәмијјәтә малик реал конфликтин һәлли асанлашдырылыб тәбии јолундан чыхарылмышды. Бунунла белә һәјата бағлылыг сајәсиндә Илјас Әфәндијев кими јазычылар «бәзәкчи» олмадылар. Сонралар тәнгидә мә'руз галан бә'зи мүәллифләрин нөгсаны, әлбәттә,

121—4

һәјатымызда мөвчуд олан ишыглы, мүсбәт һаллардан јазмагда, бу чәһәти өн плана чәкмәкдә дејилди. Анчаг бә'зи јазычылар һәјаты сәтһи өјрәндикләриндән, јаратдыглары мүсбәт гәһрәманлар да өз прототипләриндән, охучуларын јахшы таныдыгы, еһтирам көстәрдији реал шәхсләрдән чох кери галыб, онларын сөнүк көлкәсини хатырладырды. Әсәрдә јүксәк әхлаги сифәтләрә малик, чидди ичтиман мәсәләләр әтрафында дүшүнән, хејирхаһлыгла һәрәкәт едән бу типләр гәлбләрә јол тапа билмирдиләр. Һалбуки, охучу белә сурәтләри һәмишә севмишдир. Сосиализмин фәал гуручусу олан охучу онларын ниҹјәтләринин нәчиблијини алгышлајыр, агыллы сөзләринә шәрик олур, амма сәмимиҹјәтләринә, мүәллифин онлара иснад вердији ишләри көрдүкләринә инана билмирди. Чүнки бу схематик сурәтләр бәдии инандырычылыг бахымындан дәриндән ишләнә билмәздиләр.

Илјас Әфәндијев варлыгы јахшы билирди. Онун һәјатда вә шүурларда баш верән дәјишикликләрин гызгын изи илә кедәрәк сурәтләрини бөјүк илһамла јаратдыгы Күларә, Баба дајы, Василјев, Уғур, Алхан, Сәдәф, Ханмурад, Турач вә башгалары һәјати типләр, сосиализм шәраитиндә, сосиалист мүнасибәтләри зәмининдә, партијанын сә'ји илә јетишмиш јени инсанлардыр. «Конфликтсизлијин» тәләбләриндән тамам гача билмәмәсинә, драматуркија саһәсиндә тәчрүбәсинин азлыгына бахмајараг, мүәллиф беләләринин инандырычы бәдии сурәтләрини јарадыб севдирә билирди. Илјас Әфәндијеви варлыгы «бөзәмәкдә» јох, бәлкә, һәјаты биртәрәфли көстәрмәкдә гынамаг оларды.

Партија «конфликтсизлијин» сијаси-әдәби зәрәрини принсипиал мөвгедән изаһ едиб, сәнәткарлары варлыгы даһа дәриндән өјрәнмәјә, совет чәмиҹјәтинин сүр'-

әтли инкишафына манечилик төрәдән әнкәлләрә гаршы амансыз олмага, диггәти һәгигәтән мөвчуд конфликтләрә јөнәлтмәјә чагырды.

Исте'дадлы јазычылар, о чүмләдән дә Илјас Әфәндијев мүһүм ичтиман әһәмиҹјәтә малик олуб, вәтәндаш сәнәткарын үрәјиндән хәбәр верән төләбә јени әсәрләрлә чаваб вердиләр. Онун «Атајевләр аиләси» (1954) пјеси әдибин вә Азәрбајчан театрынын һәјатында әламәтдар һадисәләрдән бири олду. Ичтиман конфликтин кәскинлији илә сечилән драм, мүәллифин варлыгла әлагәсинин мөһкәмлијинә, сәнәткар мөвгејинин фәаллыгына дәлаләт едирди.

«Атајевләр аиләси»нин мәзмуну, Мәһди Һүсејнин һаглы олараг көстәрдији кими, онунла мүәјјәнләширди ки, әсәрин мәркәзиндә совет варлыгының истигамәтверичи гүввәси олан габагчыл мүасирләримиз дурурдулар вә «мүәллиф мәһз бу адамларын мә'нәви аләмини шаиранә бир һиссләтәрәннүм етмәји бачармышдыр».[1] Пјесдә Илдырым Атајев, Рејһан, Чаһанкир, Мәһричан кими өз ишләрини севән, мүбаризәдә дөнмәз совет адамларынын чанлы сурәтләри јарадылмышды. Драматургун мәһарәти сајәсиндә биз онларын көзәл, мә'налы, бә'зән бәлкә дә бир гәдәр риторик дејилмиш сөзләринә инанырыг.

Мәһди Һүсејн мүәллифин наилијјәтини онда көрүрдү ки, әсәрин әсас «драматик конфликти, тәбии олараг, аиләчәрчивәсиндән чыхыб дәрин ичтиман маһијјәт кәсб» едирди, һәм дә, јазычы «гәһрәманларыны өз ирадәсинин тәләбини өдәјән бир аләтә чевирмәдән», «һадисәләрин инкишафынын тәбиилијини поз-

[1] Мәһди Һүсејн. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри», 1958, сәһ. 573.

мадан онларын ичтиман мәзмунуну да ача»[1] билмишди.

Варлыгын тәнгиди һәмишә јазычыдан чәсарәт, ајдын партијалы мүнасибәт вә исте'дад тәләб етмишдир. Биртәрәфли «ифшачы» әсәрләр јазмаг, ајры-ајры мәнфи фактлары бир јерә топламаг нисбәтән асан олдуғу һалда, чәмијјәтин инкишаф мејлини дүзкүн көрүб, ону партијалы мөвгедән гијмәтләндирмәк, нөгсанлары да гәләбәләрин ишыгында тәнгид едәрәк, чәмијјәтә зидд мејлләрин тәмсилчиләринин әхлаги дүшкүнлүјүнү ифшандырычы васитәләрлә тәсдиг етмәк даһа чәтиндир.

Әллинчи илләрин әввәлләриндә сәһнәдә «ифшачы» пјесләр чох иди. Һалбуки бизә габагчыл мүасирләримизин әмәкләринин ичтиман мә'насыны, естетик көзәллијини ачан әсәрләр лазымды. «Атајевләр аиләси» мәһз бу тәләбә чаваб верирди. Чәфәр Чәфәров «ифшачы» тамашаларын зәрәриндән бәһс едәрәк, бу пјеси јүксәк гијмәтләндирмишдир. «Ичтиман һәјатын гүсурларыны әсил реалист мөвгеләрдән ачыб көстәрән ән јахшы әсәрләр мәнфилијин бу чүр тәфсири үсулунун («ифшачы» пјесләр нәзәрдә тутулур. *Ј. С.*) јанлышлығыны бир даһа тәсдиг етди. Белә тамашалардан бири И. Әфәндијевин «Атајевләр аиләси» (1954) пјеси иди... Бу тамашада ифшачылыг даһа күчлү иди, лакин о, һәјат һәгигәтинин тәһрифинә, ујдурма сүжет хәтләринә вә сүн'и мүсбәт сурәтләрин јаранмасына кәтириб чыхаран биртәрәфликдән узаг бир тамаша иди».[2]

«Атајевләр аиләси» сәһнә сәнәтимизин инкишафында әһәмијјәтли һадисә олду. Тамашадан бәһс едән

[1] Мәһди Һүсејн. «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри», 1958, сәһ. 175.

[2] Ч. Чәфәров. «Азәрбајчан театры», Азәрнәшр, 1974, сәһ. 255.

көркәмли сәнәткарлар сәһнәдә тәбиилик вә реализмин гүввәтләндијини хүсусилә гејд едирдиләр.[1]

Сәнәтшүнас Мәһди Мәммәдов да әсәрин мүвәффәгијјәтинин конфликтин дәриндән ишләнмәсиндә вә психоложи инандырычылыгда көрәрәк јазмышды ки: «Атајевләр аиләси» пјесинин «...әсас иштиракчылары ади совет адамлары (Хосров, Илдырым, Рејһан вә с.) гајнар һәјат кечирир, јашајыб јарадырлар. Лакин бу һәјатда онлары тәкчә мүвәффәгијјәт вә севинч дејил, ејни заманда сәһвләр, мүвәффәгијјәтсизлик, әзаб вә пешманчылыг да көзләјир. Мүәллиф һәјат һәгигәтинә садиг галараг Атајевләр аиләсиндәки Хосровун шәхси вә ичтиман ишләриндәки конфликти дәринләшдирир. О, һадисәни хејир вә барышыгла битирмәк далынча гачмыр. Хосров өз сәһвләрини кеч башa дүшүр вә пешманчылыг әзабы чәкир. Күнаһы олан гәһрәманлар пешманчылыг әзабындан, дахили мүбаризәдән кечиб мә'нән сафлашырлар».[2]

Шәхсијјәт вә заман, демәк олар ки, бүтүн дөврләрдә драматургијаны мәшгул едән әсас проблем олмушдур. Азәрбајчан драматургијасынын ингилабдан әввәл мејдана чыхмыш мүкәммәл нүмунәләриндә дә шәхсијјәтин дөврлә, һаким ичтиман мүнасибәтләрлә әлагәси мәркәзи јер тутурду. Фәхрәддин вә Фәрһадын, Шејда вә Ајдынын, Искәндәр вә Баһадырын талејини јада салаг. Онлар, һәлә өзүнү күчлү вә јериндә һисс едән гајда-ганунла, вахты кечмиш, амма һәлә јашамаг игтидарыны тамам итирмәмиш адәт-ән'әнә илә тог-

[1] Бах: Мирзә Ибраһимов. «В семье Атаевых», «Бакинский рабочий», 30 декабр 1954-чү ил: Мәһди Һүсејн, «Әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри», сәһ. 575.

[2] Мәһди Мәммәдов, «Һәјат вә сәнәт јолларында», 1965, сәһ. 138.

тушмада мәғлуб олурдулар. Бу, објектив тарихи шәраитлә шәртләнән бир ганунаујғунлуг иди.

Әсрләрдән бәри, гулдарлыг, феодализм вә капитализм чәмијјәтләриндә, инсанын инсаны истисмары шәраитиндә, хүсуси мүлкијјәтчилик еһтирасынын һаким кәсилдији бир зәминдә мүхтәлиф синифләрин һәјатыны, ичтимаи варлыға мүнасибәтләрини тәдгиг едән бәдии әдәбијјат бу саһәдә зәнкин тәчрүбә топламышды.

Совет чәмијјәтиндә исә шәхсијјәт вә заман проблеми јени мәзмун вә форма кәсб етмишдир. Габагчыл мүасирләримиз бу вә ја башга саһәдә мөвчуд олан мүәјјән кәсир вә нөгсанлара, совет чәмијјәтинин сүр'әтли инкишафы илә көһнәлән мүнасибәтләрә гаршы чыханда сосиализмин инкишаф мејлләрини тәсдиг едир, чәмијјәтин ирәлијә һәрәкәтини даһа да сүр'әтләндирмәк, сәмәрәли етмәк истәјирләр. Одур ки, бу гәһрәманларын дүшүнчә вә һәрәкәтләринә тарихи бир никбинлик һакимдир, галиб кәләчәкләринә, зәһмәткешләрин мәнафејинә хидмәт етдикләринә бүтүн варлыглары илә инанырлар.

Сәнәткар мүсбәт гәһрәманларын арзу вә чәһдләринин вәтәнпәрвәр вә һуманист маһијјәтини о вахт һәгиги бәдии васитәләрлә әкс етдирә биләр ки, чидди әһәмијјәтә малик ичтимаи проблемләрлә мәшгул олсун. Чүнки шәхсијјәтин идеја күчү, инсани еһтирасларын гүдрәти анчаг кәскин ичтимаи конфликтләр зәмининдә өзүнү там парлаглыгы илә ашкарлаја биләр.

Конфликт — драмын һәрәкәтверичи гүввәсидир. Икинчи, үчүнчү дәрәчәли мәсәләләрлә, јахуд анлашылмазлыгларла мәшгул ола-ола мүасирләри һәјәчанландыран вә дүшүндүрән сәнәт нүмунәси јаратмаг олмаз. Мүһарибәдән сонракы бир нечә илдә совет драматуркијасынын гысамүддәтли ачы тәчрүбәси бу

һәгигәти бир даһа тәсдиг етди. Илјас Әфәндијев кими реалист сәнәткарлар бу дәрсдән доғру нәтичәләр чыхартдылар.

«Атајевләр аиләси» инандырды ки, һәјати мүшаһидәси дәринләшән, гәләми пүхтәләшән Илјас Әфәндијев даһа чидди ичтимаи-сијаси проблемләрә мараг көстәрир. Пјесдә һадисәләр, әсасән, бир аилә дахилиндә чәрәјан едиб, бир аиләнин үзвләри илә әлагәдар олса да, «Атајевләр аиләси» аилә-мәишәт драмы дејилди. Аилә чәмијјәтин илкин өзәјидир, онун һәјаты чәмијјәтдән тәчрид олуна билмәз. Бүтүн аиләләр кими Атајевләр дә көзә көрүнән вә көрүнмәјән бағларла чәмијјәтлә әлагәдәдирләр. Бир аиләдә баш верәнләри үмумиләшдирмәклә, гоһумлар арасындакы мүнасибәтләрин әхлаги маһијјәтини ачмаға наил олан әдиб ичтимаи драмын көзәл нүмунәләриндән бирини јаратмышды.

Пјесин әсасында дуран драматик конфликт өзүнүн һәјатилији вә бәдии инандырычы әкси илә диггәти чәлб едиб мүәллифин јарадычылығында чидди ирәлиләјишә дәлаләт едирди.

Өлкәмиздә коммунизмин мадди-техники базасы, зәрури мә'нәви-әхлаги шәраит Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында, зәһмәткешләрин фәал иштиракы илә јарадылыр. Дөвләтин, үмумхалг мүлкијјәтинин идарә олунмасында ајры-ајры фәрдләр партијанын вә халгын вәкаләти илә сәлаһијјәт алырлар. Фәрдин ичтимаи шүуру илә ихтијараты арасында ујғунлуг мөвчудса, бу аһәнкдарлыг чәмијјәтин, халгын мәнафејинә хидмәт едән гүдрәтли амилләрдән биринә чеврилир. Партија сосиализм вә коммунизм гуручулуғу просесиндә шәхсијјәтин ролуну һәмишә јүксәк тутмуш вә лајиги илә гијмәтләндирмишдир.

Лакин бә'зән белә дә олур ки, ајры-ајры шәхслөр халгын вә партијанын е'тимадындан суи-истифадәјә јол вериб, вәзифә һүгугларындан, дөвләт вәсаитиндән шәхси мәнфәәт наминә истифадә едир, варланмаг, истәдикләри кими јашамаг еһтирасы илә гануну, чәмијјәтин әхлаги тәләбләрини көзләмирләр. Аһәнкдарлыгын позулдуғу мүстәсна һалларда шәхсијјәтлә чәмијјәт вә онун мәнафеји арасында зиддијјәт јараныр. Ајдындыр ки, бу һалда чәмијјәтин габагчыл үзвләри аһәнкдарлыгы бәрпа етмәк үчүн мүбаризәјә кириш-дикләри кими, икинчиләр дә өз чинајәтләрини кизләтмәјә, мәнфур әмәлләринин өмрүнү мүмкүн гәдәр узатмаға чәһд көстәрирләр. Беләликлә, бу зәминдә чәмијјәт дахилиндә даими мүбаризә давам едир. Илјас Әфәндијев әллинчи илләрдә олдуғу кими, инди дә мүһүм әһәмијјәтә малик олан бу ичтимаи конфликти көрүб көстәрмишдир. Амма ичтиман истеһсалатда, ја адамларын мүнасибәтиндә мөвчуд бу ја дикәр зиддијјәт о вахт драматик конфликтә чеврилир ки, шәхсијјәтлә әлагәләнир, онун талејинә тә'сир едиб, дүшүнчә вә арзуларының маһијјәтини мүәјјәнләшдирәрәк, һәрәкәтә, мүгавимәтә сөвг едир, мүбаризәјә чағырыр.

«Атајевләр аиләси»ндә өзүнәмәхсус формалашмыш дүнјакөрүшү, әхлаги гәнаәти олан гүввәтли шәхсијјәтләр, бир-бирини инкар вә мәһв етмәк истәјән еһтираслар үз-үзә кәлиб чарпышыр. Буна көрә дә әсәр әввәлдән ахыра әсла зәифләмәјән бир марагла изләнир.

Хосров вә Илдырым Атајев гардашлары Вәтәнә сәмәрәли хидмәтлә партија вә халгын е'тибарыны газанмыш, мәс'ул вәзифәләрә ирәли чәкилмишләр. Хосров бөјүк бир шәһәрин башчысы — шәһәр советинин сәдридир. Өз вәзифәсини партијанын вә халгын, өзүнүн вәтәндаш вичданының тәләб етдији кими јеринә јетирдијинә бир ан белә шүбһә етмир. «Тәгсири олмајан адамы һеч кәс долашдыра билмәз», — сөзләрини дәрин бир инамла дејән Хосров һәмишә әдаләтлә һәрәкәт етмиш, сәлаһијјәтиндән ағылла, јериндә истифадә етмишдир. «Дүнјада тикмәкдән, гурмагдан» көзәл бир иш танымајан, бүтүн варлығы илә ишләјән Хосров бөјүк шәһәрин мүрәккәб тәсәррүфаты илә јахындан марагланан ишкүзар бир шәхсијјәтдир.

Зәрбәни исә көзләмәдији јердән алыр.

Арвадының вәфатындан сонра евләндији Дилшад ханым мә'нәви аләми, әхлаги принсипләри илә Атајевләр аиләсинә зидд, онларын идеалларына вә тәмизликләринә кинајә илә јанашан бир микромүһитин јетирмәсидир. Артыг гырхы һагламыш гадын сачларына дән дүшдүјүнү көрәндә гәзәбләнир, јашына вә мөвгејинә лајиг отуруб дурмаг әвәзинә, өмүрдән даһа чох гопармаг истәјир. Һеч бир јердә ишләмәјән, сәнәтини чохдан јадырғамыш Дилшад ханым беш күнлүк өмрүнү ејш-ишрәтдә, кефдә-дамагда кечирмәји, көзәл кејинмәји, кәзмәји севән бир адамдыр. Бүтүн мешшанлара хас бир хүсусијјәт она да аиддир: ағлын вә әмәјинлә, шәхси ләјагәтин вә әхлаги принсипләринин көзәллији илә өз варлығыны тәсдиг едә билмирсәнсә, брилјантларынын парылтысы илә көзләри гамашдыр... Хосровла да бу арзу илә аилә гурмушдур. Зәнн етмишдир ки, бөјүк һөрмәт, башлычасы исә ихтијарат саһиби олан кәләчәк әри бу мәгсәдә јетмәсинә хидмәт едән әлверишли васитә олачагдыр. Аз сонра алданды-ғыны, үмидинин пуча чыхдығыны көрсә дә, о, гаршысына чыхан гисмәтлә разылашан, кери дөнән адамлардан дејилдир. Дилшад ханым чиркин јолларла да олса, өз нәфсини тә'мин етмәк истәјир; һәр шеји, о чүмләдән јахын гоһумларының шәхси һәјатыны да өз мәгсәдинә табе етдијиндән бачысы гызы Ләтафәти

ширин вә'дләрлә өзүндән хејли јашлы бир әхлагсыза, амма тәчһизат идарәсинин мүдири кими кениш имканлара малик бир адама әрә вермишдир. Дилшад ханым һәдиҹҹә ады илә кәтирилән рүшвәтләри гәбул етдикчә, Садыгов да Хосров Атајев кими бөјүк вәзифә саһибини өзүнә арха билдиҹиндән күндән-күнә азғынлашмышдыр. Әминдир ки, гоһумлуг әлагәләри мөһкәм бир зиреһ кими ону горујур. Дилшад бу фикирдәдир ки, Хосров да, шәһәрдә ондан ашағы вәзифәдә ишләјәнләр дә она вә гоһумларына һөрмәт етмәјә борчлудурлар. Өзү дә «һөрмәт етмәк» ифадәси онун аләминдә әсил мә'насыны чохдан итирмишдир.

Лакин Садыговун чинајәтләринә көз јуммурлар; мәсәләнин үстүнү ачылдығыны көрәндә Дилшад бүтүн бачарығы илә һүчума кечир, «садиг хидмәтчиләрини» нәјин баһасына олса хилас етмәк истәјир. Анчаг нә гызлығы Реjһанын пишанлысы, нә адамларын «мә'нәви чәһәтдән даһа камил, даһа көзәл» олмасына чәһд едән мүстәнтиг Чаһанкир, нә дә прокурор һарын ханымын иддиалары илә һесаблашыб онун чалдығы илә ојнамырлар.

Мүәллиф һәјати тәфәррүатлар, јеринdә тапылмыш мә'налы ифадәләр васитәсилә Садыгов, Худуш, Аға-сәлим, Забитә кимиләринин јаддагалан сурәтләрини јаратмышдыр. Өмрә, вәзифәјә, гоһумлуг вә достлуг мүнасибәтләринә, һәр шејдән әввәл, бир истеһлакчы кими јанашан бу адамларын чүрүк «һәјат фәлсәфәси», әхлаги гәнаәтләринин ејбәчәрлији һәгиги сәнәткарлыгла дамгаланмышдыр. Илјас Әфәндијев онларын әмәлләринә гәзәбләнир, һәрәкәтләринин ичтимаи зәрәрини чылпаглашдырыр. Лакин бунунла кифајәтләнмир. Бәдилијин тәләби илә бу суал мүстәгил гојулмаса да, мәнтигин вә ассосасијанын күчү илә мүәллифи, онунла бирликдә охучуну да дүшүндүрүр: онлары

чинајәтә сөвг едән нәдир? Әдиб реалист сәнәтин гүдрәтилә инандырыр ки, онлар чәмиjjәтин мәнафеjинә зидд олан субјектив арзуларынын, өзләри тәрәфиндән јарадылмыш јанлыш тәсәввүрләрин әсири олмушлар. Бу чанлы типләрин талеји охучуну дүшүндүрүр, белә-ләринә гаршы онун әхлаги мөвгеjинин мүәjjәнләшмәсинә көмәк едир.

Jери кәлмишкән демәк вачибдир ки, охучуја е'тимад, онун фәаллыгынын һесаба алынмасы Илјас Әфәндијевин јазы манерасынын хүсусиjjәтләриндән биридир. Бир-ики истисна нәзәрә алмасаг, зәрури әхлаги нәтичәләри билаваситә, мүстәгим шәкилдә чыхармыр; һадисәләрин бәдии мәнтигинин күчү сајәсиндә охучу, әдибин тәлгин етмәк истәдији әхлаги нәтиҹәләри өзүнүн шәхси гәнаәти кими гәбул едир. Башга сөзлә, јазычы, охучу вә тамашачыны өз мөвгеји илә шәрик етмәји бачарыр. Бу, реализмин гүдрәтинә дәлаләт едән амилләрдән биридир.

«Атајевләр аиләси»ндә мүәллиф гајәсинә мүвафиг олараг, Дилшад ханымын сурәти өн плана чәкилмишдир. Әсәрдә иш көрән дә, зәрбәни гәбул вә дәф етмәјә чалышан да одур. Һәјатда исә һадисәләр даһа мүрәккәб характер ала биләрди.

Јухарыда дејилдији кими, драмын мәнфи типләри һәјати идеал вә мүәллиф онларын әмәлләринин ичтимаи зәрәри һаггында ајдын тәсәввүр јарада билмишди. Лакин онлар әслиндә олдугундан зәиф, чәтинә дүшән кими Дилшад ханымын үстә гачан, ондан көмәк вә мәрһәмәт уман, башга сөзлә, ачиз, бир гәдәр дә ахмаг вә еһтијатсыз көстәрилмишдиләр. Әслиндә исә онлар даһа һиjләкәр вә күчлү олмалы, белә асанлыгла чан вермәмәли идиләр. Бу чәһәт, әлбәттә, ичтиман конфликтин дәринләшмәсинә мүәjjән бир манечилик төрәтмишдир.

Куја һијләкәр вә фәал Шаһсуваров да көһнәлмиш, шаблон васитәләрә архаланыр, өзүнү хилас үчүн чох ибтидаи үсуллара әл атыр. О, һәјати бир тип кими дүзкүн мүәјјәнләшдирилмиш олса да, бәдии характер кими мүкәммәл, дәрин әксини тапа билмәмишди.

Ләтафәтин тәрчүмеји-һалы, инсани һиссләри, башына кәләнләр сурәтин ичтимаи-психоложи планда һәртәрәфли ишләнмәсинә әлверишли шәраит јарадырды.

Атајевләр аиләсинин тимсалында — бир-бирләрини севән, мәзијјәтләринә гаршылыглы һөрмәт көстәрән принсипиал вә дөнмәз адамларын мүнасибәтләринин тәдгигиндә Совет һакимијјәти илләриндә формалашмыш, галиб кәлмиш коммунист әхлагы принсипләринин һуманист маһијјәти өз әксини тапмышдыр. Онларын нәзәриндә «аилә намусу» анлајышы тамам јени мә'на алмышдыр. Рејһан аналығыны даһа јахындан, нечә дејәрләр, билаваситә мүшаһидә едир, онун кимләрлә отуруб дурдуғуну, нәјә чәһд етдијини, бүтүн күнү идарәдә мәшғул олуб, евдә арвадыны анчаг рәсми-кечид формасында көрән Хосровдан јахшы таныјыр, ишин әслини она чатдырмаг истәјир. Лакин атаја елә кәлир ки, гыз аналығыны севмәдијиндән һәрәкәтләрини бөјүдүр. Онда кәнч гыз тәрәддүд етмәдән Атајевләрин тәмиз адыны горујуб сахламаг наминә Бакыда назир мүавини ишләјән әмисинә мәктуб јазыр. Илдырым кәлир вә јохлама Рејһанын горхусунун әсаслылығыны ајдынлашдырыр, Садыгов вә әлалтылары ифша олунурлар.

Анчаг бундан сонра һәгигәти бүтүн чылпаглығы илә көрән Хосров Дилшады говур. Ејни заманда баша дүшүр ки, мәсәлә бунунла гуртара билмәз. Билир ки, е'тимады доғрулда билмәдији, тәчрүбәсиз бир ушаг кими алданыб башгаларынын әлиндә бир аләтә, васитәјә чеврилдији үчүн чәза чәкмәлидир. О, тәгсиринин бөјүклүјүнү дәрк едиб дәрин изтираб кечирир. «Мән мәһв олмушам, гардаш! Мәним он иллик аилә һәјатым сахтајмыш. Бизим фамилијамыз ләкәләнмишдир! Гој мәни халг диванына чәксинләр! Халг бизи өз һалал пулу илә охутду. Јүксәк вәзифә саһибләри етди. Һөкумәт бөјүк бир шәһәрин мүгәддәратыны мәнә тапшырды. Лакин мән? Мән нанкор олдум! Нанкор!..» Бу сәмими бир е'тирафдыр. Хосров Дилшадын онун үзүнә чырпдығы сөзләрдә дә мүәјјән бир һәгигәт олдуғуну көрүр. Арвады онун төһмәтләринә чаваб олараг билдирир ки: «Мән сәнин әкдикләрини бичирдим. Әкәр Шаһсуваров, Садыгов сәнин гапыны тапымаға лајиг адамлар дејилдиләрсә, нијә һәрәсини отуртмушдун бир идарәнин башында?»

Ичтимаи гајғысызлығын, лагејдлијин, һәтта аиләдә дә ме'јарын зәифләдилмәсинин төрәтдији дәһшәтли нәтичәләри чыплаглығы илә көстәрән, өзләрини чәмијјәтә гаршы гојан адамларын пис әмәлләрини сәнәткар гәзәби илә дамғалајан Илјас Әфәндијевин инсана инамы сарсылмыр. Пјесин үмуми руһу никбиндир. Она көрә дә финалда Хосровун мәс'ул ишдән көтүрүләчәји јәгин оланда, охучу вә тамашачы инаныр ки, сәһвләрини дүзәлтмәјә онун күчү чатачагдыр вә Рејһанын дедикләринә шәрик олур: «Мәним атам һәмишә мәрд олмушдур! О, бу агыр јараја гатланачаг, јары јолда галмајачагдыр! О заман достлар да, дүшмәнләр дә көрәчәкләр ки, Атајевләр аиләсинин чырағы сөнмәмишдир!»

Хосров Атајев мәғлуб олур, лакин онун инандығы, уғрунда мүбаризә апардығы идеал галиб кәлир. Атајевләр аиләсинин идеалы халга сәдагәтлә, фәдакарлыгла хидмәт истәјидир. Пјесин идеја вә емосионал

тәсдиг пафосу да, һәр шејдән артыг, бу һәјати һәгигәтлә мүәјјәнләширди.

Һәјат материалыны дәриндән вә һәртәрәфли өјрәнмиш јазычы мешшанлығын, хүсуси мүлкиҹјәтчилик еһтирасының, мә'нәви гадағанлара лагејдлијин төрәтдији ачыначаглы нәтиҹәләри ичтимаи планда көстәрмәклә јанашы, бу мәнфи кејфиҹјәтләрин шәхсиҹјәти алчалдыб ону һәгиги хошбәхтликдән мәһрум етдијини дә сон дәрәҹәдә инандырычы, емосионал васитәләрлә әкс етдирә билмишдир.

Емосионаллығын күчләнмәси драмын тә'сир гүввәсини артыран әламәтләрдән бири кими «Атајевләр аиләси»ндә чох әһәмиҹјәтлидир.

Илјас Әфәндијевин мүсбәт гәһрәманлары һәјатын гојнунда бој атыб јүксәлир, ондан өјрәнирләр. Сосиалист һәјат тәрзинин көзәллији, инсанилији әдибин әсәрләриндә бөјүк инандырма күчү илә тәсдиг олунур. Онлар чәмиҹјәт гаршысында мәс'улиҹјәт һиссини дәриндән дујур, ону бир ме'јар кими тез-тез хатырлајырлар. Илдырым Атајев гардашлыг вә вәзифә борчу арасында галанда тәрәддүд етмәдән гәрар гәбул едир.

«Атајевләр аиләси»ндә мәһәббәтә, бир-биринә зидд ики бахыш үз-үзә дурмушдур. Дилшад әминдир ки, Ләтафәти хошбәхт етмишдир. «Бармагларында бриллијант үзүкләр, бојнунда једди гатар мирвари, габағында гуллугчун...» Истәјир ки, Ләтафәт онун әхлаг дәрсини јахшы мәнимсәсин. «Бирдәфәлик баша дүш ки, мәһәббәт-зад бош шејдир. Әкәр хошбәхт олмаг истәјирсәнсә өзүнү чох сев! Билдинми? Анчаг өзүнү!» Бу, онун гәнаәтидир. Белә јашамышдыр вә бундан сонра да белә јашамаг истәјир. Амма ону да көрмәјә билмир ки, инаныб сәчдә етдији «һәгигәт» чәмиҹјәт үзвләринин әксәриҹјәти тәрәфиндән икраһла рәдд олунур. Одур ки, әлалтдан һәрәкәт едир.

Өз «фәлсәфәсинә» мүвафиг олараг, мәһәббәт, намус, дүзлүк мөвһумларыны садәчә бир өртүјә чевирмиш Дилшад ханымын әри үчүн тә'јин етдији «режим» дә заһири чанфәшанлыгдан, даһа дүрүстү, өзүнү көстәрмәк арзусундан башга бир шеј дејилдир.

Икиүзлүлүк, һәр јердә вә һәр ишдә онун әсас силаһыдыр.

Анчаг Атајевләр аиләсиндә севки, мәһәббәт һагғында башга көрүшләр һакимдир. «Севки һәјатын мә'насыдыр! Севмәк јашамаг демәкдир!», «Севкисиз көнүл күнәшсиз бағча кимидир». Онларын әгидәсинчә: Мәһәббәтдә орта һал јохдур: ја һәгиги севки, ја нифрәт!» Мәһәббәт һагғында бу әсил сөзләри ҹесдә Атајевләр аиләсинин үзвләри, јазычынын мүсбәт гәһрәманлары дејирләр.

Әсил мәһәббәт гаршылыглы хош сөзләрдән ибарәт олмадығы кими, мәишәт гајғысы илә дә мәһдудлашмыр. Бу, дөјүшкән, јүксәлдән, мә'нәви гәһрәманлыға, дөзүмә вә фәдакарлыға чағыран бир һиссдир. Реһбәри атасынын сәһвинә гаршы чыхаран бу мәһәббәтин күчүдүр. Бу мәһәббәтин гүдрәти сајәсиндә онун Чаһанкирлә мүнасибәти һәр чүр хырдалыгдан азаддыр.

Мәһәббәтә башга чүр мүнасибәт бәдбәхтлик кәтирир. Ләтафәт кими. Чүнки Садыговун бриллјантлары кәнардан баханларын көзүнү гамашдырыб һәсəд дујгуларыны чошдурса да, ону хошбәхт едә билмәмишдир. Үстәлик Шаһсуваровун јалан вә'дләринә алданыб бир ојунчага чеврилмәси кәнч гадыны һәјатдан бездирир. Лакин бу бөһранлы анда да јашамаг ешги өлүмә, ирадә зәифлијинә галиб кәлир. Хилас едилмиш Ләтафәт өмүрүн көзәллијини даһа дәриндән дујур, Дилшад ханымдан вә Шаһсуваровдан үз дөндәрнб, һәгигәти е'тираф үчүн өзүндә дахили күч тапыр. Драматург инандырыр ки, бу сарсынты һәдәр кетмә-

јәчәк, Лятафят тамам башга бир һәјатла јашајараг, әсил инсани ләјагәт сајәсиндә һөрмәтә вә мәһәббәтә лајиг олачагдыр.

Белəликлə, «Атајевлəр аиләси»ндə мүһүм ичтимаи мөвзуја мүрачиәт едән драматург габагчыл мүасирләринин јаддагалан инандырычы сүрәтләрини јаратмаға наил олмуш, чәмиjjәтин ирәлиjә һәрәкәтинә әнкәл төрәдән мешшанлығы, әлиәjрилиjи, мә'нәви позғунлуғу кәскин тәнгид атәшинә тутараг, белә һалларын ичтимаи зәрәрини вә антиһуманист маһиjjәтини гәзәблә ашкарламышдыр.

Бу әсәрин сәһнәдә, јазылышындан кечән иjирми илдә охучулар тәрәфиндән марагла гаршыланмасыны, идеја-тәрбиjәви әһәмиjjәтини сахламасыны тә'мин едән сәбәбләрдән бири мүәллиф мөвгеjинин ајдынлығы, мөвзунун бәдии-һисси ифадәсинин парлаглығыдыр. Валерија Герасимова белә бир мисал кәтирмишдир: А. Фадеjев өзүнүн гејд дәфтәрчәсинә Халдор Лакснесин «Мүстәгил адамлар» романындан ашағыдакы ситаты көчүрмүшдүр: «Инсан гәлбинин бир-бириня зидд ики гүввәси арасында мүбаризәни баша дүшмәк — һәлә нәғмә доғуран мәнбә дејилдир. Рәғбәт — будур, нәғмәнин мәнбәји». А. Фадеjев јухарыдакы чүмләни јазмыш, «рәғбәт» сөзүнүн алтындан хәтт чәкмиш, сонра һәмин мүлаһизәjә өз мүнасибәтини белә ифадә етмишдир: «Бу нечә дә доғрудур! Инсана мәһәббәт бәсләмәдән конфликти көрмәк, баша дүшмәк, ифадә етмәк олмаз!»[1]

«Атајевлəр аиләси» бу мәһәббәтин күчү илә јазылмышдыр. Пјес, инсанын гүдрәтинә, онун һәр чүр мәнфи әхлаги кејфиjjәтләрә, о чүмләдән дә чох күчлү вә күчлү олдуғу гәдәр дә тәһлүкәли олан мүасир мешшанлыға галиб кәлəчәjинә сарсылмаз инамын ифадәсидир.

Мећди Һүсеjн ашағыдакы сөзләри санки әдәбиjjат тарихчиси үчүн јазмышдыр: «Илјас Әфәндиjев jенә дә өз јарадычылыг наилиjjәтләринә садиг галараг, тәбии инсан психолокиjасыны тәбии вә садә бојаларла көстәрдиjи үчүн «Атајевлəр аиләси»ндə пjеси дә бизим реалист драматуркиjамызын севиндиричи наилиjjәтләриндән бири сајыла биләр».[1]

Бу мүлаһизә онилликләрин сынағындан ләјагәтлә чыхмышдыр.

РƏНКАРƏНКЛИЈИН КИЧИК, АММА УНУДУЛМАЗ ЛӨВҺƏЛƏРИ

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы дөврдə әдибин варлыгла, әмәк адамлары илə әлагәси даһа да мөһкәмләнди.

Мүһарибәдән сонра габагчыл мүасирләримизин, әмәк адамларынын мүкәммәл бәдии сүрәтләрини јаратмаг арзусу ахтарышлары күчләндирди, хүсусилə очерки даһа фәаллашдырды, бу жанр дөврү мәтбуатда өзүнәлајиг jер тутду, бир сыра очерк китаблары чап олунду. Һәмин илләрдə елə көркәмли бир сәнәткар тапмаг олмаз ки, гәләмини бу саһədə сынамасын. Сәнаје вә кənd тәсәррүфаты габагчылларынын, гочаман нефтчиләрин вә зијалыларын һәјаты вә әмәји сәнәтин диггәт мәркәзиндə дурду. Бу, бөјүк идеја-тәрбиjәви әһәмиjjәтә малик вәзифәнин һәјата кечирилмә-

[1] Бах: «Литературнаја газета», 18 март 1970-чи ил.

[3] Мећди Һүсеjн. «Әдәбиjjат вә сәнәт мәсәләләри», сәһ. 575.

сы ejни заманда сәнәткарлары daha чидди бәдии тәдгигә, jени әсәрләр jазмаға hазырлады.

Илjас Әфәндиjев бу hәрәкатдан кәнарда галмады. Тәдгигатчылар әдибин бу дөвр jарадычылыгындан данышанда, hаглы олараг, драматуркиjасына үстүнлүк верирләр. Доғрудан да, мүһарибәдән сонракы биринчи онилликдә бир сәнәткар кими онун мөвгеjи, hәр шеjдән әввәл, сәhнә әсәрләри илә мүәjjәнләшир. Лакин jазычынын hекаjә, очерк вә публисист jазыларындан сәрф-нәзәр олунмасы онун кәркин jарадычылыг ахтарышларынын мәнзәрәсини jохсуллашдырарды.

Бу илләрдә әдибин гәләминдән чыхан «Дағлар сәсләнән jердә» (1948), «Шуша jолларында» (1949), «Кәрај Әсәдовун колхозу» (1949), «Дәниздә» (1950), «Кәнч усталар» (1950), «Jени кәнд, jени адамлар» (1950), «Фәдакар нефтчи» (1951), «Әмәк адамлары» (1951), «Памбыг тарлаларында» (1952), «Памбыгчыларын севинчи» (1953), «Сосиалист шәhәри Сумгаjытда» (1956) кими очеркләрдә әмәк гәhрәманларынын портретләри чәкилмиш, онлары мәшғул едән ичтимаи-мә'нәви проблемләр өз әксини тапмышдыр. Чох ehтимал ки, бу очеркләрә материал топлаjа-топлаjа, кәндин адамлары илә көрүш вә сеhбәтләрдә «Bahap сулары», «Торпағын caһиби» кими әсәрләрин мөвзусу тапылмыш, бәлкә дә әдәби тәнгидин вә охучуларын jүксәк гиjмәтләндирдикләри «Сөjүдлү арх», «Дағлар архасында үч дост» кими романлары jазмаг ниjjәти дә елә бу күнләрин биринdә доғмушдур.

Илjас Әфәндиjевин очерклери илә hәмин илләрдә вә сонралар jаздығы бәдии әсәрләр арасында тәкчә руhи jахынлыг дejил, бә'зи паралелләр дә тапмаг олар.

hәмин илләрдә Илjас Әфәндиjевин публисист jазылары, әдәби-тәнгиди мәгаләләри дә тез-тез чап олу-

нурду. Чәмиjjәтимиздә, дүнjада баш верән мүhүм ичтимаи-сиjаси hадисәләрә, әдәби просесин инкишаф мejлләринә jазычынын шәхси мүнасибәтини ajдынлашдыран, сәнәткар гәнаәтини формалашдыран бу мүhакимәләри дә нәзәрдән гачырмаг олмаз. hөрмәтли охучулара тәгдим олунан бу кичик монографиjада hәмин әсәрләр тәhлил едилмәсә дә, мүәллиф онлары нәзәрә алмышдыр.

Сәнәткарын hәjатла әлагәсинин мөhкәмлиjинин вә ajдын сиjаси мөвгеjинин нәтичәси әсәрләриндә тәзаhүр едир. Илjас Әфәндиjев бу илләрдә драм вә ири нәср әсәрләри илә jанашы, бир сыра гиjмәтли hекаjәләр дә jазмышдыр.

Онун 1947—1950-чи илләрдә гәләмә алдығы вә «Зәмидә бир турачы сәсләнирди...» ады алтында топланмыш алты hекаjәдән ибарәт силсилә совет ушаг әдәбиjjатынын көзәл нүмунәләри илә бир сырада дajаныр. Азәрбajчан ушаг әдәбиjjатынын көркәмли устасы Абдулла Шаигин jарадычылыгы илә бағлы гиjмәтли эн'әнәләри давам вә инкишаф етдирән, ушаг психолокиjасына вә материала дәрин бәләдликлә jазылмыш, hуманизм вә тәбиәтә гajғы hиссини күчләндирән бу әсәрләр отуз илә jахындыр ки, кәнч охучуларын әлиндән дүшмүр.

Тәхминән он беш илдә әдибин jаздығы «Хәнчәр» (1948), «Көрүш» (1951), «Күлачар» (1953), «Су дәjирманы» (1954), «Jajлаг гоншумуз» (1955), «Шәhәрдән кәлән овчу» (1956), «Jун шал» (1957), «Гырчы вә гызыл чичәк» (1962) hекаjәнин көзәл нүмунәләри олмагла jанашы, мүәллифи мәшғул едән проблемләрин кенишлиjи вә мүхтәлифлиjи илә дә диггәти чәлб едир.

Илjас Әфәндиjев Азәрбajчан нәсрини вә драматуркиjасыны орижинал сурәтләр вә jени мөвзуларла зәнкинләшдирмиш, бир сыра чох әhәмиjjәтли мөвзу-

ларын ишләнмәсиндә илк кәшфиҗјатчы шөһрәти газанмыш сәнәткардыр. Лакин һаггында јазылмыш мөвзулара мүрачиәт едәндә дә, исте'дадынын өзүнә мәхсуслуғу сајәсиндә, һеч кәси тәкрар етмәмишдир.

О, бир сәнәткар кими ашағыдакы мүлаһизәни әсас көтүрүр: шәхсиҗјәтин мә'нәви дәјанәти драматик вәзиҗјәтләрдә, сынаг күнләриндә, борчла арзу арасында зиддиҗјәтин тәзаһүрүнә мүнасибәтдә үзә чыхыр; белә вахтларда әсил инсаниҗјәтлә сахтакарлыг, фәдакарлыгла икиүзлүлүк, гәһрәманлыгла горхаглыг арасындакы сәрһәд даһа тез вә ајдын сечилир. Беләликлә, фәрдин һәјатында кәркин, гәти гәрар гәбул етмәји тәләб едән анлары тәдгиг етмәји үстүн тутан әдиб, мәһәббәтлә чанландырдығы мүсбәт сурәтләрин мә'нәви зәнкинлиҗини, мәрдлик вә дөзүмләрини психи аләмләринә кур ишыг салмагла ашкара чыхарыр.

«Күлачар»да мүәллиф мүстәсна бир һадисәни гәләмә алмышдыр: мәшһур мүғәнни, өз чыхышлары илә бөјүк үмидләр доғуран Сәнубәрин сәси бирдән-бирә батмышдыр. Өлкәнин ән көркәмли мүтәхәссисләри хәстәлиҗин әлачыны тапа билмәмишләр. Охучу сурәтин дәрдинин бөјүклүјүнү баша дүшүр. Илјас Әфәндиҗев асан јолла кедәрәк, сурәтин бу фачиәви һалы нечә гаршыладығыны, нечә изтираб чәкдиҗини габартмамыш, башга сөзлә, охучуну көврәлтмәк, кәнч мүғәннијә ачыма һисси доғурмаг истәмәмишдир. Јазычы бәдии тәсвирин мәнтиги илә инандырмышдыр ки, Сәнубәр өзүнүн тәвазөкарлығы, әмәјә бағлылығы илә дәрди үстәләмиш, мүһәндис әри илә бирликдә республиканын јени тикинтиләриндән биринә кәләрәк китабханачы ишләјир. Һекајәдә әмәјин гүдрәти, гуручулуг просесиндә јаранан достлуғун күчү бөјүк илһамла, мәфтунлугла чанландырылмышдыр. Адамларын сәмимиҗјәти, ишләринә бағлылыг, онун әһәмиҗјәтини јүксәк гиҗмәтләндирмәкдән доған гүрур һисси Сәнубәри дә өз ахынына чәкир. Лакин онун дахили аләми, әсасән, Күлачара мүнасибәтдә ашкарланыр. Кәнч фәһлә гызын мәлаһәтли вә кур сәси ону мәфтун едиб севиндирир. Күлачарын мусиги мәктәбинә көндәрилмәси илә тамамланан һекајәдә совет адамлары арасында јаранмыш сәмими мүнасибәтләр тәсбит олунмушдур.

«Көрүш» вә «Су дәјирманы» һекајәләриндә дә кәнддәки јениликләр гәләмә алынмышдыр. Күллү арвадын оғлу, кәнч профессор анасыны бирдәфәлик Бакыја, өз јанына апармаг үчүн кәндә кәлмишдир. Једди илдән бәри көрмәдиҗи јерләрин заһири симасында, мәишәтдә, хүсусилә адамларын ичтимаи мәнафеҗә вә бир-бирләринә мүнасибәтләриндә баш верән дәјишикликләр ону һејрәтләндирир. Профессор көрүр ки, бүтүн варлығы илә өз ишинә бағланмыш анасыны колллективдән ајыра билмәјәчәкдир. Баша дүшүр ки, ишләмәк Күллү арвад үчүн мә'нәви бир еһтиҗач, өзүнүн вәтәндашлыг вә инсанлыг ләјагәтини тәсдиг васитәсидир.

«Су дәјирманы»нда ики әсас хәтт вардыр. Муса кишинин дәдә-бабадан галма дәјирманынын електрик дәјирманы илә әвәз олунмасы мәсәләсиндә колхозун үмуми мәнафеји илә онун шәхси мәнафејинин тоггушмасы; Ејваз, Бәјим вә Һумајдан ибарәт мәһәббәт үчбучағы.

Әсәрин илк сәһифәләриндә белә тәсәввүр јараныр ки, Ејвазла Бәјим артыг һәр шеји һәлл етмишләр. Лакин Һумај Муса кишинин көһнә дәјирманынын ләғв едилмәси фикрини ортаја атмагла кифајәтләнмәјиб гызы Бәјими дә севир. Бу да мараглыдыр ки, кәндә кәлән күндән Һумај Ејваз килдә галыр, онун анасындан аналыг көрүр. Беләликлә, мараглы бир вәзиҗјәт,

конфликтин ичтимаи-психоложи планда дәринләшмәси үчүн әлверишли зәмин јаранырды. Һәјати мәнтигин ардынча кетдикдә, реал типләрин ичтимаи шүуруну, мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләрини тәдгиглә өз мөвгејиндә күчлү вә инандырычы сурәтләр јарадыла биләрди. Лакин нәдәнсә мүәллиф јарадычылығы үчүн даһа тәбии олан бу јолдан имтина етмишдир. Охучу јенилијин артыг галиб кәлдијиндән хәбәр тутур, амма просесин өзүнү көрмүр. Һалбуки илк бахышдан доған мәһәббәт һәр үч сурәти чәтин вәзијјәтә салмышдыр. Әлбәттә, Ејвазын ону севмәјән Бәјимлә, ја Һумајла мүбаризәјә галхмасы јени инсан үчүн характер ола билмәзди. Ејваз бу һәгигәтлә барыша биләр, ләјагәт вә тәмкинини горујар, бунунла да охучунун даһа күчлү рәғбәтини газанарды. Анчаг илләрдән бәри севән, хәјал бәсләјән бир кәнчин дахили әзаб вә изтирабсыз өз мәғлубијјәти илә разылашмасы инандырычы дејилдир.

«Јајлаг гоншумуз»да сатирик бојаларын боллуғу Илјас Әфәндијевин сәнәткар палитрасынын зәнкинлијиндән, исте'дадынын јени бир чәһәтиндән хәбәр верирди.

Мәһәббәтин гүдрәтини һәзин бир сәслә тәрәннүм едән «Јун шал» әллинчи илләрдә јазылмыш мүкәммәл һекајәләрдән бири олуб, характерләрин типиклији вә мүасирлији илә күчлүдүр.

Әһвалат, назирликдә мәс'ул бир вәзифәдә чалышан, өз кәләчәјинә даир ајдын планлар чызмыш Чәмилин дилиндән нағыл олунур. Рајона кәлмиш Чәмил бир-ики ил әввәл достлуг етдији Сүдабәни хатырлајыр, онунла көрүшмәк үчүн машыны фермаја сүрдүрүр. Чәмил өзүнү тәгсиркар ја борчлу билмир. Чүнки гызы алдатмамыш, һәтта сүкутунун да бир вә'д кими анлашылмасына јол вермәмәк үчүн ачыг, өз аләминдә

мәрд һәрәкәт етмишдир. «Мән ки, һеч бир заман евләнмәјәчәјимизи она мәрд-мәрданә демишдим».

Сүдабә илә көрүшә дә, өзүнүн нәчиблијини көстәрмәк нијјәти илә кәлмишдир. Кәлмишдир десин ки, институту гуртаранда анчаг бир нәфәри, бачысыны, шәһәрдә сахламаға күчү чатдығындан она көмәк едә билмәмишди. Инди исә «сизин назирликдән хаһиш етмишәм ки, сәнин шәһәрә дәјишилиб, елми саһәдә ишләмәјинә ичазә версинләр...» Анчаг мә'лум олур ки, бу артыг зәһмәт имиш. Сүдабә өз ишинә, бир јердә ишләдији садә вә сәмими адамлара үрәкдән бағланмышдыр, шәһәрә гајытмаға тәләсмир. Лакин Чәмил бирдән-бирә баша дүшүр ки, Сүдабә илә ону бағлајан садәчә бир достлуг дејил, әсил мәһәббәт имиш. О өлмәмишдир, јашајыр. Сүдабә өзүнүн фәдакарлығы вә сөзүбүтөвлүјү, јенилмәз гүруру илә галиб кәлиб онун сојуг һарг-һесабларыны алт-үст еләмишдир. Буну дујмасы онун гәлбини исти дујғуларла долдурур.

Чәмил һисс едир ки, бөјүк вәзифәси, һөрмәтли валидејнләри, хошакәлим көркәми олса да, индијә кими хошбәхтлијин һарада олдуғуну билмәмишдир. Онларын һәмин ахшамкы ајрылыглары емосионал, бир баша һәдәфә дәјән сөзләрлә чанландырылмышдыр. «О, мәним әлләримдән тутараг кечмишләрдә, фәрәһли ахшам көрүшләриндән гајыдыб ајрылдығымыз заманларда олдуғу кими, јахын, доғма, әзиз бир аһәнклә:

— Чәмил, — деди, — мән сәндән инчимәмишәм... һеч бир заман инчимәмишәм! — Нәфәси даралдығы үчүн бир ан сусду. Сонра сөзүнә давам едәрәк: — Мән сәни һәмишә јахшылыгла хатырлајачағам. Кет, амма јаман сојугдур! Өзүнү көзлә! Әкәр јолу итирсәниз, мәним ишығымы тутуб кери гајыдын. Чырағы сәһәрә

гәдәр сөндүрмәрәм. Бизим ишыглар лап Бакы јолуначан көрүнүр».

Доғрудан да Сүдабә кимиләринин мәһәббәтинин ишығы һәр јердән көрүнә биләр, мәһәббәтин гәдрини биләнләрин дан улдузу олар!

Тәмәннасыз, фәдакар мәһәббәт галиб кәлир.

«Гырчы вә гызыл чичәк» дә мәһәббәтә һәср олунмушдур. Әдибин башга әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да сурәтләрин интим һиссләри онларын әмәјиндән, ичтимаи борчларындан тәчрид олунмамышдыр. Һекајәдә һәјатымызда, адамларын мүнасибәтиндә әмәлә кәлән јениликләр өз әксини тапмышдыр. Бунунла белә мәһәббәт һиссинин тәдгиги бурада да әсасдыр.

Һекајәнин әввәлиндә белә бир парча вардыр: «...онун көзләри гырын үстүндә битмиш балача гырмызы чичәјә саташды. Гырын әл бојда бир јери азча јумурланыб галхараг партламыш вә онун ортасындан һәмин чичәк чыхмышды...» Бу тәсвир, онун доғурдуғу һисс вә фикирләр билаваситә һекајәдә чәрәјан едән һадисәләрлә сәсләшиб, рәмзи мә'на кәсб едир. Белә ки, елә һәмин күнүн ахшамы гоча устанын кәнч шакирдинин јанына ортабојлу, лап чаван бир гыз кәлир. Күнләр кечир, шакирдин ишә мүнасибәтиндә бә'зи јени чәһәтләр пејда олур. О, иши вахтында гуртармаға тәләсир, сәлигәли кејинир. Уста буна севинир. Оғлу Чаһанкир мүһарибәдә һәлак оландан сонра тамам кимсәсиз галан, «үрәјиндәки инчә һиссләри дилинә кәтирмәји» севмәјән гоча шакирдинә өз баласы кими бағланмышдыр. О, артыг үрәјиндә көтүргој едиб онларын тојуна һазырлашыр, хәјал бәсләјир ки, оғланлары олса мәрһум устасы Гаранын адыны гојачагдыр. Устаја «һәддиндән артыг балача, һәддиндән артыг күчлү көрүнән» гызын исә өз планлары вар:

истәјир ки, Рәшид техникума дахил олуб охусун. Нәһајәт, онлар күнләрин биринде устанын евинә кәлиб Рәшидин даһа сабаһдан ишә чыхмајачағыны билдирирләр.

Гоча нәинки шакирдсиз, һәм дә үмидсиз галыр. Доғрудур, о әјилмир, «бөјүк вә гүдрәтли һәјатын ганунуну һисс едәрәк ағыр аддымларла кедир», јашамагда вә ишләмәкдә давам едир.

Илјас Әфәндијев һәјати бир вәзијјәти гәләмә алмышдыр. Һекајәдә үч шәхс вардыр: гоча, шакирди вә гыз. Мүәллиф онларын һансына даһа чох рәғбәт бәсләјир? Бу суала чаваб вермәк чәтиндир. Билмирәм нәјә көрә, амма бир охучу кими мән һисс едир, инанырам ки, онун рәғбәти гочанын тәрәфиндәдир.

Кәнчләр өз јоллары илә кедирләр. Мәһәббәт гыры парчалајыб күнәшә бојланан гырмызы чичәк кими зәриф вә күчлүдүр! Бу, һәјатын ганунудур. Мүәллиф дә, охучу да мүһакимә вә ағылла буну гәбул едирләр.

Чаванлар кедирләр. Әмәксевәр, бөјүк арзуларла јашајан бүтүн адамлар кими, онларын да хошбәхт олачагларына инанырыг. Анчаг охучу гәлбән гоча илә галыр, һәм дә тәкчә она ачыдығына көрә јох.

Һекајәни бөјүк марагла охујуб гуртарандан сонра јазычынын мәһарәтлә көзүмүз гаршысында чанландырдығы епизод, реаллығы шүбһә доғурмајан һадисә сәртлији илә бизи өз һөкмүнә табе едәрәк мүһакимәјә чәкир, тәрәфләрә әхлаги мүнасибәтимизин мүәјјәнлијини тәләб едир. Бу вахт, биз чаванларын арзусуна һагг верир, лакин рәфтарларыны бәјәнә билмирик. Чүнки онларын гоча устанын јашына вә инсани гәлбинә, хејирхаһ арзуларына лајиг һөрмәт көстәрмәләри хошбәхтликләринә мане олмаз, бәлкә ону тамамлајарды.

Охучуну фәаллашдырмаг чәһди, ону марагландыр-

маг, әсәрдә баш верәнләрин иштиракчысына чевирмәк бачарығы Илјас Әфәндијевин үслубундан доған бир хүсусијјәтдир. Бу, һәмишә сәнәткар гүдрәтинә дәлаләт едән бир һал олмушдур. «Гырчы вә гырмызы чичәк» бир даһа буну тәсдиг едир.

Һекајәчи Илјас Әфәндијевин мүвәффәгијјәтини мүәјјәнләшдирән башлыча амил онун һәјата бағлылығы, инсанын кәнч ја узун өмрүнүн бир епизодунда чәмијјәтин инкишафынын мүәјјән ганунаујғунлуғуну көрмәси, һадисәләр арасындакы бағлылығы ајдын тәсәввүр едә билмәсидир. Ејни заманда о, XX әср Азәрбајчан һекајәсинин, рус вә гардаш халглар әдәбијјатынын, классикләрин тәчрүбәсиндән јарадычылыгла истифадә етмиш, бу гијмәтли ән'әнәләри давам вә инкишаф етдирәрәк, һекајәнин көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр.

КӨРКӘМЛИ НАСИР

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы дөврдә Азәрбајчан нәсри, хүсусилә онун ири формалары даһа сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Чәсарәтлә тәсдиг етмәк олар ки, халгымызын ингилабдан әввәлки һәјаты, азадлыг вә Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәси, сосиализм гуручулуғунда фәалијјәти, бир сөзлә, варлыгда, адамларын шүурунда вә дүнјабахышында әмәлә көлән дәјишикликләр, сәнәтин һеч бир жанрында нәсрдә олдуғу гәдәр һәртәрәфли вә дәрин бәдии ин'икасыны тапмамышдыр.

Реалист нәср дәрин һәјат мүшаһидәси, һадисәләрин маһијјәтинә вармаг мәһарәти, јени характерләр төләб едир. Кәлишн көзәл чүмләләр, риторика нәср әсәриндә тезликлә охучуну бездирир. Һәгиги реалист нәср әдәбијјатын да, ајры-ајры мүәллифләрин дә камиллик дөврүнү мәһсулудур.

Мүбалиғәјә јол вермәдән Илјас Әфәндијеви мүасир совет нәсринин орижинал вә көркәмли нүмајәндәләриндән бири адландыра биләрик. О, бу мөвгеја инадлы ахтарышлары илә јүксәлмиш, әдәбијјатымызы јени мөвзу вә сурәтләрлә, өзүнәмәхсус үслубла зәнкинләшдирмишдир.

Артыг отуз беш илдир ки, әдиб мүнтәзәм сурәтдә јазыб јарадыр. Лакин бу илләр әрзиндә јаздығы он бир драм, үч роман, онларча һекајә вә повест о гәдәр дә бөјүк олмајан дөрд чилдә сығмышдыр. Буну әдибин өзүнә тәләбкарлығы, јазычы мәс'улијјәтини дәриндән дујмасы, сөз үзәриндә дөнә-дөнә ишләмәси илә изаһ етмәк олар. Елә буна көрә дә пјесләри бөјүк мүвәффәгијјәт газандығы кими, һекајә вә романлары да әлдән-әлә кәзиб, мүхтәлиф милләтләрдән олан охучулары һәјәчанландырыр.

ДАВАМ ЕДӘН АХТАРЫШЛАР

Сов.ИКП XX гурултајынын (1956) тарихи гәрарлары партија вә совет халгы тәрәфиндән јекдилликлә бәјәнилди.

Партијанын XX гурултајы өлкәмизин гаршысында дуран әсас игтисади вәзифәнин сүр'әтлә јеринә јетирилмәсинин башлыча истигамәтләрини мүәјјәнләшдириб, конкрет вәзифәләр ирәли сүрдү. Гурултајын гәрарларыны лајиги илә јеринә јетирмәк уғрунда сосиализм јарышыны вә тәшәббүскарлығы кенишләндирән зәһмәткешләрин фәаллығы артды. Бу, сәнәткарлары јени ахтарышлара руһландырды.

Партијанын XX гурултајында дүнја мигјасында баш верән ән јени һадисәләр дәриндән тәһлил олунду, бејнәлхалг инкишафын әсас проблемләри һаггында јени мүддәалар ирәли сүрүлдү ки, бунлар да марксизм-ленинизм нәзәријјәсини зәнкинләшдирди.

Гурултај мүхтәлиф ичтимаи системә малик өлкәләрин динч јанашы јашамасы һаггында Ленин принсипини бир-биринә зидд ики дүнја чәбһәсинин мөвчуд олдуғу һазыркы дөврә ујғун олараг инкишаф етдирди.

Гурултај көстәрди ки, динч јанашы јашамаг, мүхтәлиф системләри олан өлкәләрин тәсәррүфат гуручулуғу вә мәдәни гуручулуг саһәсиндә јарыша кирмәси демәкдир.

Партија бејнәлхалг кәркинлијин зәифләдилмәси сијасәтини, мүхтәлиф ичтимаи системә малик өлкәләрин динч јанашы јашамасы принсипини ардычыл сурәтдә һәјата кечирмәклә јанашы, бүтүн ајдынлығы илә нәзәрә чарпдырды ки, ики систем арасында идеолоҝија саһәсиндә кәркин мүбаризә бундан сонра да давам едәчәкдир.

Бу һәгигәт, әдәбијјат вә сәнәт хадимләринин өһдәсинә чидди вәзифәләр гојурду. Совет јазычылары бәдии сөзүн күдрәти илә гәлбләри әлә алмалы, совет һәјат тәрзинин көзәллијини, јени инсанын мә'нәви аләминин зәнкинлијини инандырычы бәдии васитәләрлә тәсбит етмәли идиләр.

Партијанын XX гурултајынын гәрарларынын ардычыл сурәтдә һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә сосиалист демократијасы кенишләндирилди, совет адамынын мадди-рифаһынын јахшылашдырылмасы вәзифәси даһа мүвәффәгијјәтлә һәлл олунмаға башланды; инсана диггәт артды.

Өлкәдә јаранан руһ јүксәклији, әмәк чошгунлуғу, сәнәтә дә тә'сир көстәрди. Габагчыл совет јазычылары партија вә халгын чагырышына јени вә даһа камил нүмунәләрлә чаваб вермәк үчүн бүтүн исте'дад вә бачарыгларыны сәрф етдиләр.

Әллинчи илләрин икинчи јарысында гәләми даһа да пүхтәләшән вә ахтарышлары јени күввә илә күчләнән Илјас Әфәндијев сосиалист реализми сәнәтинин гијмәтли нүмунәләрини јаратды. Бу илләрдә заһирән «чәсарәтли» әсәрләр јазмаға мејл едәрәк, бојартымы нөгсан вә кәсирләрини шиширдән, нәтичәдә совет

һәјатынын бәдии ин'икасында чидди нөгсанлара јол верән бә'зи јазычылардан фәргли олараг, өз јарадычылыг принсипләринә садиг әдиб совет һәјат тәрзинин көзәллијини өн плана чәкмәклә охучу гәлбиндә әбәди мәскән салан фәдакар гәһрәманларын мүкәммәл бәдии сурәтләрини јаратмаг истигамәтиндә мүвәффәгијјәтлә ирәлиләјирди.

Мүасир варлығы чанландыран әдибин әсас кими гәбул етдији һәгигәт будур ки, Вәтәнимизин симасыны дәјишән адамларын өзләри дә јарадычы әмәк просесиндә дәјишир, ваһид бир идеала даһа сәмәрәли хидмәт арзусу илә јашајан коллективдә јени мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләр газанырлар.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси уғрунда мүбаризә илләриндә, сосиализм гуручулуғу вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси күнләриндә партијанын рәһбәрлији вә гајғысы илә јетишмиш совет адамы — јени инсан коммунизмә сәдагәти, тәшәббүскарлығы вә јарадычылыг ешги, динч гуручулугда газандығы мисилсиз наилијјәтләри, мүһарибә күнләриндә көрүнмәмиш рәшадәти вә дөзүмү, инамынын сарсылмазлығы илә бүтүн дүнјаны һејрәтә саларағ дәрин һөрмәт һисси доғурмушдур.

Бу јени инсан — совет адамы бизим мүасиримиздир, бизимлә биркә јашајыб јарадыр. Бәшәријјәт тарихиндә тамамилә јени олан характери ујдурмаг, гурашдырмаг јох, варлығы дәриндән өјрәнмәк, онун әмәлләрини көрмәк, арзуларына гулаг асмаг лазымдыр.

Тарихдән бизә мә'лум олан һәр бир епоха, ичтимаи гурулуш өз идеалына ујғун инсан типи јаратмышдыр. Бу тарихи һәгигәт реалист әдәбијјатда өзүнүн парлаг, дәрин вә һәртәрәфли бәдии ин'икасыны тапмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә јетишмиш јени инса-

нын әхлаги гәнаәтләрини тәдгиг, онун инандырычы, милјонлар үчүн нүмунә олачаг бәдии сурәтини јаратмаг һәмишә олдуғу кими, әллинчи илләрин икинчи јарысында да әдәбијјат вә сәнәтин гаршысында дуран башлыча вәзифә иди.

Әдәби тәнгидин вә охучуларын јекдил рә'јинчә «Сөјүдлү арх» (1958) Азәрбајчан әдәбијјатында бу истигамәтдә атылмыш уғурлу бир аддым олду. Гәләмини роман жанрында илк дәфә сынајан јазычы өзүнүн бүтүн һәјаты, әдәби тәчрүбәси илә бу чәтин вәзифәни јеринә јетирмәјә һазырлашмышды.

Романын мәркәзиндә һәјати һадисәләр, јени мәрһәләдә тәсәррүфат вә мәдәнијјәтин инкишафы илә әлагәдә доған чидди ичтимаи конфликт, даһа дүрүстү, конфликтләр дурурду. Белә әсәрләрин мәзмунуну нәгл етмәк, бир-ики чүмлә илә сүжет хәттини мүәјјәнләшдирмәк чох чәтин олуб, адәтән, фикрин тәхмини ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир. Романын мөвзусуну кениш мә'нада көтүрмүш олсаг, о, әллинчи илләрин икинчи јарысында Азәрбајчан кәндинин әһатәли бир лөвһәсидир.

Әдәби тәчрүбә тәсдиг етмишдир ки, сәнәткарын шәхсијјәти, онун исте'дадынын тәкраролунмаз хүсусијјәтләри һәр һансы бир мөвзунун ишләнмәсинә өз тә'сирини көстәрир. Илјас Әфәндијеви, гәһрәманларын пешәсиндән асылы олмајараг, биринчи нөвбәдә, мә'нәви проблемләр, әхлаги мәсәләләр марагландырыр. Одур ки, Күнеј гышлагла Гузеј гышлаг арасында мүбаһисә дә, Нуријјәнин фәалијјәти дә, һәр шејдән әввәл, мә'нәви-әхлаги проблем кими тәдгиг олунмушдур.

Илјас Әфәндијев фәрдин психолокија вә һиссләр аләминдә баш верән хәфиф тәрпәнишләри белә нәзәрдән гачырмајан, инсан гәлбинин диалектикасы илә

залымлығына дөзәрәк «мәчһул бир үмидлә» көзләјиб әзаб чәкдији күнләрдә, јахшы адамлар ушағын инчидилмәсинә дөзмәмишләр; о, ушаг евиндә бөјүмүш, партија вә һөкумәтин гајғысы илә охумушдур. Бу илләр әрзиндә јахын адамларынын көмәјини, мә'нәви тәсәллиләрини көрмәсә дә, кимсәсизлијини һамыдан кизләтмиш, үстәлик, мәктәб мүсамирәләриндә анчаг күлдүрүчү ролларда чыхыш етмәк кими бир нигаб кејмәклә мәғрурлуғуну горумуш, бөјүк арзуларла јашајараг, Күлтәкин, Катерина, Офелија кими классик ролларда чыхыша чан атмышдыр. Әмәксевәрлији, исте'дады илә башгаларыны да буна инандырдығы бир вахтда, Назир, директорун да хаһишини нәзәрә алмадан ону Күнеј гышлаға көндәрир. Вә Нуриҹҹә е'тираз етмәдән, талејинә гәзәбләнмәдән, өзүнүн дедији кими, «ади бир кәнд клубунда ишләмәјә кедир...»

Әлбәттә, әслиндә, фикрән артыг һазыр олдуғу гәләбәнин көзләнилмәдән хәјала чеврилмәси кәнч гызы дүшүндүрмәјә, һәтта сарсытмаја билмәзди. Чанлы бир инсан, Нуриҹҹәнин романда етдији кими, дәрһал, јүнкүллүклә илләрдән бәри ону јашадан арзуларла видалаша билмәзди.

Фәрдин шәхси арзулары вә вәтәндашлыг борчу — истәк вә зәрурәт арасында зиддијјәт, характерин ичтимаи мәзмунуну дәринләшдирмәк үчүн чох әлверишли зәмин олса да, мүәллиф бундан истифадә етмәмишдир. Бәлкә дә гәсдән: јығчамлыға чәһд етдији, тәкрара јол вермәк истәмәдији үчүн. Чүнки Күнеј гышлагда чәрәјан едән һадисәләрдә сурәтин иштиракы вә мүнасибәти әсасында Нуриҹҹәнин вәтәндашлыг борчуна әлагәси әтрафлы ишыгландырылмышдыр.

Романын илк сәһифәләриндән мүәллиф охучуну гәһрәманын талеји вә шәхсијјәти илә марагландырмаға мүвәффәг олур. Нуриҹҹә сәмимилији вә садәлији,

характеринин мөһкәмлији вә дәриндән ишләнмәси илә диггәти чәлб едир.

«Бу кениш чөлләр, бу нәһајәтсиз сүкут, бу мунис ајдынлыг онда да вар иди, инди дә вар. Биз инсанлар дүнјаја нә үчүн кәлдик? Тәбиәтин бу әбәди аһәнкинә нә әлавә етдик? Инди мәним чәкдијим бу әзијјәт, бу изтираб нә үчүндүр? Әкәр мән олмасајдым, бу көзәл кечә нә итирәрди?» Бу суаллар мүасир охучуну да һәјәчанландырыб дүшүндүрүр. О да, јазычы вә романын гәһрәманы илә биркә һәмин мәсәләләри ајдынлашдырмаг истәјир. Бу үнсијјәт кет-кедә күчләнир.

Нуриҹҹәнин характери вәзифәсинә, ичтимаи борча мүнасибәтдә ачылыр. Күнеј гышлаг да, адамлары да онун үрәјинә јатыр. Мәдәниҹҹәт сарајы хошуна кәлир. Амма көрүр ки, сәһәрдән-ахшама кими ишләјән, еһтијачларыны артыгламасы илә өдәјән зәһмәткешләр һәлә әсрин тәләби сәвијјәсиндә јашамырлар. Баша дүшүр ки, адамлар чох аз охујурлар. Рүтубәтдән саралмыш көһнә гәзетләри, тоз басмыш китаблары көрәндә ону бир анлыға гүссә бүрүјүр. Мәһз бирчә анлыға. Чүнки Нуриҹҹә кәнардан баханлардан дејилдир, дәрһал ишә кириширик, китабхананы мәдәниҹҹәт сарајынын ишыглы отагларындан биринә көчүрдүр.

Назханым бир дәфә Нәриман кишијә е'тираз едәрәк дејир: «Мәдәниҹҹәтимизә нә кәлиб, эшн? Бири мән өзүм, чәнкәл-бычаг дејирсән, варымдыр, стол-күрсү дејирсән, варымдыр. Бараманын пулуну алан кими шәһәрдән радиогәбуледичи дә кәтирдәчәјәм. Бизә нә олуб? Аллаһа шүкүр».

Нуриҹҹә мәдәниҹҹәт һаггында биртәрәфли, јанлыш тәсәввүрләри арадан галдырараг, «бурада гыз хејлағынын охумағыны сөз еләјәрләр» — кими көһнә дүшүнчәләрин реал әсасдан мәһрум олдуғуну көстәрмәк истәји илә гызғын фәалиҹҹәтә башлајыр, билик вә

бачарығыны, ајры-ајры адамларын исте'дад вә тәбии мејлләрини, сөзүн бөјүк гүдрәтини, сәнәтин е'чазкар тә'сир күчүнү бу мәгсәдә табе едир.

Биз гәсдән дәрһал ағла кәлән «мүбаризәјә» дејил, «фәалијјәтә башлајыр» ифадәсини ишләтдик. Чүнки Нуријјәнин мүбаризә силаһы, һәр шејдән әввәл, әмәји, сарсылмајан руһ јүксәклијидир.

Үмумијјәтлә, Илјас Әфәндијевин севимли гәһрәманлары баша дүшүрләр ки, шәхсијјәтин хошбәхтлији вә ләјагәти онун әмәји илә мүәјјәнләшир. Әдибин реализмини дәринләшдирән, сурәтләри чанлы едән амилләрдән бири будур ки, о, шәхсијјәти әмәк просесиндә, өз пешәсинә, вәзифәсинә мүнасибәтдә көстәрир. Нуријјә дә белә ишләнмишдир. О, адамларын һөрмәт вә е'тибарыны мәһз өз ишинә мәһәббәти, исте'дады, даими ахтарышлары илә газаныр.

Конкрет шәраити, јени кәнди вә онун адамларыны јахшы таныјан мүәллиф шаблон јолла кедәрәк, кәнч гызын гаршысына сүн'и манеәләр чыхармыр. Ehтирасдан гызармыш көзләр ону тә'гиб етмәдији кими, тәшәббүсләри дә көһнәлик тәрәфдарларынын мүгавимәти, гәзәб вә нифрәти илә гаршыланмыр. Әксинә, адамлар она гајғы көстәрир, көмәк едирләр. Назханым вә Сәријјә кимиләрини дә хүсуси чәтинлик чәкмәдән сәһнәјә чыхара билир. Бу, мүасир кәнд үчүн даһа сәчијјәвидир.

«Сөјүдлү арх»да конфликт мә'нәви планда, адамларын руһи аләминдә кедир. Әдиб дә Нуријјәнин дахили тәмизлик вә јүксәклијини, әхлаги гәнаәтләринин көзәллијини өзүнүн тәбии һиссләри, арзулары илә мүбаризәдә ачыр.

Санки Нуријјәни Күнеј гышлаға тале өзү атмышдыр. Елә биринчи кечә кәнч өмрүнүн унудулмаз хатирәсинә чеврилмиш ән әзиз бир адамла, нечә ил әв-

вәл, бирчә дәфә көрмәклә, гәлбән әбәди бағландығы кәнч лејтенантла, инди исә Гузеј гышлағын колхоз сәдри Мурадла растлашыр. *(«Мән бу беш илдә о кәнч лејтенанты бир күн дә олса унутмамышдым. «Бәлкә одур» — дејә гаршыма чыхан һәр чаван һәрбијәлијә диггәт јетирмишдим», «бәлкә бир күн раст кәлдик» — дејә онун хәјалы илә јашамышдым».)*

Нуријјә өмрүндә бир дәфә севән гызлардандыр.

Илләр кечәндән сонра, даһа да һәссаслашмыш сәнәткар гәлби илк көрүшү бу сөзләрлә хатырлајыр: «Мән ата-ана, бачы-гардаш үнсијјәти көрмәмиш бир гыз идим... Индисә будур, дүнјада мәним үчүн ән әзиз, ән гијмәтли олан адамы тапмышам. Мән ондан һеч нә сорушмурам. Биз бир-биримизә бу гәдәр јахын, бу гәдәр доғма икән мән ондан нә соруша биләрдим?»

Нуријјә нечә илин үмидсиз ајрылығындан сонра үз-үзә дајандығы Мураддан, кечән мүддәтдә фикрән гәлбинә, һиссләринә һаким кәсилмиш севкилисиндән һеч нә сорушмаса да баша дүшүр ки, илләрин һәсрәти мәһәббәти анчаг күввәтләндирмишдир. Ону инди дә гаршысыалынмаз бир ehтирасла севир... Елә һәмин кечә дә ешидир ки, Мурад евлидир, оғлу вар. Нуријјәнин әхлаги принсипләринин инсанлији вә көзәллији дә бу драматик вәзијјәтдә ачылыр. Бәлкә, евли бир кишијә мүнасибәти мүәјјәнләшдирмәк о гәдәр дә чәтин олмазды. Лакин уғрунда Нуријјәнин һәр чүр фәдакарлыға һазыр олдуғу Мурад хошбәхт дејилдир. Сәадәт өзүнүн сәрһәд танымајан, ағыла зидд гысганчлығы илә онун һәјатыны зәһәрләмишдир. Нуријјәнин кәлиши бу һисси даһа да шиддәтләндирир, тәгсирсиз гәриб гыз бөһтана мә'руз галыр, рә'јләрини чох јүксәк тутдуғу адамларын көзү габағында тәһгир олунур. Лакин Нуријјә өзүнү јох, Мурады дүшүнүр, онун хошбәхтлијини истәјир. «Мәни дүшүндүрән Мурадын

һәјаты иди. О һәјат мәним үчүн бу дүнјада һәр шејдән әзиз иди».

Мурад да ону севир. Сәадәтин чылғынлығы ону аилә гаршысындакы мә'нәви борчдан азад едир.

Лакин бу бөһранлы анда кәнч гызын әхлаги гәнаәтләринин һуманизми ашкарланыр. О, рәгиби, гәлбинә ағыр тәһгир јарасы вурмуш Сәадәт һаггында дүшүнүр. Өзүнә «јазыг» дејиләндә зәһләси кедән Нуриҹҹә, рәгибинин бу вәзиҹҹәтә дүшмәсини истәмир. О, хошбәхтлијини башгаларынын бәдбәхтлији үзәриндә гуранлардан дејилдир.

Она көрә дә Нуриҹҹә Мурадын үмидләрини гырыр, дујғуларын мејдан суламасына јол вермир, икиүзлүлүҹә һәр шејдән артыг нифрәт етдији һалда, һиссләрини инадла кизләјиб, ағыллы сөзләрдән һөрүлмүш бир «чәпәр далында» далдаланыр.

Белә анларда о, чанлы бир инсандан даһа артыг өз ролуну мәһарәтлә ојнајан артистә чеврилир вә инкишаф етмиш тәнгиди ағлы илә буну баша дүшдүјүндән әзабы да гат-гат артыр. « — Биз үрәјимизин, вичданымызын сәсини ешидиб сәбирлә јолумуза давам етмәлијик. О заман кеч-тез һәгигәт мејдана чыхар. Јахшылыг елә, балығы ат дәрјаја, балыг билмәсә, халыг биләр». Бу сөзләри дејәндә дахилән өзүнә ачыгланыр. «Бу нәдир? Мән әмәлли-башлы өјүд-нәсиһәт вә'з едирәм. Мәним ки, белә шејләрдән зәһләм кедирди...» Јахуд: «—Мән бурадакы адамларын һамысындан габаг сизи танымышам. Она көрә дә сизи өзүмә бир гардаш кими јахын һисс едирәм.

Ахырынчы сөзләри дејәркән өзүмдә елә бир һалсызлыг һисс етдим ки, санки о сөзләрлә бәрабәр чаным да ағзымдан чыхырды».

Одур ки, Мурад дүшүнүлмүш, гәти тәклифлә јанына кәләндә ону һеч вахт севмәдијини демәкдән дә

чәкинмир. Сәадәтин вә оғлунун хатиринә мүгәддәс јалана әл атыр.

Ону јахшы баша дүшән Мурад мәктуб јазыр: «...бир дост, бир јолдаш кими сизә мүрачиәт едиб сорушурам: «Мән нә етмәлијәм?» Буну ади дилә чевирсәк, хәбәр алыр: Сизи бу ишләрә әсла гарышдырмадан, мән азад олсам, гадыным оларсынызмы?.. Нуриҹҹә е'тираф едир ки, бу онун арзусудур, ону хошбәхт едәрди. *(«Аһ Мурад! Мәним әзизим, сәнин гадының олмаг, һәр күн сәнин көјнәкләрини јујуб үтүләмәк, сәһәр тездән дуруб сәнә чај-чөрәк һазырламаг, наһар вахты столун үстүнү дүзәлдиб јолуну көзләмәк, кечәләр сәнин вә сәнин иш јолдашларын үчүн јени-јени консертләр вермәк о гәдәр бөјүк сәадәтдир ки, севинчимдән аз галыр нәфәсим тутулсун».)*

Лакин о, үрәк сөзләрини јазмыр, илләрдән бәри көзләнән хошбәхтлик бу гәдәр јахын икән ондан көнүллү сурәтдә имтина едир; Мурада инсанлыг борчуну хатырладыб, арвадына гаршы мәрһәмәтли олмаға чағырыр. Инсафын, вичданын, башгасынын мәнафејинин тәләб етдији сөзләри јазандан сонра бајылыр, амма ирадәсиндән дөнмүр.

Өз истәјинә чатмаг, ону тәһгир етмиш гадындан интигам алмаг үчүн һәр чүр имкана малик олдуғу, јаранмыш вәзиҹҹәт ону бу аддыма сөвг етдији һалда, дахили мәтанәти вә инсаниҹҹәти галиб кәлир. Күчлү вә гүдрәтли Нуриҹҹә һиссә гапылмыр, Сәадәтә өзүнүн рәгиби, ја дүшмәни кими дејил, нә етдијини билмәјән бир хәстә кими бахыб, онун көзләрини ачмаға чалышыр. Чүнки Мурады севир, ахыра кими онун хошбәхтлији уғрунда өзүнү гурбан верир, башгалары илә мүбаризә апарыр.

Романда садәләшдирилмиш бир јер варса, о да Сәадәтин дүзәлмәси, сәһвини асанлыгла баша дүшмә-

сидир. Буну бир факт кими гејд етсәк дә, мүәллифи гынамырыг. Чүнки Сәадәтин талеји ајрыча бир роман үчүн дә мөвзу ола биләрди. «Сөјүдлү арх» исә, башга сурәтләр мүәјјән јер тутсалар да, Нуриҹјәнин романыдыр.

Нуриҹјә севимли мәхлугдур. Ону севирләр. «Мураддан башга ајры бир адамы истәмәк, онун гадыны олмаг... Мән буну хәјалыма белә кәтирә билмирдим. Мән Һүммәти гардаш кими, јахшы, нәчиб бир инсан кими истәјә биләрдим. Лакин онун арвады олмаг...» Гәлбинин сәсинә гулаг асараг, Һүммәт кими ләјагәтли кәнчин тәклифини чавабсыз бурахыр. Чүнки бир үзлә јашамаға, доғру сајдығы кими һәрәкәтә адәт етмиш кәнч гыз бири һагда хәјал бәсләјиб, башгасы илә баш јастыға гојмағы рәзаләт вә әхлагсызлыг сајыр.

Нуриҹјә бөјүк исте'дады вә әмәксевәрлији илә сәнәтдә өз јерини тапыр. Илләр кечәндән сонра, охучуја хәбәр верилмәјән бир вәзиҹјәт дахилиндә аилә дә гурур. Лакин бир даһа севмир. Нуриҹјә өзү дә кими исә севдијини, мәһәббәтдә хошбәхт олдуғуну демир. Илләрин архасындан кәнчлијә салынан нәзәр дә, тамаша салонунда Мурады ахтаран бахышлар да илк мәһәббәтә сәдагәтдән хәбәр верир.

Һуманизми, фәдакарлығы, әхлаги принсипләрининн сарсылмазлығы, ичтимаи борч гаршысында мәс'улиҹјәт һиссинин күчү илә охучуларын севимлиси олмуш Нуриҹјәнин һәјат тарихчәси реалист сәнәтә хас инандырычылыг вә емосионаллыгла ишләнмишдир.

Отузунчу илләрдә доғулан ушагларын чоху Чәфәр Чаббарлынын гәһрәманларынын адыны дашыјыр. Алтмышынчы илләрдә доғулан үч гыздан биринин Нуриҹјә адыны дашыдығыны ешитсәк, әсла тәәччүб етмәрик. О, буна тамамилә лајигдир.

Романчы өзүнәмәхсус васитәләрлә конкрет тарихи

вә милли зәминлә шәртләнән һәјатын тәдгигатчысыдыр. Инкишаф етмиш, һадисәләрин заһири кедишиндән чох сәбәбләри илә марагланыб, сурәтләри мүһакимәјә чәкән, чүмләнин көзәллијиндән артыг мәзмуна әһәмиҹјәт верән мүасир охучунун естетик зөвгүнү вә идраки тәләбини өдәмәк истәјән јазычы (бунсуз рәғбәт газанмаг олмаз) онун сәвиҹјәсини габагламалыдыр.

«Сөјүдлү арх» мүәллифи чәмиҹјәтин һәјатында баш верән просесләри бир сосиолог кими һәртәрәфли, ичтимаи вә шәхси әлагәләрин мүрәккәблији илә өјрәнмиш, ејни заманда сәнәтә хас васитәләрлә әкс етдирә билмишдир. Әдиб чох мараглы, өзлүјүндә чазибәдар бир шәхсиҹјәт олан гәһрәманын әмәлләрини, фикир аләмини тәсвирлә кифајәтләнмәјиб, бир шәхсиҹјәт кими һәрәкәт вә дүшүнчә тәрзини шәртләндирән ичтимаи-сијаси амилләри дә ачмышдыр. Нуриҹјә она көрә белә рәфтар едир ки, совет адамлары арасында, коммунист әхлагының һаким олдуғу бир чәмиҹјәтдә јашајыр, башгаларындан өјрәнир, әтрафында баш верән һадисәләрдән нәтичә чыхарыр.

Бу мә'нада ики гоншу кәнд арасында мүбаһисә, онун һәлли романда дәриндән, бәдии инандырычылыгла ишләнмишдир. Күнеҹлиләр әмәк күнүнә он кило тахыл бөлүрләр, електрик стансијасы, мәдәниҹјәт сарајы, јени евләр тикмишләр, бағчалары, бостанлары, дирриклəри... Чүнки вахты илә Нәриман кишинин узагкөрәнлији сајәсиндә Сөјүдлү архы чәкәрәк кәндә су кәтирмишләр.

Гузеҹлиләрин исә сују јохдур. Колхоз сәдри сечилмиш Мурад чох көтүр-гоҹ едир, чарә ахтарыр, мәсләһәтләшир. Сөјүдлү архы узатмагдан башга јол тапылмыр. Бунун үчүн исә күнеҹлиләрин разылығы кәрәкдир.

Мәсәлә онунла мүрәккәбләшир ки, вахтилә Мурадын атасы Чираг киши Нәриманын сөзүнү гулагардына вуруб, үмуми ишә гошулмамышдыр. Инди Нәриман киши вә бә'зи колхозчулар еһтијат едирләр ки, архын узадылмасы онларын зијанына олсун, өз әкинләринә, бостан јерләринә су чатмасын.

Мүәллиф Нәриман кишини габагчыл тәсәррүфатчы, мүдрик ел ағсаггалы кими дәрин рәғбәтлә чанландырмышдыр. О, шәхси мәнфәәт күдән, шөһрәтини итирмәкдән горхан, пахыл, ја кери галмыш адам дејилдир. Гоншуја көмәјин халгымызын көзәл ән'әнәләриндән бири олдуғуну, совет чәмијјәтиндә јени мә'на газандығыны билир, һәмишә дә белә етмишдир. Лакин бу мәсәләдә тәкчә көһнә инчиклик дејил, «өз колхозунун» мәнафејини күдмәк шәклиндә тәзаһүр едән бир нөв гәрибә «хүсуси мүлкијјәтчилик» һисси үстүн кәлмишдир.

Јери кәлмишкән дејәк ки, романда сурәтләрин характеринин инкишафы нөгтеји-нәзәриндән чох әһәмијјәтли олан бу мәсәлә лазыми инандырычы дәлилләрлә әсасландырылмамышдыр. Индијә кими бир кәндә ахан сују ики кәндә бөләндә, о доғрудан да азлыг етмәјәчәкми?! Бу суалын адамлары дүшүндүрмәси тәбиидир. Лакин мүәллиф бу тәдбирин күнәјлиләрә зәрәр вермәјәчәјини билдирмәклә кифајәтләнмишдир. Әдиби марагландыран будур ки, Нәриман киши габагчыл олса да, чанлы бир шәхс кими һиссә гапыла биләр, јаныла биләр.

Јазычы бу вәзијјәтдән истифадә едиб һадисәләрин чәрәјан етдији мүһитин һуманист маһијјәтини ифадә бахымындан чох әһәмијјәтли бир мәсәләјә тохунараг, чәмијјәтин шәхсијјәтә мүнасибәтинин мүһүм аспектләриндән бирини ишыгландырмышдыр.

Колхозчулар тәмиз үрәкли, халг малыны өз бәбәји

кими горујан, һамыны бир көздә көрән, ишкүзар, әлидүз, ағыллы вә әдаләтли Нәриманы үрәкдән севир, хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирир, һөрмәтини сахлајырлар.

Бунунла белә мәсәлә мүзакирә олунанда онун сөзүнү тутмурлар. Һамыдан әввәл дә арвады Гәрәнфил вә өвлады кими бөјүдүб баша чатдырдығы бачысы оғлу Һүммәт онун тәклифи әлејһинә чыхыш етмәклә јолу ачырлар. Үмуми ичлас архын узадылмасы һагғында гузејлиләрин хаһишини гәбул едир.

Мүәллиф Нәриман кишинин ушаг инадыны, күсмәсини тәбии, мүәјјән дәрәчә јуморла јоғрулмуш бир аһәнклә чанландырыб, пешманчылығыны да инандырычы васитәләрлә әкс етдирир.

Нуриҹҹә бу мүбаһисәјә фәал мүнасибәт бәсләјир. О, баша дүшүр ки, Мурадын мүвәффәгијјәти, она е'тибар етмиш һәмјерлиләринин е'тимадыны доғрултмасы мәһз архын узадылыб-узадылмајачағындан асылыдыр. Нуриҹҹә, Нәриман кишинин наразылығына бахмајараг, гузејлиләр үчүн консертләр верир, онлары да өзфәалијјәт дәрнәјинә чәлб едир, кәләчәк наилијјәтләрини тәсәввүрә кәтирдикчә үрәкдән севинир.

Архын узадылмасы ики кәнд арасында дәдә-бабадан давам едән достлуғу јени мәзмунла зәнкинләшдирир. Нәриман киши өзүнү кәнарда дурмуш кими көстәрсә дә адамлары онларын көмәјинә көндәрир. Тәсадүфи дејил ки, артелләри бөјүтмәк мәсәләси ортаја чыханда бирләшдирилмиш колхоза Мурадын сәдр сечилмәсини тәклиф едир.

«Милли характер» ифадәси мүрәккәб бир анлајышдыр. Буну јүксәк әхлаги сифәтләрин вә кејфијјәтләрин мәчмуу кими көтүрмәк биртәрәфлидир. Даһа доғрусу, бу, милли характерин үмуми хүсусијјәтидир. Чүнки көзәл инсани кејфијјәтләр, әхлаги сифәтләр һеч бир

халгын мәхсуси имтијазы дејилдир. Онлар бүтүн халглара хасдыр, бүтүн халгларын малыдыр.

Бизә елә кәлир ки, милли характери һисс етмәк онун әламәтләрини мүәјјәнләшдирмәкдән даһа асандыр. Биз дә Нуриҹәнин симасында милли бир характер көрүрүк. Әсрләрдән бәри халгымыза хас олан мә'нәви сифәтләр Совет һакимијјәти илләриндә, сосиализм, азадлыг вә демократија шәраитиндә даһа да инкишаф едәрәк дәринләшмишдир. Бу сифәтләрин дашыјычысы олан Нуриҹә, һәр шејдән әввәл, бизи бир инсан кими мәфтун едир.

Нуриҹәнин дахили аләминдә, һәрәкәтләриндә гаршы-гаршыја дуруб чарпышан, ону гәрар гәбул етмәјә чағыран һиссләри үмуми шәкилдә белә ифадә едә биләрик: һуманизм вә егоизм. Егоизм ону фүрсәтдән истифадәјә, истәјинә чатмаға, һеч кәсин, нә Сәадәтин вә онун оғлунун мәнафеји, нә дә башгаларынын рә'ји илә һесаблашмамаға чағырыр. Башга бириси белә һәрәкәтә бәраәт газандырмаг үчүн чохлу дәлилләр тапарды.

Һуманизм исә ону өзүнүн ајры-ајры фәрдләр, чәмијјәт вә вичдан гаршысында борчу үзәриндә дүшүндүрүр. Башгасынын һаггына е'тинасызлыгын рәзаләт олдуғуна инандығы үчүндүр ки, о, Сәадәтин алчалмасыны истәмир, фәдакарлыға кедир. О, фәдакарлығы илә дә күчлү вә чазибәдардыр.

Әлбәттә, әтрафымыз һадисәләрлә, фактларла долудур. Сәнәткарын факт сечмәси исә тәкчә онун сијаси мөвгеји илә дејил, исте'дады илә дә шәртләнән мүрәккәб бир просесдир. Чүнки факт бәдии әсәрдә јени мәзмун кәсб едәрәк охучуну дүшүндүрүр. Мәсәлән, охучу јахшы билир ки, кечмишдә су үстә ганлар ахыб, истисмарчылар сују зәһмәткешләри итаәтдә сахламаг аләтинә, онлары сојмаг васитәсинә чевирмишләр, гардаш гардаша әл галдырмышдыр. Сосиализм чәмијјәтиндә исә бу асанлыгла, башлычасы исә әдаләтлә һәлл олунур. Мүәллиф һәјаты бир факты гәләмә алмагла сосиализмин инсани маһијјәтини тәсбит етмишдир.

Лакин јазычынын гајәси илә онун бәдии ифадәси арасында мүәјјән, кечилмәси зәһмәт вә исте'дад тәләб едән бир мәсафә вардыр. Илјас Әфәндијев бу чәтинлијин өһдәсиндән кәлә билмишдир. Јухарыдакы нәтичә, јазычынын өзүнүн, ја да сурәтләрдән биринин дили илә ифадә олунмуш чылпаг мүлаһизәләрдән дејил, һадисәләрин инкишафындан, бәдии мәнтигин өзүндән доған охучу гәнаәтидир.

«Сөјүдлү арх»да диггәти кәндин мүасир мәдәни инкишафы илә әлагәдар актуал мәсәләләрә чәлб едән әдиб чанлы сурәтләр јарада билмишдир. О, нәинки һагларында јухарыда данышылан әсас сурәтләрин, һәмчинин Назханым, Гулу, Ими, Чими кими епизодик характерләрин дә фәрдиләшдирилмәсинә, бүтөвлүјүнә наил олмушдур.

Фикримизчә, ичтимаи мә'на бахымындан Ими-Чими хәтти хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Јазычынын чох мүвәффәгијјәтли бир ифадә илә «ишкүзар ишсизләр» адландырдығы Ими илә Чими тәфтиш комиссијонунун сәдри вә тикинти үзрә бригадир кими мәс'ул вәзифә дашысалар да, әслиндә һеч бир иш көрмүр, мә'насыз «тәшәббүсләр» ирәли сүрмәкдән о јана кетмирләр. Бу «тәшәббүс»ләрин дә чоху сәдрә јалтагланмаг үчүндүр.

«— Ими јахшы бир тәшәббүс галдырыб, Нәриман әми. Истәјирик совхоза кедән шосседән ајрылыб кәндә кирән јолу сизин гапыја гәдәр асфалт еләјәк.

Нәриман әми тәәччүблә сорушду:

— Бизим гапыја гәдәр?

— Һәләлик сизин гапыја гәдәр. Сонра имканымыз оланда...

Ими көз галдырыб сәдрә бахды. Аһәстә вә инандырычы бир сәслә:

— Билирсән, Нәриман әми,—деди,—биз Чими илә фикирләшдик ки, Һүммәт дә испалком олуб, тез-тез кәндә кәлиб кедәчәк. Буранын да ки, торпағыны билирсән. Көјдән бир дамчы дүшдү палчыгдан тәрпәнмәк олмур...»

Көрүндүјү кими, Ими илә Чими бир-бирләрини тамамлајырлар. Нәриман киши өз фикрини ачыг билдирмәсә дә (һәр кәсин бир зәифлији вар: Ими ону инандырмышдыр ки, колхозун тарихини јазыр...), Гәрәнфил балтаны көкүндән вурур:

— Јаманча чаныјанан чыхмысыныз. Инишил тәшәббүс галдырдыныз ки, һамам тикәк, һәлә һөркүсү бир аршын галхмајыб. Кечән ил тәшәббүс галдырдыныз ки, тәзә јасли тикәк, дүзүн ортасына бир-ики араба әһәнкдән-гумдан төкдүрдүнүз, галды јағышын алтында. Инди дә башламысыныз һөкумәтә чаныјананлыг еләмәјә. Мәним балдызым оғлу һачандан белә бәј олуб?..

Бу сөзләрдә бөјүк һәгигәт вә сәмими бир гәзәб вардыр. Ими Чими кими «ишкүзар ишсиз»ләр, кими десән бәј едәр, сәдрә үмуми һамамда «хүсуси нөмрә» дә дүзәлдәрләр. Беләләринин әл-гол ачмасына имкан вермәмәк үчүн дә мә'нәви дәјанәт кәрәкдир.

Илјас Әфәндијев адамларда мараг доғуран, амма ахыра чатдырылмајан «тәшәббүсләрлә» баш кирләјәнләрин үмуми ишә вурдуглары зијаны ачыг көстәрмәклә, беләләри илә мүбаризәнин зәрурилији идејасыны тәлгин едә билир. Лакин о, Ими Чимијә јанлыш бир мејлин тәмсилчиси кими бахмагла, онлары өз фикирләринин ифадәчисинә чевирмәклә кифајәтләнмәјиб, һәр ики сурәти фәрди кејфијјәтләрә малик чанлы инсан кими дә тәдгиг едир, өзләрини алчатдыгларыны да инандырычы көстәрир. «Һәмин бу кәркин дәгигәләрдә Чиминин чөһрәси сәдрин һәр һәрәкәтини тәәччүблү бир һәссаслыгла әкс етдирирди. Елә бил бу саат бүтүн харичи аләм јалныз сәдрдән асылы иди. Ими исә ләјагәтлә сусараг кимсәнин үзүнә бахмырды, лакин сәдр ачыгланыб үз-көзүнү туршутдугда Ими дә јериндә гымылданыр, ја бурнуну чәкир, ја да папирос чыхарыб јандырырды».

Онлар өз-өзләрини бу көкә салмышлар, көнүллү сурәтдә күлүнч олмушлар. Әдиб бу һалын сәбәбләрини ахтарыр: күлүнч олмушлар, чүнки өз јерләриндә дејилләр. Нуриҗҗә онлары консерт бригадасына чәлб едир, мусигинин гүдрәти чаванларын үзүнә чәкилмиш нигабы парчалајыб, садә, сакит тәбиәтләриндән хәбәр верир, онлары севдирир, һөрмәт вә рәғбәт һисси доғурур.

«Бир нечә бәнддән сонра санки онун үзүндәки сахта чиддиҗҗәт нигабыны чыхарыб атдылар. Санки онун әсил симасы инди заһир олуб тәбии, сәмими дујғулар ифадә етди. О инди һәр шеји унутмушду. О инди чанлы бир инсан иди. Ејни гәрибә тәбәддүлаты Чиминин дә чөһрәсиндә көрмәк оларды. О, гавалына сөјкәнәрәк, башыны ашағы салыб динләјирди вә динләдикчә үзүндәки даими кәркинлик рәф олуб кедир, бахышлары бир аз мүкәддәр вә сакит олурду. Мәним һаггымда пис ниҗҗәтлә Сәадәтә хәбәрчилик етмәләринә бахмајараг, инди онлара гаршы өзүмдә бир үнсиҗҗәт дујур, һәмишә белә тәбии көрүнмәдикләринә тәәссүфләнирдим... Мән ачыг һисс едирдим ки, онларын тәсәррүфат ишинә гәтиҗҗән һәвәсләри јохдур. Мәшг заманларында онлар дөнүб тамам ајры адам олурду-

лар... Сән демә, Ими өзү дә јаман зарафатчыл оғланмыш...»

Илјас Әфәндијевин варлыгла әлагәси бир дә бунда тәзаһүр тапыр ки, әдибин әсәрләриндә бу көзәл кејфијјәтләр мүчәррәд әхлаги сифәтләр кими тәблиғ олунмајыб, сосиалист чәмијјәтинин тәрбијә етдији конкрет әхлаги кејфијјәтләр кими мә'наландырылыр.

ХАРАКТЕРЛӘРИН ФӘРДИЛИЈИ

Характерин фәрдилији бәдии әсәрин мүвәффәгијјәтини, охучу гәлбинә јол тапмасыны тә'мин едән башлыча шәртләрдән бириди р. Типик характерин шәхсиндә ифадә олунан үмуми һәгигәтләр дә мәһз фәрди тәзаһүр сајәсиндә һисси бир амилә чевриләрәк, гәлби вә аглы тә'сир алтына алыр.

Илјас Әфәндијевин дәриндәшән ахтарышларының сәмәрәли нәтичәси олан «Көрпүсаланлар» (1960) романы бөјүк марагла гаршыланыб чидди мүбаһисәјә сәбәб олду. Бу, романда гојулан әхлаги проблемләрин актуаллығындан доған бир һалды.

«Көрпүсаланлар» јазычынын һәјата бағлылығының күввәтләндијинә дәлаләт етмәклә јанашы, бу әлагәнин характерини дә ајдынлашдырмаға көмәк едир. Һәлә-лик Илјас Әфәндијев јарадычылыг лабораторијасы-ның сирләрини чох аз ачмышдыр. Ајры-ајры әсәрләрин вә сүрәтләрин тарихчәсини, әдиби јазмаға вадар едән илкин тәканларын мәзмунуну билмирик. Бу нөгтеји-нәзәрдән «Көрпүсаланлар» истисналыр.

Мүәллиф, тәнгидчи В. Богославски илә сөһбәтиндә[1] әсәрин јазылмасына сәбәб олмуш бә'зи фактлары

[1] Бах: «Баку», вечерняја газета, 3 ијун, 1967-чи ил.

хатырламышдыр. Бир дәфә о, һәрби Күрчүстан јолунда гар ахынындан сонра кечиди тәмизләјән кәнч бир булдозерчинин ишини сејр етмишдир. «Мән онун гар дағыны нечә дәрәјә төкдүјүнә, машыны лап учурумун кәнарында сахламаг мәһарәтинә мәфтунлугла бахырдым. Сонра таныш олдуг. Көрдүм ки, ағыллы, сөһбәтчил, кәләчәјә планлары олан бир чавандыр...» Бу ләвһә јазычы тәсәввүрүнә һәкк ораг јашамышдыр.

Ики ил сонра исә Дағлыг Гарабағда јол чәкәнләрә рәһбәрлик едән чаван бир гыза раст кәлмишдир. Јашлы фәһләләрин дә һөрмәтлә она гулаг асмалары әдиби һејрәтләндирмиш вә ифтихар һисси доғурмушдур. Өјрәнмишдир ки, о, Бакы нефтчисинин гызыдыр.

Әлбәттә, бу епизодлар олса-олса романдан мә'лум олан ики сүрәтин пешәсини мүәјјәнләшдирмишдир. Јәгин ки, даһа бир чох белә көрүшләр, төсадүфләр олмуш, бүтүн бунлар көрүнмәз телләрлә әлагәләнмиш, заман кечдикчә романын ајдын сүжети јаранмыш, сүрәтләр әтә-гана долараг чанланмышлар.

Тәнгидчи В. Богославски илә сөһбәтдә ачылан «сирләр» мүәллифин тәдгигатчылар төрәфиндән дәфәләрлә көстәрилмиш бу һәгигәти бир даһа тәсдиг едир ки, Илјас Әфәндијевин әсәрләри өз мајасыны һәјатдан алыр. Һәтта илк һекајәләриндә, гәһрәманлары гәсдән романтикләшдирәндә дә, онларын ајагларыны јердән үзмәјәрәк, рәфтар вә арзуларыны реалист планда әсасландырмышдыр.

«Көрпүсаланлар»да јарадычылығының күввәтли чәһәтләриндән бирини — догмагда, формалашмагда олан јенилији көрмәк вә көстәрмәк, ону габагчыл партијалы мөвгедән гијмәтләндирмәк ишини давам етдирән әдиб бир сыра орижинал вә јени характерләр јаратмышдыр.

Əllinчи illərin sonu, altmышынчы illərin əvvəllərində, Partijanын XX və XXI qurultajlarыndan sonrakы dөvrdə, səhmətkeшlərin jaradыcылыг təшəbbүskarlығы xүsusi vүs'ət kəsb etmiш, kommunist шүurlulуғu jeni-jeni formalarda təzahүr etmәjə baшlamышdы. Hәmin vaxt hәjatымыza dахil olan və sonrakы illərin təsdig etdiji kimi, bөjүk kəlәчәjə malik jeniliklərdən biri kommunist əməji brigadalarыnын mejdana чыxmasы idi. «Kommunistчəsinə jaшamalы və kommunistчəsinə iшlәmәli!» — sөzləri bu үmumxalg hərəkatына goшulanlarын шүarыdыr. Jeni insanын əxlagы prinsiplәrinin kөzəllijini, vətənpərvərlik hissinin gүdrətini ifadə edən bu gыsa чүmlәnin чox dərin mə'nasы vardыr.

Bu ичtiman hərəkat, onun шүurlara tə'siri romanda hadisәlərin inkiшafыny, surətlərin garшыlыglы mүnasibətlәrinin mәzmununy mүəjjənlәшdirən əsas amillərdən biridir.

Lakin үmumijjətlә, Iljas Əfəndijevin jaradыcылыgында oldugu kimi, «Kөrpүsalanlar»da da diggət mərkəzində чanlы insanlar,' onlarын talejи durur, jazыchыny jenilijin igtisadi nətiчələrindən daha чox, mə'nəvi-əxlagi tərəfi marагlandыrыr.

Sənətkar gələm joldaшlarыnын əsərlәrindən danышanda, mүəjjən sənətkarlыg problemlәrinə mүnasibətini ifadə edəndə, hər шejdən əvvəl, өzүnүn jaradыcылыg gənaətlәrindən чыxыш edir. Iljas Əfəndijev halg шairi Rəsul Rza haggында jazmышdыr: «Rəsul Rza əsrin bөjүk tələblәrini dujan və ona чaваb vermәji baчaran sənətkarlardandыr. Onun poezijasында gылынч kimi kəskin həgigətlәr vardыr... Onun ilham mənbəji və hədəfi hәjatын sərt kerчəklijidir!..

...O, heч vaxt ше'r jazmag xatirinə jazmыr. Rəsul

Rza hәjatын kөzəllikləriny biканə dejildir. Lakin onun tərənnүm etdiji kөzəllijin mahijjəti, təbiəti jenidir. Jeni əsrin kөzəllijidir, чəsarətli və mərdanədir. Onun lirikasы tиkanlы aғ күlə bənzəjir».[1]

«Kөrpүsalanlar» haggында dүшүnəndə bu sөzlər jada dүшүr. Iljas Əfəndijev də jeni əsrin, «чəsarətli və mərdanə» kөzəllijini tərənnүm etmiшdir.

Bədii əsərin gajəsini «ədəbijjat hәjat dərslijidir» mүlahizəsindən чыxыш edərək mүəjjənlәшdirmiш olsag, onu «insan neчə jaшamalыdыr?», «xoшbəxtlik nədir?» — suallarына чaваb axtarышlarына mүnчər etmək olar. Iljas Əfəndijevin jaradыcылыgы bu fikri təsdig edən nүmunələrdən biridir. O, «Kөrpүsalanlar»da tamamilə jeni, inkiшafымызын konkret mərhələsinin məhsulu olan bir material əsasында bu suala чaваb axtararag, ədəbijjatымызда məsələnin gojulушunu daha da dərinləшdirmiш, mahijjətə nəzər salmышdыr.

«Neчə jaшamalы?» — sualы təkчə mүəllifi və onun gəhrəmanlarыny dejil, oxuчunu da məшgүl edib həjəчanlandыrыr. Təsadүfi dejil ki, ilk səhifələrdən baшlajarag, o da mүbahisənin fəal iштirakчыlarындан biriny чevrilir.

Romanын əsasында duran bu чidди məsələ iki tipik surətin: Adillə Sərijjənin mүnasibətlərinin inkiшafы zəminində ишыгландырылыр.

Hekajəti Sərijjə baшlajыr. Өjrənirik ki, jeniчə gүrdugu anləsindən, həjatыndan razы olmamaғa haggы joxdur. Hamы bu fikirdədir ki, əri Adil «hər шejin jerini bilən bir adam oldugундан» чox irəli kedəчəkdir. Gajынatasы məshur həkim, jaxын gohumlarындан biri nazir, baшgasы bөjүk trestin rəisimiш...

[1] «Ədəbijjat və inчəsənət», 13 ijun 1970-чi il.

Он сәккиз јашыны јеничә битирмиш Сәриҹҹә көзләнилмәдән әрә кетмәклә, һеч хәјалына да кәлмәјән бир шәраитә дүшмүшдүр. Шәһәрин мәркәзиндә үчотаглы кениш мәнзил, сон дәбдә баһалы мебелләр, торшерләр...

Конфликт сурәтләрин мә'нәви аләми, әхлаги бахышлары илә әлагәдар, һисс олунмадан доғур. Мәсәлә бурасындадыр ки, һөрмәтли, бөјүк кәләчәји олан бир кәнчин «ханымы» олмағын зәрури етдиҹи тәләбләр, рәсмиҹҹәт кәнч гадынын үрәјиндән дејил, алдығы тәрбиҹәҹә, дүнјакөрүшүнә зиддир. Одур ки, бу заһири парылтыја, куја һәр шејин јериндә олмағына бахмајараг, Сәриҹҹә дарыхыр, һәлә думанлы да олса, нәјин исә чатмадығыны һисс едир.

Кәләчәҹә даир ајдын планлар һазырлајыб дурмадан инад вә бачарыгла, ән кәсә јолла мәгсәдә доғру ирәлиләмәк истәјән Адил, валидејнләринин арзусуна мүғајир олса да, она көрә Сәриҹҹәни сечмишдир ки, илк дәфә дөвләт имтаһанында көрдүҹү бу гызы өзүнүн «дәгиг ријази һесабламаларына» ујғун билмишдир. Лакин бирликдә кечирилән илк ајлар, һәр икисинә һисс етдирмишдир ки, үмидләри доғрулмур.

Бирләшмәдән, бәлкә дә тәрәфләрин објектив арзуларынын зиддинә башланан бу көзәкөрүнмәз узаглашма исә тамамилә реал бир зәминдә баш верир. Совет һакимиҹҹәтинин гәләбәси, бәргәрар олан сосиалист мүнасибәтләри халгымызын, хүсусилә гадынлығын һәјатында һәгиги ингилаб олмушдур: гадын чәмиҹҹәтин бәрабәр һүгуглу үзвүдүр, сосиализм гуручулуғунда, дөвләти идарәдә кишиләрлә бәрабәр иштирак едир. Буну баша дүшмәк асандыр, һәтта ән керидә галмыш шәхсләр дә дәрк етмишләр ки, бир даһа онлара чадра өртдүрә билмәҹәкләр... Лакин гадына мүнасибәтдә көһнәлиҹин һәлә тамамилә арадан галдырылмамыш

галыглары башга бир донда тәзаһүр едир. Шәрти олараг, тәбир чајизсә, буну «мәһәббәтин зүлмү» адландырмаг оларды. Адил кимиләри гадын һаггында тәхминән белә дүшүнүрләр: сән азад бир вәтәндашсан, бу һүгугу сәнә чәмиҹҹәт вермишдир. Лакин мән сәни севирәм вә сән мәһәббәтими итирмәк истәмирсәнсә, онда мәним мәсләһәтимлә дуруб отур. Сән али тәһсил алмысан, ја да ала биләрсән. Анчаг мәним истәдиҹим вахтда вә јердә ишлә. Мән сәнин ағлына инанырам, сәни достларымдан, танышларымдан кизләтмәк мүмкүн олмадығы кими, мәним үчүн әлверишли дә дејилдир, амма кимнлә нечә рәфтар етмәји мәндән соруш, мәним бахышларымдан оху...

Һадисәләрин чәрәјан етдиҹи ичтимаи мүһит, сурәтләрин дилә кәтирмәји лазым билмәҹиб үрәкләриндән кечирдикләри арзулар һаггында мә'лумат, кениш тәсәввүр јазычынын сөзләри усталыгла сечмәк мәһарәтиндән, тәфәррүатларын зәнкинлиҹиндән доғур.

Адил Сәриҹҹәҹә севән бир әрдән даһа артыг тәләбкар вә сәбирли мүәллим кими јанашыр. Әр-арвадын характерләриндәки әксилиҹи ајдын тәсәввүр етмәк бахымындан ашағыдакы епизод чох мә'налыдыр. Бир дәфә Сәриҹҹә дејир: «Адил, билмирәм, һансы рус јазычысы исә дејиб ки, гуш учмаг үчүн јарандығы кими, инсан да хошбәхтлик үчүн јаранмышдыр!..

О, чидди бир көркәм алыб:

— Билирсәнми, Сәриҹҹә, хошбәхтлиҹин өзүнүн нә олдуғуну дүзкүн тә'јин етмәк лазымдыр. Әсил мәсәлә дә бундадыр».

Бир һашиҹә: Романын илк вариантында Адил өзүнүн мә'луматлылығыны көстәриб әлавә едирди ки, бәс бу сөзләр Караленконундур. Мүәллиф сон нәшрдә бу чүмләни атмышдыр. Чүнки «физикләрлә» «лирикләрин» мүбаһисәсиндә сөзсүз биринчиләрин мөв-

гејиндә дурачаг Адил кими «ишбазлар» классикләри дөнә-дөнә охумағы бекарчылыг әламәти сајырлар.

Доғрудан да, хошбәхтлик нәдир? Заман кечдикчә, бир сыра анлајышлар кими, онун да мәзмуну дәјишмиш, мүхтәлиф епохаларда јашајан мүхтәлиф синифләрә мәнсуб адамлар она дүнјакөрүшләринә вә арзуларына мүвафиг мә'на вермишләр. Адилин фикринчә, хошбәхт олмаг — вәзифә пилләләри илә јухары галхмагдыр. Сәриҹә хатырлајыр ки: «Адил бөјүк шејләрдән, инсанын али вәзифәләриндән данышарды. Дејәрди ки, инсан дүнјаја даим јүксәлмәк, даим инкишаф етмәк, даһа үстүн «јахшыја» чатмаг үчүн кәлмишдир»

Сәриҹә исә елә бир хилгәтдир ки, ону «мүһакимәдән артыг дујғулар чәлб едир».

Көрүнүр ки, елә илк ајлардан бу зәминдә сөзсүз бир чәкишмә башланмышдыр. Анчаг Адил гәти һәрәкәт едиб мүәјјән тәләбләр ирәли сүрмәдији үчүн Сәриҹәнин ачыг мүгавимәтинә еһтијач доғмур. Лакин романда јаранмыш емосионал шәраит инандырыр ки, кәнч гыз өзүнүн тә'мин олунмуш вәзиҹјәтиндән — «ханымлығындан» зөвг алмыр, әксинә, һәлә сөзлә ифадәнин тәләб етдији бир ајдынлыг кәсб етмәсә дә, нә исә мә'нәви бир чатышмамазлыг баш галдырыр... Ким билир, бәлкә дә рајона кәләндән сонра Сәриҹә башгалары илә гаршылашмасајды, мүәјјән бир вахт әрзиндә Адил өз мәгсәдинә чатачаг, кәнч гадын да өзүнү тамам хошбәхт санараг, «ағыллы әринин» дедији илә отуруб дурачагды. Лакин Сәриҹә көрпүсаланлар бригадасында адамларын бир-бирләринә, ишә, вәзифә борчуна јени мүнасибәтләринин шаһиди оланда, онларын әмәл вә арзуларыны, ичтимаи борча әлагәләрини мүәјјәнләшдирән амилләри әринин сөзләри, һәрәкәт вә арзулары илә мүгајисә едир.

Адил кимдир? Һәр шеји, о чүмләдән дөвләт планларынын јеринә јетирилмәсини дә өзүнүн шәхси шөһрәтпәрәстлик арзуларына табе тутдуғундан ичтимаи һадисә кими, чох горхулу вә зәрәрли бир типдир.

О, мүасир мәрһәләдә ири сосиалист мүәссисәси башчысына хас хүсусиҹјәтләрдән, мәсәлән, демократизмдән мәһрумдур. Вәзиҹјәтә, өзүндән бөјүкләрин истәјинә, һәтта шылтагларына ујғунлашан олдуғундан, һарада, нечә данышмаг лазым кәлдијини јахшы билир; доғру мүлаһизәләри әзбәрләмишдир, амма онлары өзүнә әлверишли мәзмунда гәбул едир. Мәсәлән, о, һаглы сөзләр данышыр: «...рәис, идарә башчысы һәр бир һәрәкәти илә, һәтта данышығы вә тәбәссүмү илә дә өз ишчиләринә нүмунә олмалыдыр». Амма дәрһал әлавә едир: «Бир дә ки... бир дә ки, рәис рәисдир, фәһлә дә фәһлә...» Көрүндүҹү кими, фәһлә коллективиндән үстүн олдуғуна инанан Адил өзүнү дүшүнән, онлары исә садә ичрачы сајыр.

Адил өзүнә әминдир. Сәриҹәни әһатә едән адамлара о гәдәр јухарыдан бахыр ки, һәтта гысганмыр да. О һеч ағлына да кәтирә билмир ки, кәнч арвады бу «фәһләләрдән» бирини ондан үстүн тутар... Бунунла белә арвадынын һәр бир һәрәкәтини нәзарәт алтына алыр. Бир дәгигә белә унутмур ки, бөјүк тикинтинин рәисидир. Горхур ки, тәчрүбәсиз арвадынын дүшүнүлмәмиш бир һәрәкәти, јериндә дејилмәмиш бир сөзү кедиб бөјүкләрин гулағына чата вә ону мөвгејинә ујғун олмајан бир вәзиҹјәтә гоја.

Адил сә'јлә ишләјир, дөвләт ганунларыны позмур, тәләбкардыр, тикинтинин сүр'әтини азалдачаг манеәләри гәтиҹјәтлә арадан галдырыр. Лакин көрүлән ишин тәсәррүфат әһәмиҹјәтини јүксәк гиҗмәтләндирдији, ја да буна өзүнүн вәтәндашлыг борчу кими бахдығы үчүн јох. Белә һесаб едир ки, бу, она тапшырылмыш биринчи мүстәгил ишдир, вәзифә пилләләри

илә кәләчәк јүксәлиши, бурада, бу илк сынагда өзүнү көстәрмәсиндән чох асылы ола биләр. Она көрә дә иши нәзәрдә тутулан вахтда гуртармаға чалышыр. Көрпүсаланларла илк тоггушма да, бу зәминдә баш верир.

Бригада үзвләри көрүрләр ки, көрпүнүн әтрафында чајын јатағыны дәринләшдирмәсәләр, әмәкләри зај ола биләр, илк күчлү сел ону јујар. Адил, өз ишини јахшы биләи бир мүһәндис кими, онларын һаглы олдугларыны дәрһал баша дүшсә дә, лајиһәдә олмајан бу ишин мүәјјән вахт вә вәсаит тәләб етдијини, ишин сүр'әтинин азала биләчәјини фикирләшәрәк, көрпүсаланларла разылашмыр.

Шәһрәтпәрәстләр һәмишә ишә формал мүнасибәт бәсләјирләр. Одур ки, мүтәхәссисләр тәрәфиндән тәртиб олунуб, лазыми гајдада тәсдиг олунмуш лајиһәни кифајәт гәдәр е'тибарлы галхан сајараг, онун архасында кизләнмәји үстүн тутур.

Лакин өзләрини көрүлән ишин әсил саһиби биләи көрпүсаланлар онунла разылашмырлар. Онлары баша дүшмәјән Адил дејир ки, «һәддиндән артыг дәрәчәдә дүшүнчәлидирләрсә», партлајычы маддә вә әмәк һаггы тәләб етмәдән, һәм дә ишдән кәнар вахтда чајын јатағыны дәринләшдирсинләр.

Көрпүсаланлар белә дә едирләр. Онлар рәислә мүбаһисәни һәлл етмәјин гануни јолларыны билирләр, лакин бундан имтина едирләр. Бәлкә дә рәисин ловғалығыны, өзләринә мүнасибәтини һисс етдикләри үчүн онун көзүнү ачмаг истәјирләр. Бу, доғрудан да дүшүндүрүчү бир вәзијјәтдир. Бәлкә башга бириси бундан доғру нәтичәләр чыхарарды. Лакин Адил өзүнә һәддиндән артыг дәрәчәдә алудәдир.

Мәшһур бир мисалда дејилир ки, һәр шеј мүгајисәдә дәрк олунур. Сәриҗҗә диггәт едиб көрүр ки, әри анчаг өз кәләчәјинә, худпәсәнд арзуларына көрпү салдығы һалда, онун бригада јолдашлары дағларын далындакы фермалара јол ачырлар. Биринчи анчаг өзүнү, икинчиләр исә ичтимаи мәнафеји дүшүнүрләр. Адил назирин тә'рифини газанмаг хатиринә, онлар исә халга хидмәт арзусу илә ишләјирләр. Тикинти просесиндә Сәриҗҗә бригада үзвләринин мә'нәви зәнкинликләринә инаныб, күндән-күнә коллективә даһа артыг бағландығы һалда, әриндән узаглашыр.

Илјас Әфәндијев көрпүсаланларын јүксәк ичтимаи-әхлаги кејфијјәтләрини Адилин егоизминә, шәхси мәнфәәт еһтирасына гаршы гојмуш, инандырычы вә тәбии олдуглары гәдәр дә чанлы мүсбәт сурәтләр јарада билмишдир.

Романда тәсвир олунан бригада чәми дөрд нәфәрдән ибарәтдир. Нә мүәллиф, нә дә онларын өзү кичик коллективи коммунист әмәји бригадасы адландырмырлар. Анчаг мәсәлә адда дејил. Илјас Әфәндијев бригада үзвләринин гаршылыглы мүнасибәтләриндә јаранан јени әхлаг нормалары вә вәрдишләринин кәләчәјини әкс етдирмишдир. Бу чәһәтин инандырычы, тәбии көстәрилмәси мүәллифин чидди мүвәффәгијјәтидир.

Көрпүсаланлар арасындакы меһрибанлыг вә ишкүзар әмәкдашлыг јаваш-јаваш јени тәләбләрлә тамамланыр. Гәрара алырлар ки, һеч кәс өз сиррини јолдашындан кизләтмәсин. Илк бахышда ади көрүнән бу тәләблә онлар «јүз мин илләрдән бәри инсанлара чәтин көрүнән мәтләби асан етмәк», адамлары бир-бириндән ајыран сәдләри учурмаг истәјирләр.

Ајдын олур ки, һамысы орта тәһсилли олсалар да, тәкчә булдозерчи политехник институтунда гијаби охујур. Беләликлә, тәһсили давам етдирмәк зәрурәти мејдана чыхыр.

Əməjə, vəzifə və joldaшlыg borчuna kommunist mүnasibəti dərd nəfəri bir ailə kimi birləшdirir. Onlary baғlajan mə'nəvi telləp чox məhkəm və gырylmazdыp. Səpiддjə kөpүp ki, bu təvazөkap kənчləp ишləməjə təbii ehtijaч dujup, өz japatdыglapыndan зөvg ala-ala haj-kүj salmadan vəzifələpini jepinə jetipipləp. Apzu edipləp ki, «vapлы fepmalapa kedən jol mүmkүn gədəp tez salынsын».

Adиллə Səpиддjə apacыnda ихtилаф, əcacən, ичtимаи-əхлаги зəминдə davam edə биləpди. Kənч gадын əpинин өzүnүkүdənлиjини, шəhpətpəpəcтлиjини dəpk edə-edə ondan uzaglaшapdы. Bu чəhət pomanda kөlkədə galmacajdы, əp-apvadын ичtимаи зəминдə toggушmacы, kөpпүcalanlapla pəис apacыnda mүbapизədə вичdanынын və gəlбинин cəcинə gулаг acan Səpиддjənин бирinчиляpин təpəфиндə dурmacы үчүn əлверишли və daha инandыpычы шəpait japanapdы. Konфликтин bu истигамətdə инkишафы, планы Adил кимиляpин үcулу илə долдурmағын ичtимаи зəpəpини ачmагла jанашы, пpоблемин daha dəpиндən ишлənməcинə, ejни zamanda типик бир xapaktep кими Səpиддjənин dахили алəминин, həpəkətləpинин mə'nəvi-əхлаги планда ич-тимаи бахымдан əcacлandыpылmacына көмək edəpди.

Pomanda əp-apvadын интим hиccляpинин əcac jep тутmacына бахmajapaг, вapлыгла əлагə өz күчүнү көcтəpmиш, Adилин чəhдляpиндən доған ичtимаи конфликт бəдии планда ajдын ишыгландыpылmышдыp.

Өzүnүn pomantик təбиətинə yjғун олapaг: «Mənə елə kəлди ки, биз və бүтүн инcанлap o «təzə dүnjaja» məhz бизим салдығымыз bu көpпүдən кечиб кедəчəjик...», — дejə дүшүnən Səpиддjə, həp шejдən əввəл, өzүnүn əməjə məhəббəти, вətəндашлыг ləjагətини бир зəhмəткеш кими təcдиг чəhди cajəcиндə pəғбəт газаныp. «Mən дujғуларын əcapətинə, көləлиjə нифpət еди-

pəm! — дejən kənч gадын cадəлиjи və cəмимиjjəти илə cевилир.

Илjac Əфəндиjев Səpиддjənин коллективдə дəjишиб мүбаpиз кejфиjjəтлəp газандығыны да, əpи илə apacында japанан ajpылыгы да инandыpычы, pеалист cənətə xac васитəлəpлə əcacлandыpмышдыp. Əp-apвад, həp шejдən əввəл, həjата бир-биpинə зидд ики бахышын təмcилчиcи кими тоггушуpлap.

Ləjагətинин тапданмасына jол веpмəjиб, мешшан pahatлыгындан имтина edəpək, өz зəhмəти илə jашамаг jолуну cечəндə; cевмədиjини, өzүnү və башгасыны алдатдыгыны баша дүшүнчə, hиccини ачыг e'тиpаф edəндə; кимин нə дejиб демəjəчəjинə бахmajapaг, Gəpибчанын həjаты уғрунда мүбаpизə апapанда; нəhajət, Адилдən ajpыланда бизим pəғбəтимиз тамамилə онун təpəфиндədиp.

Адиллə тоггушмада Səpиддjənин əхлаги пpипcиплəpинин үcтүн кəлмəcи охучунун үpəjиндəндиp. Mүəллиф конфликти cиjаси-əхлаги планда нəтичə e'тибаpилə доғpу, паpтиjалы мөвгедən həлл етмишдиp. Бунунла jанашы белə бир cуал да бизи дүшүндүpмəjə билмəз: нечə олмушдуp ки, «Cөjүдлү apx»a jекдилликлə jүкcək гиjмət веpən тəнгид və охучулap, ики-үч ил cонpа, «Kөpпүcalanлap» мejдана чыханда, Səpиддjənин həpəкətлəpини гejд-шəpтcиз бəjənмədиляp, тəкчə ajpы-ajpы тəнгидчиляpин чыкышларында дejил, гəзет və жуpнал pедакcиjаларына көндəpилən охучу мəктубларында да ədибин иcте'дадына ачыг hицc олунан бөjүк ehтиpамла jанашы, Səpиддjəjə тəнгиди мүнасибəт дə өz əкcини тапды. Нижə габагчыл мүаcиpимиз кими дүшүнүлмүш bu cүpət, чазибədap хүcуcиjjəтлəpини e'тиpаф етcək дə, гəлбляpə Нуpиддjə кими аcанлыгла jол тапа билмəди? Фикpимизчə, бунун үмдə cəбəби, чанлы бəдии cүpət олмаг e'тибаpилə бə'зи hə-

рәкәтләринин ичтимаи-психоложи планда о гәдәр дә инандырычы әсасландырылмамасыдыр.

Тәһлили нәсрин көзәл нүмунәси олан «Көрпүсаланлар» дәлилләрлә зәнкин романдыр. Һәгигәтә садиг әдибин тәгдим етдији һәјат материалыны диггәтлә тәһлил едәндә ајдынлашыр ки, Сәриҹҹә һадисәләрин мәһз нијә белә инкишаф етдијини билмир, өзү дә бә'зи һәрәкәтләрини сағлам әглин вә мәнтигин тәләби илә әсасландырмагда чәтинлик чәкир. Онун өз е'тирафына гулаг асаг: «Инди бу сәтирләри јазаркән бир ан дајаныб «философанә» хәјаллара далырам... «Инсан һәјаты нә гәрибәдир», — дејә дүшүнүрәм, — бә'зән туш олуб кетдијин јол һарадан башлајыр вә сәни һаралара апарыб чыхарыр... Әввәл сөјүд салхымларынын зәриф көлкәси илә сакит-сакит ахан чај бирдән нә амансыз бурулғанлар јарадыр... Башгасына бәхш етдијин сәадәт бә'зән нечә сәрт бир тикан олуб онун гәлбинә санчылыр. Сән исә буна гаршы биканә олурсан. Ким дејәр ки, бунларын һамысы бизим ирадәмиздән асылыдыр... Ким дејә биләр ки, мән Адил үчүн вә ја о мәним үчүн јахшы олмаг истәмирдик. Ким дејә биләр ки, ја мән ондан, ја да о мәндән өмрүмүзү әсиркәрдик...» Романын башланғычында охудуғумуз бу сөзләрдә ики чәһәт диггәтәлајигдир: «Ким дејәр ки, бунларын һамысы бизим ирадәмиздән асылыдыр...» Бу, чох әһәмијјәтли бир суалдыр вә она верилән чаваб, шәхсијјәтин характеринин башлыча чәһәтләрини мүәјјәнләшдирә биләр. Бу, зәиф ирадәли, өз һәрәкәтләри үчүн ичтимаи мәс'улијјәтдән бојун гачырмаға чалышан, башга сөзлә, һәмишә өз «истәкләринин» ардынча сүрүнәнләрин, ағлы һиссә табе едәнләрин «фәлсәфәсидир», өзүнә бәраәт чәһдидир.

Бунун әксинә оларағ, күчлү гәһрәманлар демишләр: һәр шеј бизим ирадәмиздән асылыдыр. Онлар һәмишә өз мәгсәдләринә чатмамыш, истәдикләрини едә билмәмишләр, лакин бу һалда да руһән тәслим олмамышлар. Бә'зән гүввәтли шәхсијјәтләр өз ирадәләриндән асылы олмајараг сәһв етсәләр дә, пешманчылыг изтирабынын күчү илә охучу мәһәббәтини гајтара билмишләр.

Көрүнүр, чанлы вә реал бир сурәт олан Сәриҹҹә һисс едир ки, мүасир охучу бә'зи һалларда онунла разылашмајачагдыр. Она көрә дә «ким дејә биләр ки, бунларын һамысы бизим ирадәмиздән асылыдыр...» — сөзләри илә чидди мүһакимәдән бојун гачырмаға чалышыр. Истәјир ки, бу әсасда она һагг газандырылсын.

Бу, шүбһәсиз ки, гүввәтли бир шәхсијјәт вә реалист характер олмаг е'тибарилә ону мүәјјән дәрәчәдә зәифләтмишдир. О ки галды «ким дејә биләр ки, ја мән ондан, ја о мәндән өз өмрүмүзү әсиркәрдик...» иддиасына, мүәллиф исте'дадынын күчүнә һадисәләрин иштиракчысына чеврилмиш охучунун бу мәсәлә барәсиндә ајдын гәнаәти формалашмышдыр: өз һүгугларыны гысганчлыгла горујан Сәриҹҹә, аилənин бир үзвү кими өһдәсинә дүшән вәзифәләрә лагеҹддир. Доғрудур, бирчә јердә о, субај олмадығыны хатырлајыр, лакин маһијјәт е'тибарилә бу, онун һәрәкәтләринә тә'сир едән бир амил ола билмир.

Инсаны севмәк — лазым кәләндә онун уғрунда мүбаризәни зәрури едир. Сәриҹҹә Гәрибчана мүнасибәтиндә һәгигәтән белә һәрәкәт етдији һалда, Адилин јолунда нәинки чаныны вермәјә, һәтта чох кичик бир күзәштә дә һазыр олмадығыны нүмајиш етдирир. Әринә тә'сир етмәк, сәһвләрини дүзәлтмәк үчүн тәшәббүс дә көстәрмир.

Һадисәләрин инкишафында мүнасибәтләрин әсил маһијјәти ајдынлашдыгча, охучу инанмалы олур ки,

күндәликләриндә бир-бирләрини севдикләрини јазсалар да һеч вахт араларында һәгиги, бөјүк мәһәббәт олмамышдыр. Чүнки Адилин сојуг, өз ифадәси илә десәк, «дәгиг ријази һесабламалары» һиссијјаты күчлү Сәриҹјә үчүн јад вә гәбуледилмәздир.

Романда, мүнасибәтләрин конкрет инкишафы зәмининдә аилә, һәр шејдән әввәл, буна көрә дағылыр. Чүнки өзүнүн е'тираф етдији кими, мүһакимәдән артыг һисс адамы олан Сәриҹјә, бир гәдәр кеч олса да, әрини севмәдијини баша дүшмүшдүр. Баша дүшмүшдүр ки, Адил онун нәзәриндә еһтирасла, гәлбинин бүтүн һәрарәти илә севән бир кишидән артыг, һәр аддымда она гәјјумлуг едән бир валидејнә, ја да нәсиһәтләри илә адамын чанының боғазына ыған јашлы бир адама чеврилмишдир... Сәриҹјәнин һәрәкәтләри, бә'зиләринин дүшүндүјү кими әхлаги мөвгејинин фәаллығына (бу, габагчыл охучунун үрәјиндәндир), ја да Гәрибчаны севдијинә көрә е'тираз доғурмур. Һәјатда бириси белә һәрәкәт едәндә ону кимсә гынамаға, мүһакимә етмәјә һаглы дејилдир. Фатк өзлүјүндә ајдындыр. Амма бәдии әсәрдә сурәтин һәр бир һәрәкәти, нијә мәһз белә дүшүндүјү инандырычы дәлилләрлә әсасландырылмалыдыр. Бу, мүасир тәһлили нәсрин, үмумиҹјәтлә реализмин әсас тәләбләриндән бириди.

Бәс Сәриҹјәнин Гәрибчана мәһәббәти бу бахымдан инандырычы әсасландырылмышдырмы?! Бу суала мәнфи чаваб вермәк лазымдыр.

О: «Адил чәбһәјә кәлмиш зирәк, көзүачыг бир командан кими бүтүн шәраити өјрәнирди. О мәним әрим иди. Мән онунла фәхр едирдим. О, ағыллы вә јарашыглы иди...» — десә дә, әслиндә илк көрүшдән булдозерчи өзү истәмәдән кәнч гадыны мәфтун едир. Тәсадүфи дејил ки, Гәрибчанла әлагәдар һәр кичик

епизод јадында галыр. Лакин бу аздыр. Икиүзлүлүјә, дујғуларын әсарәтинә нифрәт едән Сәриҹјә, онунла әлагәдар ағлына кәлән шләри лап илк күндән әриндән кизләдир. «Мән биринчи дәфә олараг өз дујғуларымы әримдән, мәним ағыллы вә ишкүзар әримдән кизләјирдим». Ахырынчы сөзләрдә гүрур вә ифтихардан даһа артыг кинајә вардыр.

Сәриҹјә елә биринчи күн, һансы бир һиссин күчү илəсə, булдозердə ишләјәнин үзүнү көрмәдән, ону Кәрәмхан вә Солтандан фәрглəндирир. Бир нечә күндән сонра булдозерчинин көјнәјини үтүләјəндə гәрибə һисслəр кечирир *(«Һәр дәфə әлим көјнәјə тохунаркән өзүмдə гәрибə бир дујғу һисс едирдим»)*, теннис ојунунда һəмишə она удузур. Гәрибчанын ади сөзləри ону вәчдə кәтирир. *(«Бу заман о мәнə һараданса, узаг, чох узаг јердән кəлмиш намə'лум бир адам кими көрүнүрдү».)* Адиллə мүнасибәтини ајдынлашдырмадығы, ондан ајрылачағыны үрәјинə кәтирмәдији күнлəрдə дə өзүнү сеһрлəнмиш кими һисс едир. *(«Елə бил ки, мән нə исə јени бир аləмə дахил олмушдум. Лакин бу «сирр» вə бу «аləм» нə иди, нəдə́н ибарəт иди? Мəнə мə'лум дејилди. Гəрибəдир, мəн Солтанла, Кəрəмханла данышыб күлдүјүм һалда, булдозерчијə тəрəф бахмырдым. Јалныз бир анлыға мəним башымдан сон дəрəчə хошакəлмəз бир фикир кечди. Мəнə елə кəлди ки, субај гызам вə индичə һəмин бу булдозерчијə ərə кетдим! Елə бил о бүнөврəјə гојулан бизим никаһ кағызымыз иди...»)*.

Белә мисалларын сајыны исә истәнилән гәдәр артырмаг оларды.

Адил һәссас адамдыр. О, Сәриҹјәнин булдозерчиҹә мүнасибәтиндәки гәрибәлији һисс едир, гысганыр. Чох күман ки, арвадыны бу барәдә дүшүнмәјә јөнәлтмәк мәгсәдилә дејир: «— Анчаг о булдозерчи чох јара-

шыглы оғландыр... Бә'зән дајананда елә билирсән даһи бир рәссам тәрәфиндән чәкилмиш бир портретдир». Әрини севән һәр һансы бир гадын бурада нә демәк, гәлбә сохулмуш шүбһәни нечә мәһв етмәк лазым олдуғуну дәрһал һисс едәрди. Сәриҗҗә исә өз аләминдәдир, бу сөзләрә чаваб олараг булдозерчини тә'рифләјир. Мә'лум олур ки, Гәрибчанын кичик лејтенант олмасы гызын гүрур һиссини о гәдәр дә тә'мин етмир. Сәриҗҗә назир олсајды, сержантдан сонра бирбаша лејтенант рүтбәси вердирәр, белә гајда гојдурарды.

Кәнч јол техники өз ишини севир, онун әһәмиҗҗәтини јүксәк тутур, бунунла да рәғбәт газаныр. О, белә дүшүнүр: «Биз тәзә бир дүнја гуруруг!» — дејә мән үрәјимдә тәкрар етдим вә мәнә елә кәлди ки, биз вә бүтүн инсанлар о «тәзә дүнјаја» мәһз бизим салдығымыз бу көрпүдән кечиб кедәчәјик. Дагларын о тајындакы варлы фермалар јенә дә парлаг улдузларла долу әфсанәви бир аләм кими гаршымда чанланды». Лакин гәлби јүксәк вәтәндашлыг һиссләри илә долу олан бу анда да, Сәриҗҗә Гәрибчана бәсләдиҗи анлашылмаз һиссләрин һөкмүндән азад ола билмир. Одур ки, јухарыдакы сөзләрдән сонра охујуруг: «Ораја кедән инсанлар бу көрпүдән кечәчәкләр. Көрпүнүн бүнөврәсинә исә бизим адымыз гојулмушдур. Бизим! Булдозерчинин вә мәним! Нә үчүн булдозерчи илә мәним?! Бәс Солтан?.. Бәс Кәрәмхан?.. Биз ики дејилик, биз дөрд јолдашыг! Биз көрпүсаланларыг!..» Бу сонунчулар артыг ағлын, мүһакимәнин көмәји илә дејилмишдир. Бригадада, ишләјәндә, ова кедәндә онлар доғрудан да дөрд нәфәрдирләр, һиссләр, дујғулар аләминдә исә ики нәфәрдирләр: Сәриҗҗә вә булдозерчи.

Гәрибчан да е'тираф едир ки, тәкликдә галанда һәмишә онун һаггында дүшүнүр.

Сәриҗҗә бә'зән нә етдиҗини, нә истәдиҗини о гәдәр дә ајдын билмир. Мәсәлән, ашағыдакы епизодда онун рәфтарына диггәт едәк.

«— Көрпүсаланларла нә ичдиниз? — дејә Адил һејрәтлә сорушанда Сәриҗҗә өз чавабы илә мејдан охујур:

— Шәраб. Көзәл Азәрбајчан шәрабы...

Онун бахышларындакы тәәччүбү дәрин дүшүнчә көлкәси әвәз етди. Јаваш вә мүлајим сәслә сорушду:

— Нә әчәб? Сән ки, ичмәји севмирсән...

— Јолдашларым тәклиф етдиләр, мән дә ичдим!

— Нә олар. Јахшы еләмисән...

Мән башга зәһәрли бир сөз ахтардым вә буну тапмадыгда она кинли бир нәзәр саларағ, галхыб чадыра кирдим».

Бу, Сәриҗҗәнин өз е'тирафыдыр. Мүәллиф, сөзләри дәгиг сечмәклә онун гәлб аләмини күр бир ишыгла ајдынлашдырмышдыр. Мәсәлән, јолдашлары Сәриҗҗәдән хаһиш етмир, «тәклиф едирләр». Һәрчәнд ки гадынын шәраб ичмәси кими бир мәсәләдә, үмумиҗҗәтлә бригаданын јеканә гадын үзвүнә мүнасибәтдә хаһиш даһа доғру оларды. Сәриҗҗә бундан ичимир, һалбуки әринин ән ади сөзләри дә ону әсәбиләшдирир. Бәс Адил нә етмәли имиш?! Чыгыр-бағыр салыб өзүнүн «кишилик һүгугундан» сөһбәт ачсајды, гадынлыг ләјагәтини горумағын зәрурәтиндән «әхлаг дәрси» версәјди, ја да Сәриҗҗәни тәһгир етсәјди, јахшымы олардыг?!

Кәнч гадын Гәрибчаны севә биләр. Бу әсил, ишыглы бир һиссдирсә, кечикмиш олса да, алғыша лајигдир. Биз инанмаг истәјирик ки, онлар өмүрләрининн ахырына кими бирликдә аддымлајачаглар, Сәриҗҗә он ја ијирми илдән сонра да әринин көјнәјини үтүләјәндә һәмин һиссләри кечирәчәк, һәјәчанланачагдыр. Гә-

бул едирик ки, илк бахышда доған мәһәббәтин өмрү даими олачагдыр. Лакин чох күчлү, тәмиз вә гәрәзсиз севки дә шәхсиjjәти башга вәзифәләрдән, о чүмләдән дә аилә гаршысында мәс'улиjjәтдән азад едә билмәз. Сәриjjә субаj гыз дejил. Адиллә издивача разы оланда, jазылмамыш ганунларын һөкмү илә өһдәсинә чох чидди мә'нәви вәзифәләр көтүрмүшдүр. Онун бунлары белә асанлыгла унутмаға һаггы jохдур.

Габагчыл мүасиримиз кими Сәриjjәнин мәзиjjәтләрини е'тираф едиб, әхлаги мөвгеjини бәjәндиjимиз һалда, сурәтин бөjүк рәғбәтлә гаршыланмадығыны нәзәрә чарпдырмаг арасында һеч бир зиддиjjәт jохдур. Охучу кәнч гадынын өз мәнлиjини горумасыны, мүстәгиллик чәһдини, өз күчүнә инам руһунда тәрбиjә олунмуш jени инсанын — совет адамынын башлыча кеjфиjjәтләриндән бири кими гәбул едир. Лакин онун өз һүгугларыны тәсдиг наминә әл атдығы васитәләр үрәjимиздән дejилдир, сурәти jүксәлтмир. Фикримизчә, гадынын өзүнүн бәрабәр һүгугларыны нүмаjиш үчүн, әкәр буна еһтиjач варса, кишиләрлә мәрч кәлиб өтүшмәси, сонра да онлары шапалагламасы, шәраб ичмәси вә буну ачыг верә-верә эринә чатдырмасы, истираһәт күнү эрини тәк гоjуб, бригада үзвләри илә ajы овуна кетмәси о гәдәр дә мәгбул дejилдир. Сәриjjәнин бу һәрәкәтләрини мүдафиәси зәрури бир jенилик кими гәләмә вермәк дә гәрибә оларды.

Охучуда белә бир гәнаәт jараныр ки, кәнч гадын бир сыра һалларда мәһз Адилин ачығына белә һәрәкәт едир, ону өзүндән чыхармаға чалышыр. Беләликлә, Илjас Әфәндиjев Сәриjjәни һәjати, чанлы бир характер кими ишләмишдир. О, зиддиjjәтли вә мүрәккәб тәбиәт саһибидир. Вә сурәт һаггында jухарыда дejиләнләрин мүәллифи тәнгидлә һеч бир әлагәси jохдур. Jазычынын мөвгеjи илә сурәтин мөвгеjини ejниләшдирмәк, бә'зән jанлыш нәтичәләрә апарыб чыхара биләр.

«Сөjүдлү арх»ла «Көрпүсаланлар» арасында чәми ики-үч иллик гыса бир мүддәт вардыр. Нуриjjә илә Сәриjjә исә тамам башга сурәтләрдир. Мүәллифин Сәриjjәни Нуриjjәдән үстүн тутдуғуну, jа она охучудан фәргли мүнасибәт бәсләдиjини тәсдиг үчүн инандырычы дәлилләримиз jохдур.

Бу романлар бир даһа тәсдиг етди ки, варлыгла әлагәси гырылмаjан, инкишафы вә jенилиjи диггәтлә изләjән әдиб һәjат һәгигәтинә ахыра кими садигдир. О, мүрәккәбликдән гачмаға jох, ону изаһа чәһд көстәрән сәнәткардыр. Одур ки, бир-биринин ардынча jазылмыш ики романда, мүәjjән мәсәләләрә мүнасибәтдә зидд мөвгеләрдә даjанмыш ики типик характер jарадылмышдыр. Охучу онларла разылашыр, jа да мүбаһисәjә киришир, амма һеч вахт лагеjд галмыр. Бу өзү дә һәмин сурәтләрин һәjатилиjини тәсдиг едән дәлилләрдән биридир.

«Сөjүдлү арх»да мүвәффәгиjjәтлә ишләдилмиш формадан, һадисәләри биринчи шәхсин дилиндән данышмагдан бурада да истифадә едән мүәллиф ону jени әсәрин тәләбләринә уjғунлашдырмышдыр. Мә'лумдур ки, бу форма jазычынын имканларыны мүәjjән гәдәр мәһдудлашдырыр. Белә ки, о, анчаг бир шәхсин көрә биләчәjи һадисәләри гәләмә алмалы, мәһз онун дejә биләчәjи сөзләри тапмалыдыр.

Диггәт мәркәзиндә бир шәхсин талеjи дуран әсәрләрдә бу үсул сурәтин дахили аләмини даһа дәриндән вә инандырычы ачмаға, бу jа дикәр мәсәләjә мүнасибәтини һәртәрәфли әсасландырмаға көмәк едирсә, чохсурәтли әсәрләрдә мүәллифин әл-голуну бағлаjыр, ишини чәтинләшдирир. «Сөjүдлү арх» Нуриjjәнин романы олдуғу һалда, «Көрпүсаланлар»ы Сәриjjәнин

романы адландырмаг олмаз. Әсәрдә онун талеји илк планда даjанса да, Адилин вә Гәрибчанын мүгәддәраты, hадисәләрә мүнасибәтләри дә әдиби чәкиб апарыр. Даha дүрүстү, бу чәhәтин ишыгландырылмасы зәрури бир тәләбдир. Она көрә дә романда Сәриjjә илә jанашы Адил вә Гәрибчан да данышырлар. Бунунла да jазычы ejни hадисәни мүхтәлиф, бә'зән бир-биринә зидд тәрәфләрдән ajдынлашдыра билир.

Бу, охучунун фәаллыгына daha әлверишли шәраит jарадыр.

ОДДА JАНМАJАН ДОСТЛУГ

Халглар арасында достлуг бәшәриjjәти бирләшдирән ән гәдим вә мүгәддәс амилләрдән биридир. Инсан өз варлыгы уғрунда тәбии гүввәләрлә олдуғу кими, jаделли ишғалчылара, басгынчылара гаршы мүбаризәдә дә инсан көмәjинә еhтиjач дуjмуш, ачыг үрәклә узадылан әлләри сәмимиjjәт вә миннәтдарлыгла сыхмышдыр. Бу сынаг күнләриндә шәхсиjjәтин милли мәнсубиjjәти дejил, инсани кеjфиjjәтләри әсас олмушдур.

Лакин hәм дә ән гәдим заманлардан башлajараг, милли hиссләри дар синфи мәнафеләринә табе етмәк истәjән истисмарчылар халглар арасында достлуғу позмаға, милли, дини вә ирги әдавәт гызышдырмаға чәhд етмишләр, бу күн дә чәhд едирләр.

Бүтүн милләтләрдән олан ән габагчыл вә фәдакар шәхсиjjәтләр халглар достлуғу идеjасына садиг галмыш, иртичанын ән азғын күнләриндә дә лазым кәләндә өзләринин вә аиләләринин hәjатыны тәhлүкә гаршысында гоjмуш, амма үмидлә узанмыш дост әлинин кери гajытмасына разы олмамышлар.

Дүнjада ән мүтәрәгги, ән ингилаби тә'лим олан марксизм-ленинизм өз бajрағына «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» — шүарыны jазмагла, бүтүн милләтләрдән олан зәhмәткешләрин достлуғуна jени мәзмун верәрәк азадлыг вә демократиja уғрунда мүбаризә hәрәкатынын кедишиндә онлары сых бирләшдирди.

Сабиг Русиja империjасынын әразисиндә Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабынын гәләбәси, ejни заманда халглар достлуғунун гәләбәси олду.

Бу достлуг Загафгазиja халгларынын тарихиндә хүсуси әhәмиjjәтә малик олмушдур. Ән гәдим заманлардан башлajараг, меhрибан гоншулуг әлагәләри илә бирләшән азәрбajчанлылар, ермәниләр вә күрчүләр hәмишә бир-бирләринин көмәjинә кәлмиш, jаделли ишғалчылара гаршы чиjин-чиjинә мүбаризә апармышлар. Hәр үч халгын зәhмәткешләри капиталист вә мүлкәдарларын, милләтчи партиjаларын халглар арасында әдавәт төрәдән фитнәкарлыг сиjасәтини гәзәблә рәдд едәрәк, ағыр сынаг вахтларында әсрләрдән бәри давам едән достлуғу горуjуб сахламышлар.

Бу тарихи hәгигәт Азәрбajчан әдәбиjjатында өзүнүн дәрин вә hәртәрәфли бәдии ин'икасыны тапмышдыр.

Совет hакимиjjәти илләриндә, өлкәмиздә сосиализм вә коммунизм гуручулуғу просесиндә, вәтәндаш мүhарибәси, алман фашизми вә jапон империализми илә мүбаризәдә бу достлуг hәгиги гардашлыға чеврилмишдир.

Сов.ИКП МК-нын Сов.ИКП XXIV гурултаjына hесабат мә'рузәсиндә кечилмиш jола jекун вурараг Л. И. Брежнев jолдаш демишдир: «Сосиализм гуручулуғу илләриндә өлкәмиздә **инсанларын jени тарихи бирлиjи — совет халгы** мejдана кәлмишдир. Биркә

əməkdə, сосиализм уғрунда мүбаризədə, онун мүдафиəси уғрунда вурушмаларда синифлəр вə ичтимаи груплар, милləтлəр вə халглар арасында јени, аһəнкдар мүнасибəтлəр — достлуг вə əməкдашлыг мүнасибəтləри јаранмышдыр. Адамларымызы марксизм-ленинизм идеолокијасынын, коммунизм чəмијјəти гуручулуғунун јүксəк мəгсəдləринин үмумилији сых бирləшдирир. Бу мəһкəм вə сых бирлији чохмилləтли совет халгы өз əməји илə, Коммунист Партијасынын сијасəтини јекдилликлə бəјəнмəси илə нүмајиш етдирир».[1] Бу сөзлəр совет һəјат тəрзинин тарихи наилијјəтləринин ифадəсидир. Мүасир варлығы тəдгиг едəн, совет адамлары арасында мүнасибəтləрин маһијјəтинə вармаг арзусу илə ахтарыш апаран јазычылар Л. И. Брежневин мə'рузəсиндə өз əксини тапмыш һəгигəтин дəрин мə'насы үзəриндə дүшүнмəјə билмəздиләр.

Совет һакимијјəти илləриндə инкишаф едиб мəһкəмләнмиш милləтлəр достлуғу јени кејфијјəт кəсб етмишдир. Биз инди совет чəмијјəтини тəшкил едəн дост сосиалист милləтлəрин бирлији илə јанашы, ваһид совет халгындан данышырыг. Бу исə о демəкдир ки, Партијанын ардычыл сурəтдə һəјата кечирдији Ленин милли сијасəти сајəсиндə мејдана кəлмиш совет халгыны марксизм-ленинизм дүнјакөрүшү илə јанашы, үмуми олан јени адəт вə ən'əнəлəр дə бирləшдирир.

Она көрə дə мүасир дөврдə халглар достлуғундан јазан һəјата бағлы сəнəткар, мүтəрəгги јениликləри көрəн вə бəдии сөзүн гүдрəтилə онун тəсбитинə хидмəти өзүнə вəзифə билəн бөјүк əдəбијјат бу достлуғун кəсб етдији јени мəзмуну вə форманы əкс етдирмəлидир.

[1] Л. И. Брежнев. «Ленин јолу илə», 3-чү чилд, сəһ. 302.

Илјас Əфəндијевин «Дағлар архасында үч дост» (1963) романында бу һəгигəт өзүнүн емосионал бəдии ин'икасыны тапмышдыр. Əдибин јаратдығы сəнət алəминдə — Азəрбајчан вə Ермəнистан ССР-нин сəрһəд рајонларындан бириндə азəрбајчанлылар, ермəниләр, украјналылар, күрчүләр өзləринин көзəл милли хүсусијјətləрини итирмəдəн, ССРИ-дə јашајан милləтləрин јахынлашмасы просесиндə даһа зəнкин мə'нəви-əхлаги сифəтləр газанараг ваһид совет халгынын оғуллары кими јашајыб фəалијјəт көстəрирləр. Бу достлуғун əлван рəнкləрлə, өз-өзүнə анлашылан тəбии бир һисс кими гələмə алынмасы əдибин вə алтмышынчы илләр əдəбијјатымызын чидди јарадычылыг наилијјəти иди.

Романла əлагəдар сөһбəтин бурадан, һаггында чох јазылмыш бир мəсələдən башланмасы, һеч дə «Дағлар архасында үч дост»ун актуаллығыны нəзəрə чарпдырмаг арзусундан доғмамышдыр. Халглар достлуғу романда һадисələрин чəрəјанына əлверишли шəраит јарадан бир фон олмајыб, мүһитин өзүнə, ганына һопмушдур. Бу елə бир амилдир ки, сурəтləр бу һагда дүшүнмəсəләр дə, онларын һəрəкəт вə мүнасибəтини мүəјјənləшдирир. Буну нəзəрə алмадан, романда чəрəјан едəн һадисələрин инкишаф мəнтигини, əсас сурəтləрин мүгəддəратыны мүəјјənləшдирəн ичтимаи-психоложи шəраити дүзкүн гијмəтləндирмək олмаз.

Отузунчу илləрин əввəлləриндə илк нүмунələри мејдана чыхан Азəрбајчан совет романы, алтмышынчы илləрдə артыг формалашмыш, өзүнəмəхсус јарадычылыг принсипləри мүəјјənləшмиш, əдəбијјатымызын апарычы жанры олмушду. Чəсарəтлə демək олар ки, халгымызын ингилабдан əввəлки вə сонракы һəјаты, сəнətин һеч бир жанрында романда олдуғу гəдəр əтрафлы вə дəриндən əкс олунмамышдыр.

Партијалылыг вә мүасирлик, халг һәјаты илә сых әлагә, дөвр үчүн характер олан мүһүм ичтимаи проблемләрә диггәт, инсан характерләринин формалашма тарихчәсинин реалист планда, бәдии инандырычылыгла көстәрилмәси вә изаһы, јенилији тәсбит арзусу Азәрбајчан романынын идеја-естетик күчүнү мүәјјәнләшдирән амилләр сырасындадыр.

«Сөјүдлү арх» (1958) романындан башлајараг, бу ән'әнәләрә архаланан, онлары даһа да инкишаф етдириб дәринләшдирән Илјас Әфәндијев «Дағлар архасында үч дост»да да бу јолла кетмишдир.

Биринчи ики романа нисбәтән бу әсәр даһа чохсурәтлидир. Әдиб мүхтәлиф характерли адамларын талејини, ичтимаи вә шәхси әлагәләрини, дүнјабахышлары илә әлагәдар мәсәләләри даһа дәриндән тәдгиг етмишдир. Өзүнә вә башгаларына гаршы сон дәрәчә тәләбкар вә гызғын Шаһлар, сакит вә тәмкинли Һаҗк, тез һиссә гапылан мећрибан Миколанын әскәрликдә догуб мөһкәмләнмиш достлуғу, Гарталлы дәрә илә Баназор кәнди арасындакы сәмими гардашлыг, Миколаја мүнасибәтдә өзүнү көстәрән һәссаслыг вә һуманизм охучунун гәлбини риггәтә кәтириб халглар арасында һәгиги гардашлыг јарадан Коммунист Партијасы илә ифтихар һиссини бир даһа гүввәтләндирир.

«Дағлар архасында үч дост» Илјас Әфәндијевин давам едән, дәринләшән јарадычылыг ахтарышларынын сәмәрәли нәтичәси иди. Ајдын мүәјјәнләшмиш шәхси мараг даирәси, өз мөвзусу олан әдибин һаггында сөһбәт кедән үч романы арасында заһири вә дахили бир јахынлыг вардыр. Бу әсәрләрин гәһрәманлары бә'зән башга-башга сөзләрлә дә олса, ејни мүлаһизәләри тәкрар едирләр. Бу, ејни амалын јолчусу олан мүасирләр үчүн тәбиидир. Нуриҗә, Сәриҗә вә Сәлимә, тәхминән ејни илләрдә јашајан, фәалијјәт көстәрән

үч бачыдырлар, амма екиз-тај дејилләр. Характерләриндәки фәрдилик вә орижиналлыгла дәрһал нәзәрә чарпан чанлы типдирләр. Бу сурәтләрин рәнкарәнклији јазычы мүшаһидәсинин итилији вә дәринлији, һәјат материалына һәртәрәфли бәләдлик вә «сөз әзабына» дөзмәк бачарығы илә шәртләнмиш бәдии наилијјәтдир.

Илјас Әфәндијевин мүсбәт гәһрәманлары — бизим мүасирләримиз, нәчиб, достлугда мөһкәм, мәһәббәтдә сәдагәтли, вәзифәләринин ичтимаи әһәмијјәтини, халг е'тимадыны јүксәк тутан габагчыл вәтәндашлардыр.

Шаһлар, әскәрликдән тәзәчә гајытмыш чаван оғланы мүвәггәти дә олса сәдр сечмиш колхозчулар гаршысында мәс'улијјәт һиссини бир ан белә унутмајан, билији, бачарығы даирәсиндә јорулмадан чалышан, беш саат мүддәтиндә јолун гарыны тәмизләјә-тәмизләјә машынлара јол ачан, үмуми ишин хатиринә доғма әмиси илә үз-көз олмагдан чәкинмәјән, јары донмуш гызы хилас үчүн үркәјә үз тутан, Сәлимәнин габағында бир ушаг кими утанан, өзүнәмәхсус гүввәтли вә зәиф чизкиләри илә көстәрилмиш реал бир сурәтдир.

Әдиб бу сурәти онун ач чанаварларла растлашдығы, лабүд кими көрүнән өлүмү мәрдликлә көзләдији епизодда да, Сәлимә илә көрүш заманы бахышларында «һәјатын кирдабларындан хәбәри олмајан бир ушаг сәмимијјәти» охунанда да, дәрһал һисс олунан бир ифтихарла чанландырмышдыр. Мүәллифин бу рәғбәти охучуја да сирајәт едиб Шаһлары севдирән әсас амилләрдән бири олур.

Илјас Әфәндијев реалист нәсрин ән'әнәләрини давам етдирәрәк, «Дағлар архасында үч дост»да өзүнүн әсас гәһрәманларыны әмәк просесиндә, ичтимаи борча мүнасибәт зәмининдә чанландырмыш, әмәји инса-

нын характерини вә дүнјакөрүшүнү формалашдыран, чәмијјәтдә јерини мүәјјәнләшдирән гүдрәтли бир амил кими тәрәннүм етмишдир.

Өзүнүн јазы манерасына садиг әдибин бу әсәриндә дә мәһәббәт мүһүм јер тутур. Шаһлар вә Сәлимә севән-севилән кәнчләр кими һәртәрәфли ишләнмиш, мүәллиф чалышмышдыр ки, бу нөгтеји-нәзәрдән гәлбләриндә ишыгландырылмамыш бирчә бучаг белә галмасын. Лакин онлар даһа артыг ишдә көстәрилмишләр, бир колхоз сәдри, зоотехник кими вәзифәләри илә әлагәдар арзу вә дүшүнчәләри романда даһа чох јер тутур. Даһа доғрусу, бу чәһәтләр бирләшәрәк, әсас сурәтләрин характер кими бүтөвлүјүнү тә'мин едир.

Шаһлар, һәр шејдән әввәл, она көрә нараһат олур ки, јај гураглыг кечмиш, тәчрүбәсизлик үзүндән дүзкүн һазырланмајан силос туршумуш, гыш бәрк кәлмишдир... Нечә олурса-олсун мал-гараны јаза чыхармаг кәрәкдир. Бунун әлачы асанлыгла тапылыр. Банозорлулар нәинки каһиши рәдд етмирләр, һәм дә икинчи дәфә көмәјә кәлирләр. Лакин Шаһлар әсил тәсәррүфатчы кими сабаһы дүшүнүр. О чалышыр ки, адамлар колхоз ишинә даһа артыг чан јандырсынлар, баша дүшсүнләр ки, әмәккүнүнә чатан кәлирин артмасы, һәр шејдән әввәл, онларын өзүндән, нечә ишләмәләриндән асылыдыр. Шаһлар тәчрүбәсизлијини, кәнд тәсәррүфатыны елми әсасларла идарә үсулларыны билмәдијини баша дүшүр. Она көрә дә тәчрүбәли ишчиләрдән, габагчыллардан, Сәлимәдән өјрәнир, даһа тез-тез китаблара мүрачиәт едир.

Бир дәфә Сәлимә онун үзүндәки гајғылы ифадәни сезәрәк хәбәр алыр:

«— Дејәсән, мәним бу узун нитгим сизи јорду...

— Јох, мәни өз авамлығым јорур.

Бу, јалныз гәһрәманлара мәхсус бир е'тираф иди».

Сәлимә һаглыдыр. Шаһлар гәһрәманлығы, ајыглығы вә дөнмәзлији илә рәғбәт газаныр.

Сәлимә Гарталлы дәрәдә јаранмыш чәтин вәзијјәтлә гаршылашыр. Мәсәлә тәкчә онда дејил ки, силос хараб олмушдур. Бу күнүн сабаһы да вар. Мәсәлә ондадыр ки, чамаат силоса, гарғыдалыја инанмыр. Сәлимә бу јанлыш гәнаәтә гаршы чыхмалыдыр. Онун һејванлары тәмиз һаваја чыхармаг, төвләнин һавасыны тәмизләмәк тәклифләри күлүш, тә'киди мүгавимәт доғурур. Лакин Сәлимә инандығындан дөнмүр, Севдималы әминин ачыг сајмазлығыны көрмәмәзлијә, кинајәләрини ешитмәмәзлијә вурур. Билир ки, нәсилдән-нәслә аталарын тәчрүбәсинин сарсылмазлығна әмин адамлары анчаг ишлә инандырмаг мүмкүндүр. Тәсадүфи дејил ки, Сәлимә онларын һөрмәтини, һәр шејдән әввәл, өз пешәсини јахшы билмәси илә газаныр. *(«Бу нәрмә-назик шәһәр гызының мал-гарадан белә јахшы баш ачмасы кәндлиләрә һәм чох мараглы көрүнүр, һәм дә онларын хошуна кәлирди. Онлар гыза исинишмәјә башлајырдылар».)*

Һәмишә мүасир дәбдә кејинән, дырнагларынын маникүрүнә фикир верән, Штраусун валсларындан вә гәдим Азәрбајчан муғамы дәштидән һәјәчанланан, ушаглыгдан икиүзлүлүјә нифрәт бәсләјән Сәлимә һәтта клубу да олмајан Гарталлы дәрәјә көнүллү олараг, вәтәндашлыг борчу өнүндә дәрин мәс'улијјәт һисси илә кәлмишдир. Кәлиб көрмүшдүр ки, индијә кими нисбәтән варлы колхозларда ишләдијиндән, бурада чидди чәтинликләрлә гаршылашачагдыр. Лакин горхуб кери чәкилмәмиш, инад көстәрмишдир. Буна көрә дә илк мүвәффәгијјәт ону даһа бөјүк ишләрә руһландырмышдыр.

Конкрет вәзифәләри һәлл едәндә гаршыја чыхан

манеәләрдән јан кечмәјә јох, онлары арадан галдырмаға чәһд едән кәнч мүтәхәссис инаныр ки, чәтинликләр инсанын мүәллимидир. Һәјат өзү ону доғру нәтичәләрә кәтириб чыхарыр: «Демәк, даима тәшәббүс вә һәрәкәт лазымдыр!» Һәмишә дә бу принсипә садиг галыр.

Шаһлар кәнчлијә мәхсус бир гызғынлыгла, бә'зән исә ачыг зоракылыгла һәрәкәт едир. Тәчрүбәсиз олдуғундан адамларын зәифликләрини шиширдир, надир һалларда да олса, әдаләтсиз һөкмләр верир. *(«Вичдансызын биридирләр, вәссалам! Һејләләри илә пишијим-пишијим еләмәк олмаз. Бу гыз да гәрибә сөз данышыр... Демәли, мән сәһәрдән-ахшамачан әллә-шим, кәлири артырым, Дәркаһ киши дә кәлиб һазырына наил олсун... Јох, ашна, биз о мәчнунлардан дејилик».)*

Сәлимә исә һәр шејдән әввәл, адамларын гајғысына галыр. *(«Нечә адам, демәк олар ки, сәһәрдән-ахшамачан һејванларын алтыны күрүјүб атмагла мәшғул олурду. Бу исә, доғрусу, мәним инсанлыг һејсијјәтимә тохунурду... Мән адамларын бу чүр ишләрлә мәшғул олмасыны истәмирдим».)* Она көрә дә, ики ил давам едән гураглығын колхозун малијјә вәзијјәтини писләшдирдијини көрсә дә, имканлары сәфәрбәрлијә алараг јени төвләләр тикмәк фикрини ортаја атыр, Шаһлары да инандырыр. Амма мешәдән ағачлар кәтириләндән сонра ушагларын јаслидә ағыр шәраитдә јашадыгларыны көрәндә, онларын дили илә үсјан едир: «Бизә пис бахмаг олмаз! Биз көрпәјик, бизим отағымыз кәрәк гәшәнк олсун. Ишыглы олсун! Һамымызын исти, јумшаг чарпајысы олсун. Бәс нечә... Бизә көзәл-көзәл ојунчаглар алсынлар». Онун тәшәббүсү вә тә'киди илә бина тә'мир едилир, тәзә чарпајылар, јатачаг, ојунчаглар алыныр... Әминдир ки, көрпәсиндән хатирчәм ана фермада һәвәслә ишләјәчәкдир.

Сәлимә јаваш-јаваш, амма дөнмәдән, инадла, лазым кәләндә Севдималы әминин мүгавимәтини гыра-гыра ирәлиләјир, өз тәклифләринин фајдалы олдуғуна чамааты инандырыр. Онун ишинә, пешәсинә вурғунлуғу һөрмәт доғурур. Һајк доғру мүшаһидә етмишдир: «Бүтүн бу таныш олмаг заманы мәним үчүн ән мараглы чәһәт Сәлимә ханымын һәрәкәтләри иди. Гыз тәсәрруфата бахмаға башлајанда елә бил ки, бирдән-бирә дәјишилди. Елә бил ки, һараданса она бир илһам, бир гүввәт кәлди. О, төвләләрә дә, гаража да, һејванларын доғум евинә дә һамыдан әввәл кирир, һамыдан чох сорушурду. Елә бил, бу сәһәр чај ичдијимиз заман сакитчә отуруб бизә гулаг асан, кизли бир кәдәрлә күлүмсәјән о ағбәниз, инчә гыз дејилди...»

Тәкчә Шаһлар вә Сәлимәнин дејил, Севдималы, Бағдакүл, Кәриш, Микола кими сурәтләрин дә характери әмәјә мүнасибәтдә, әмәк просесиндә ачылыр. Гаршылыглы мүнасибәтләри, һәр шејдән әввәл, бу зәминдә формалашыр.

Әмәк бу адамлар үчүн чәмијјәтә, халга хидмәт васитәсидир. Бә'зән онлар бир-бирләри илә разылашмырлар; јенилик һәр јердә олдуғу кими, Гарталлы дәрәдә дә чәтинликлә өзүнә јол ачыб мөһкәмләнир. Лакин онларын һамысыны бирләшдирән үмуми бир чәһәт вар: Вәтәнә вә халга сәдагәтлә хидмәт етмәк, өз әмәји илә онун гүдрәтини артырмаг. Одур ки, Сәлимәнин дедикләринин үмуми иш үчүн фајдалы олдуғуна инананда ондан бәрк-бәрк јапышырлар. Силос гојмағы бачармадыгларына әмин оландан сонра, ишин чәмини өјрәнмәјә башлајырлар.

Әдиб, сосиалист әмәјини јарадычылыг просеси, адамлары бирләшдирән, ирәли апаран, көзәл мә'нәви-

әхлаги кејфијјәтләри тәкмилләшдирән гүдрәтли бир амил кими мә'наландырмағы бачармышдыр.

Јухарыда дејилдији кими, мүәллиф романын әсас сурәтләринин, о чүмләдән дә, Сәлимәнин характерини, мә'нәви, әхлаги зәнкинлијини өз вәзифәсинә, ичтимаи мәс'улијјәт һиссинә мүнасибәт зәмининдә, күндәлик фәалијјәтдә ачмышдыр. Бунунла јанашы, кәнч гызын мәһәббәти дә мүһүм јер тутур. Илк күндән Шаһларын һөкмү алтына дүшдүјүнү һисс едән Сәлимә, бу һиссин садәчә бир миннәтдарлыг ифадәси дејил, әсил мәһәббәт олдуғуну тәдричән баша дүшүр.

Мүасирлик Илјас Әфәндијев јарадычылығынын башлыча мә'зијјәтләриндән биридир. Онун нәср вә драм әсәрләриндә тәкчә халглар достлуғу дејил, бәшәријјәтин өзү кими әзәли вә әбәди олан севки мүнасибәтләри дә мүасир материал әсасында, габагчыл мөвгедән ишыгландырылмышдыр. Һәм дә бу мүасирлик халгымызын көзәл ән'әнәләриндән ајры, она гаршы чеврилмиш бир шеј дејилдир. «Дағлар архасында үч дост»да мәсәләнин әдиб тәрәфиндән партијалы вә хәлги гојулушу бир даһа тәсдиг едир ки, коммунист әхлагы зәһмәткешләрин әсрләрдән бәри сынагдан чыхмыш көзәл мә'нәви гәнаәтләрини нәинки рәдд етмир, әксинә, она архаланыр.

Вәтәндашларын һәр чүр игтисади-сијаси, динимәдәни асылылыгдан азад олдуглары совет чәмијјәтиндә ики кәнчин севкисинә гаршы дурачаг ичтимаи гүввә вә амилләр јохдур. Лакин бу үмуми һәгигәт, һәмин зәминдә артыг һәр чүр конфликтин арадан галхдығы демәк дејилдир. Бә'зән кәнчләрин сечдикләри намизәд валидејнләрин үрәјинчә олмур, онларын арзу вә дүшүнчәләринә мүвафиг кәлмир. Онлар ја вахты кечмиш бахышларын әсири олдугларындан, ја

да шәхси тәчрүбәләриндән чыхыш едәрәк өвладларынын һәрәкәтләрини бәјәнмирләр.

«Дағлар архасында үч дост»да белә һәјати бир вәзијјәт гәләмә алынмышдыр. Кәнчләрин гаршылыглы һиссләри илк күндән Шаһларын анасы Күлнисәнин мүгавимәти илә гаршылашыр. О, һәјати бир типдир вә демәк олар ки, бүтүн һәрәкәтләри, сөзләри, чәһди әввәлдән-ахыра кими реалист сәнәтин тәләбләри илә әсасландырылмышдыр. Әдиб, кәнчләрлә ананын тогтушмасы тимсалында бизим күнләримиздә дәрин психоложи јадлыг, анлашылмазлыг әзабы доғуран әхлаги конфликтләрдән бирини һәртәрәфли ишыгландырмаға наил олмушдур.

Күлнисә мүрәккәб характердир. Кәнчлијиндә гачаг Бәндалыја вурулан, нишанлысынын, доғмача әмиси оғлунун өлүмүнә баис олан гадын өз һәјатыны јада саланда көрүр ки, нә узун илләр, нә дә «чохдан совушуб кетмиш кәнчлик о илк бахышын тә'сирини силиб» апара билмәмишдир... Оғлунун Сәлимә илә әлагәси барәдә дүшүнәндә исә олуб кечмишләри унудуб, чаванларын һиссләрини, арзуларыны ана истәјинә табе етмәјә чалышан күчлү вә инадкар бир гүввәјә чеврилир. Әслиндә мәрһәмәтли, хејирхаһ бир гадындыр, оғлунун хилас едиб кәтирдији гызла дүшмәнчилији јохдур, онун башгасы илә хошбәхтлијинә үрәкдән севинәрди. Лакин сағ галан, демәли ки, бүтүн үмидләрини бағладығы тәк баласы Шаһлары һамыдан чох севир, һәтта өзүндән дә. Сәлимәнин оғлундан ики-үч јаш бөјүк олдуғуну билсә дә гадынлара хас һәссаслыгла гыздакы чазибәдарлығы, ширинлији һисс едир. Она көрә дә илк күндән јерли-јерсиз тәкрарла ешитдирир: Шаһлар да сәнин гардашын, Сәлимә дә сәнин бачын... Бу сөзләрдә онун бүтүн варлығы, көзләнилмәдән ортаја чыхыб планларыны позан «горхуја» мү-

насибәти ифадә едилмишдир. Әлбәттә, Күлнисә арвад әсил-нәчабәт мәсәләсинә о гәдәр дә фикир вермир, Сәлимәнин ата-анасынын һеч кәс тәрәфиндән танынмадығыны дејәндә дә садәчә олараг, оғлунун гәтијјәтини зәифләтмәк истәјир... Истәјир ки, оғлу бу јерләрдә сајылан бир адамын — рајон ичраијјә комитәсинин сәдри Чыраг кишинин јеканә гызы Күләбәтинлә аилә гуруб, архасыны даға сөјкәсин. Әввәлдән-ахыра, чох мүхтәлиф вәзијјәтләрдә о, севән бир ана, мүәллифин дедији кими, «баласыны горујан бир диши пәләнк» кими дүшүнүр вә һәрәкәт едир.

Шаһлар Күлнисәнин һәјаты, онун нәфәсидир. Оғлунун јолуну интизарла көзләјән, мүвәффәгијјәтләринә үрәкдән севинән, нәнә олмаға тәләсән ана, әли түфәнкли Севдималы илә туташмагдан чәкинмир, Шаһларын хошбәхтлији јолунда һәр шејдән, тәрәддүдсүз өз һәјатындан да кечәрди. Мүәллиф бурада өзүнүн бир сыра әсәрләриндә бәдии тәдгигин мәркәзиндә дуран бир мәсәләјә гајыдыр: нәдир хошбәхтлик?! Күлнисәнин оғлуна мәһәббәти нәһајәтсиздир, амма әсил хошбәхтлијинин һарада олдуғуну билмир. Даһа доғрусу, ана-баланын хошбәхтлик һагда тәсәввүрләри бир-биринә охшамыр.

Сәлимә лап илк күнләрдән Күлнисәнин горхусуну, сөзлә верилән инчә ишарәләри баша дүшсә дә инчимир, өзүнә хас әдаләт һисси илә биртәрәфлији рәдд едиб, аһанын дәлилләрини арашдырмаға, өзүнү онун јеринә гојмаға чалышыр. «Јер үзүндә олан бүтүн аналар ушагларынын хошбәхт олмаларыны истәјирләр. Мәним анам да... Шаһларын анасы да, һамы... һамы... бүтүн аналар! Дүнја јаранандан индијә гәдәр бундан бөјүк, бундан әзиз арзу олмајыб! Әкәр Шаһларын мәни хилас етдији о дәһшәтли кечәдә оғланын өзүнә

бир шеј олсајды, Күлнисә халанын сачлары, јәгин ки, индики кими гапгара вә сыгаллы олмазды».

Одур ки, һәмишә, ән көркин анларда да онун аналыг һүгугуна һөрмәт едир. Үрәјинчә олмаса, мә'насызлығына әмин олса да, онун бахышлары илә һесаблашмаға чалышыр, ону өз тәрәфинә чәкмәк истәјир... Амма мәһәббәтин күчүндән, Шаһларын бағлылығындан, тәклифиндән, һәтта достлары тәрәфиндән бармағына тахылан нишан үзүјүнүн вердији мә'нәви һүгугдан да онун әлејһинә истифадә етмәк фикринә дүшмүр, белә фүрсәтләри инадла рәдд едир. Одур ки, Шаһларын: «Әкәр истәјирсәнсә, белә шејләр бизә нечә мане ола биләр?» — дејә гәти һәрәкәтә чағыран, ону мә'нәви-әхлаги мәс'улијјәтдән азад едән сөзләринә чаваб олараг сусур. «Мән динмәдим, мән гышгырыб демәк истәјирдим ки, ананын, мәһз сәнин ананын арзуларыны, хәјалларыны мәһв едә билмирәм. Буна мәним күчүм чатмыр. О, сәнин анандыр! Нә гәдәр амансыз олса да, мәнә нә гәдәр нифрәт етсә дә сәнин анандыр. Сәнин дамарларында онун ганы ахыр. Сәни бизә о вермишдир. О, анадыр. Онун сәнин үстүндәки һаггы мүгабилиндә мәним мәһәббәтим нәдир ки... Мән гышгырыб демәк истәјирдим ки, сән мәним чаным-чијәримсән. Нәфәс алдығым һавасан. Лакин анан сәни мәнә өз арзусу илә, өз хејир-дуасы илә вермәлидир...»

Јаранмыш вәзијјәт дахилиндә Шаһларла Сәлимәнин тамам әксинә һәрәкәт едән тапыларды вә биз, бәлкә дә онлары мә'нәви иттиһам үчүн әсас тапмаздыг. Лакин Илјас Әфәндијевин нәчиб гәһрәманлары буна јол вермирләр, ананы баша дүшмәјә, ону инандырмаға чалышырлар. Һәтта романын сонунда Күлнисә арвад һеч бир вәчһлә һагг газандырыла билмәјәчәк бир һәрәкәтә јол верәндән сонра да, Шаһлар гызы јары јолдан гајтармагла, мәһәббәтиндән имтина ет-

121—9

мәјәчәјинин ачыг билдирәндә дә, ону өз евләринә апармыр; бу анда да ананын һүгугуна тәчавүз едилмир, она мејдан охунмур. Вә бу гәһрәманларын зәифлијиндән јох, онларын күчүндән, мә'нәви гадаганлары көзләмәк әзмләриндән хәбәр вериб, онлара рәғбәти гатгат күчләндирир.

Роман гуртаранда һәр шеј заһирән олдуғу кими галыр, әслиндә исә Күлнисә арвадын охучунун нәзәриндә гануни олан мә'нәви мәғлубијјәти, шүбһәсиз ки, өзүнә дә ајдын олачагдыр. Достлуға, мәһәббәтә сәдагәтин рәмзи кими одда јанмајан, күлдә итиб батмајан нишан үзүјүнүн јенидән Сәлимәјә чатмасы мәһәббәтин өлмәзлијини ифадә едир.

Бу, јени инсанын, севдијини мә'нән даһа камил, даһа күчлү көрмәк истәјән мүасирләримизин мәһәббәтидир. Сәлимә Шаһлара гаршысыалынмаз бир еһтирасла бағлы олдуғундан ону идеализә едир, мәзијјәтләрини артырыр. Лакин бу мәфтунлуг ону табечилијә сүрүкләмир, мүстәгиллијини әлиндән ала билмир. Кәнч гыз севдији чаванын анасына гаршы чыхмағы, ја өвлады анаја гаршы галдырмагы әхлаги принсипләринә сығышдырмыр, буну гәтијјәтлә рәдд едир. Лакин јери дүшәндә, башга мәсәләләрдә Шаһларын дедији илә разылашмыр. Чалышыр ки, мәғрур досту өзүнүн дә сәһв едә биләчәји еһтималыны бирдәфәлик рәдд етмәсин, севдији гызын көзәллијинә мәфтун олмагдан әввәл, онун инсани ләјагәтинә һөрмәт көстәрсин.

Онлар Маргоја мүнасибәтдә тоггушурлар. Миколанын дәличәсинә севдији кәнч Марго тәсадүфән раст кәлдији бир адама гошуларағ евдән чыхыб кетмәклә әринин кишилик ләјагәтини тапдамыш, ону изтираба салмышдыр. Бу мүбаһисәдә мүәллифин дә, охучунун да Миколанын тәрәфиндә олдуғу шүбһәсиздир. Лакин

Марго алдадылдығыны, бәлкә дә әрини севдијини баша дүшдүкдә, онун үнванына өјрәниб, бир баш Гарталлы дәрәјә кәлмишдир. Әр-арвад өз мүнасибәтләрини јенидән гијмәтләндирмәлидирләр.

Шүбһәсиз ки, белә һалларда рәсми бир давраныш гајдасы, әхлаги принсип мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејилдир. Адамлар мүхтәлиф олур, мүхтәлиф шәраитдә, мүхтәлиф амилләрин тә'сири алтында сәһв едир, јанылырлар. Бири Маргону баша дүшүб бағышлар, башга бири исә һеч әл дә вермәз... Олуб кечәнләрә бахмајараг севмәкдә давам едән Микола арвадыны бағышламаға мејллидир. Мүһакимәдән даһа артыг һиссләринин һөкмү илә јашајан кәнч гәлбән она ифрәт едә билмир.

Шаһлар исә өзүнә хас бир сәртликлә тамам әкс мөвгедә дурмушдур. Онун гәнаәтинчә Марго да, ону мүдафиә едәнләр дә нифрәтә лајигдирләр... Сәлимә Маргонун һәрәкәтини бәјәнмир, амма кәнч гадынын пешманчылығыны, Миколанын мүнасибәтини нәзәрә алыр. Одур ки, Шаһлар Маргону говмағы тәләб едәндә разылашмыр. Чүнки: «Севки әсарәт зәнчири дејил! Севки бизи бир-биримизә гул етмәк үчүн дејил!.. Әкәр бу севки мәним азадлығымы, инсанлыг ләјагәтими тәһгир едирсә мән ондан имтина едирәм...» Бу епизодда, бу әхлаги гәнаәтдә гәһрәманын мүһитлә әлагәси өзүнү чох ајдын сурәтдә бүрузә верир. Кимсәсиз гызын инсанлыг, гадынлыг ләјагәтини горумаг үчүн күчү сосиалист чәмијјәтиндән, совет һәјат тәрзиндән алдығы ајдындыр.

Дөврүн руһунун вә колоритинин сурәтләрин талеји, дүнјакөрүшү, һәрәкәт вә рәфтары васитәсилә әкс олунмасы романын мүвәффәгијјәтини тә'мин едән амилләрдән биридир.

Бундан әввәлки һиссәләрдә һагғында данышылан

әсәрләрин тәһлилиндә гејд олундуғу кими, Илјас Әфәндијев емосионал тә'сирин күчү илә охучуну мүбаһисәнин чанлы иштиракчысына, дүшүнән, гәрар гәбул едән тәрәфләрдән биринә чевирмәји бачарыр. Бу, сәнәт әсәринин камиллијинә, исте'дадын күчүнә дәлаләт едән бир кејфијјәтдир.

Романда нисбәтән аз јер тутмасына бахмајараг, Марго илә әлагәдар проблем, гадынын аилә гаршысында борчу илә һиссләри арасында бә'зән чох кәскин шәкилдә тәзаһүр едән зиддијјәтә мүнасибәтдә охучунун әхлаги мөвгејинин мүәјјәнлији, башга сөзлә, онун фәаллығы, мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Аиләнин мөһкәмлији вә сабитлији ичтимаи гурулушла шәртләнән бир амилдир.

Маргонун һәрәкәтинин доғурдуғу суаллара, мә'нәви әхлаги проблемә, бир фәрд кими дә лагејд галмаг олмаз. Белә һалларда охучу өзүндән сорушур: «Көрәсән бу иш мәним, ја јахын адамларымдан биринин башына кәлсәјди нә едәрдим, мәсләһәтим нечә олар-ды?!»

Она көрә дә Маргоја мүнасибәтини мүәјјәнләшдирмәк истәјән охучунун мәсәләнин тарихчәси илә танышлығы зәрури шәртдир. Анчаг Маргонун нијә, һансы вәзијјәтдә, руһи амилләрин тә'сири алтында белә һәрәкәт етдијини биләндән сонра һөкм вермәк олар. Романда исә бу чәһәт һәртәрәфли вә дәриндән ишләнмәмишдир. Мүәллиф просесин өзүнү көстәрмәдән, нәтичәсини хәбәр вермишдир. Буна көрә дә Маргоја, онун һәрәкәтинә ајдын мүнасибәтимизи мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкдијимиз кими, Миколанын рәфтарынын мә'нәви-әхлаги амилләри дә ахыра кими ајдынлашмыр. Мүәллиф бу сурәти севдирә билмишдир. Охучу онун еһтирасын һөкмү илә кор-коранә һәрәкәт етдијинә инанмаг истәмир.

Һәјат һәгигәтини, мүһитин өзүнәмәхсус колоритини чанлы инсанларын талеји васитәсилә әксә чәһд едән әдиб, «Көрпүсаланлар»да тапылмыш форманы бурада мәһарәтлә ишләтмиш, јери кәләндә мүәллиф кими билаваситә мүдахиләјә дә јол вермишдир.

Романын мүсбәт гәһрәманларынын әхлаги гәнаәтләринин ајдынлығы нөгтеји-нәзәриндән бир сурәт кими Күләбәтин мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Белә тәсәввүр јараныр ки, о, Сәлимәнин антиподу кими дүшүнүлмүшдүр. Көзәллији дә чағыран, илк бахышда һејрәт доғурандыр. «Онун јанаглары, додаглары ејни илә гырмызы чөл лаләси тәк алышыб јанырды. Көзләри атасынын көзләри кими ала иди. Адама елә кәлирди ки, заман-заман бу көзләрдән каһ мави, каһ да фирузәји рәнкә чалан бир алов чыхыр...»

О, охучунун да јадында беләчә галыр.

Күләбәтинин һәрәкәт вә сөзләриндә өзүнү көстәрән зиддијјәт, мүрәккәблик охучуну мүһакимәјә чәкир. Мәсәлән, сон мода илә кејинмиш Күләбәтин атасы һагда мәһәббәт вә еһтирамла данышыр. Бу, она рәғбәти күчләндирмәјә билмәз.

Дикәр тәрәфдән Сәлимәнин вә бизим мүасиримиз, шаһиди олдуғумуз һадисәләрин шаһиди олан кәнч гыз бә'зән тамам әкс нәтичәләр чыхарыр, башга сөзләр дејир. Мәсәлән, иддиа едир ки: «Ијирминчи әсрдә «ајыб» сөзү јохдур». Ја да бајағы, чејнәнмиш фикирләри шәхси кәшфи кими, бир аз да ловғалыгла тәгдим едир. «Ијирминчи әсрдә сүр'әт сон дәрәчә артмышдыр. Бизим Ромео, Чүлјетта олмаға вахтымыз јохдур. Биз, бир нечә дәгигәјә космоса чыха билдијимиз кими, бир анда күлә дә дөнә биләрик».

Дүнјанын бүтүн реалист сијасәтчиләри, габагчыл мүасирләримиз бу фактдан лазыми нәтичә чыхармышлар: атом гырғынына јол вермәмәк үчүн јорулмадан,

индијә кими олдуғундан даһа бөјүк әзмлә ишләмәли, халгларын јахынлашмасына, бир-бирләрини башa дүшмәләринә көмәк етмәли. Сов.ИКП-нин бу саһәдә дөнмәдән һәјата кечирдији тәдбирләр, мүдрик сүлһ сијасәти бүтүн дүнјада бөјүк рәғбәт доғурмушдур.

Күләбәтин исә мәсәләнин мүрәккәблијинә вармаг нијјәтиндә дејилдир. «— Мән һеч нә билмирәм, билмәк дә истәмирәм. Мән доғулуб бөјүдүјүм үчүн јашамалыјам. Һәјатда мәнә хош кәлән нә варса тез көтүрмәлијәм вә ја көтүрмәјә чалышмалыјам. Унутмамалыјам ки, биз бир овуч торпагдан башга бир шеј дејилик...»

Бу, өмрә, өз варлығына јүнкүл мүнасибәт бәсләјән типик бир истеһлакчы психолокијасыдыр.

Ичтимаи борча олдуғу кими, Шаһлара әлагәси дә ајдын дејилдир. «Гысганчлыг дәбдән дүшмүш бир һиссдир,»—десә дә, «бир вахтлар Чыраг дајынын узаг дағларда, дәрәләрдә гарышга кими көрүнән гачагларын мөвгејини мүәјјән етдији бинокла» чаванлары изләјир, хошуна кәлән Шаһлары чәлб етмәк үчүн ачыг-сачыг һәрәкәтләрдән чәкинмир, санки оғланын утанчаглығына мејдан охујур. Бүтүн чәбһә боју һүчума кечәрәк Күлнисә арвадын көрүшүнә кедир, ширин дилини ишә салыб гылығына кирмәк истәјир. Бунунла јанашы белә тә'сир ојаныр ки, Күләбәтин Шаһлара мәһәббәтин күчү илә јох, ојунчу еһтирасы илә һәрәкәт едир, өзүнү сынајыр, Сәлимәдән күчлү олдуғуна инанмаг истәјир.

Лакин о, һәмишә белә галмыр. Шаһларла Сәлимәнин арасынын дәјдијини биләндә, нәинки фүрсәтдән истифадә етмәк истәмир, әксинә, ачыгдан-ачыға Сәлимәнин тәрәфинә кечир.

Даһа сонра Күләбәтин Гарталлы дәрәдә тикиләчәк хәстәхана бинасы үчүн сечилмиш јерә бахыр, ағ-

лабатан мәсәһәтләр верир. Елә тә'сир ојаныр ки, институту битирәндән сонра бура дөнмәк, чамаата хидмәт арзусундадыр.

Сүрәтин тәбиәтиндә нәзәрә чарпан бу икилијин сәбәбләри исә романда ишыгландырылмамышдыр. Она көрә дә Күләбәтинин бә'зи сөзләри илә һәрәкәтләри арасында нәзәрә чарпан зиддијјәт характерә хас хүсусијјәтдән даһа артыг бир анлашылмазлыг кими сәсләнир.

Романда бу хәттин дәриндән ишләнмәси онун әһәмијјәтини даһа да артырырды. Е'тираф едәк ки, онун сөзләри формал мәнтиглә күчлүдүр вә бә'зи зәиф нрадәлиләри тә'сир алтына ала биләр. Она көрә дә бу сүрәтин ахыра кими реалист планда ишләнмәси, онун «фәлсәфәсинин» чүрүклүјүнүн ачылмасы вә ја һәрәкәтләриндәки зиддијјәтин изаһы јеринә дүшәрди. Чүнки инсан өмрүнә истеһлакчы мүнасибәти бәсләјән, Вәтән вә халг гаршысында борчу өдәмәкдәнсә, чәмијјәтдән даһа артыг гопармаға чалышанлар һәлә дә вардыр.

Нуриҹҹә, Сәриҹҹә, Сәлимә. Бизим үч мүасиримиз. Лакин онларын тәрчүмеји-һаллары кими, характерләри дә фәрдидир, һәр биринин өзүнәхас әхлаги гәнаәтләри, бахышлары вардыр. Онлары бирләшдирән үмуми чәһәтләр чохдур: әмәјә мәһәббәт, вәтәнпәрвәрлик, мәһәббәтә сәдагәт, мүстәгиллик, шәхси «мәни» тәсбит арзусунун күчү. Онлар совет чәмијјәтинин јетирмәләридирләр. Ејни заманда өзләринә мәхсус тәкрарсыз хүсусијјәтләри илә јадда галан чанлы типләрдирләр. Үмумилик вә фәрдилијин вәһдәти онларын тә'сир күчүнү бөјүклүјүнү мүәјјәнләшдирмишдир.

Көрүндүју кими, биз Илјас Әфәндијевин романларыны һәјатла сых әлагәнин мәһсулу кими тәһлил едиб гијмәтләндирдик. Лакин онун әсәрләриндә «һәјати-

лик», «реаллыг» һадисә вә фактын әслинә мүвафиг шәкилдә, тәфсилаты илә, һәр чүр тәфәррүатларла чанландырылмасы демәк дејилдир.

Әдибин нәср вә драм әсәрләриндә варлығын бәдии ин'икас үсулу һаггында дүшүнәндә јада белә бир аналокија дүшүр: пешәкар рәссамын чәкдији портрет һәмишә әслинә даһа чох охшајыр. Даһи сәнәткарын гәләминдән чыхан портретлә онун саһиби арасында заһири охшарлыг даһа аз олурса да, белә әсәрләрдә шәхсин тәкчә сифәти дејил, бүтүн гәлби көрүнүр. Илјас Әфәндијевин һәјат материалына мүнасибәти дә тәхминән белә дир.

Илјас Әфәндијев һәгигәтән баш вермиш һадисә, факт вә сәнәдә өзүнүн јазычы мүнасибәти һаггында бу сәтирләрин мүәллифинә мәктубунда чох мараглы мүлаһизәләр ирәли сүрмүшдүр. О јазыр: «Әкәр һәјати бир факт вә ја һадисә јазычынын, долајысы илә персонажын руһи-психоложи аләминә дахил олмајыбса, бу аләмин һәрәкәт вә инкишафында бир рол ојнамырса белә һәјат материалынын бир гәпиклик әһәмијјәти јохдур! Мәсәлән, Балзакын әсәрләриндәки һәјат материалы бизи она көрә валеһ едир ки, инсанын руһи һәрәкәти илә, бүтүн варлығы илә бағлыдыр... Мәним ешитдијимә көрә Чәфәр Чаббарлы кәнддә чох аз олмушдур... Бәлкә дә ушаг вахты олмушдур. Лакин Имамјар, Һачы Әһмәд, ја «Алмаз»да тәсвир олунан кәнд демогоглары коллективләшмәнин илк илләриндә бизим кәндләримиз үчүн сәчијјәви олан чох реал, чох чанлы адамлардыр.

Әлбәттә, мән көрүб көтүрмәјин әлејһинә дејиләм, һәјаты билмәк лазымдыр. Лакин инчәсәнәтин бүтүн саһәләри үчүн исте'дад әсас амилдир! Гәти ме'јардыр! Һәјат материалы јалныз исте'дадлы сәнәткар үчүн мөвчуддур! Исте'дадсыз јазычы, ја рәссам әлли ил

совхоз директору олса да бир шеј чыхмаз! Һәр шеји јазычынын исте'дады вә бунунла гајнајыб гарышмыш мәдәнијјәти һәлл едир. О да шүбһәсиздир ки, һәгиги сәнәткар билмәдији, бүтүн варлығы илә нүфуз етмәдији һәјаты јазмаз!»

Сәнәткар Илјас Әфәндијевин мүвәффәгијјәтини мүәјјәнләшдирән башлыча сәбәбләрдән бири дәриндән билдији, дујдуғу, бүтүн варлығы илә нүфуз етдији һәјатдан јазмасы, мүвафиг бәдии ифадә васитәләри тапмасыдыр.

Илјас Әфәндијевин әсәрләринин дили хүсуси тәдгиг едилмәсә дә, әдәби тәнгид вә охучулар онун дилинин ифадәлилијини вә шаиранәлијини, ахычылығыны вә колоритлијини гејд етмишләр. Она көрә дә филолоҗи елмләр доктору Гулу Хәлиловун дәлилләрлә әсасландырылмамыш мүлаһизәси тәәччүб доғурур. Онун «Азәрбајчан романынын инкишаф тарихиндән» адлы әсәринин 272-чи сәһифәсиндә охујуруг: «Әдәби тәнгид бә'зән сырф мүһакимәләр әсасында, гуру, еһтирассыз вә колоритсиз диллә јазылмыш әсәрләри (мәсәлән. М. Һүсејнин бә'зи романларыны) ағыз долусу вә сәхавәтлә тә'рифләмиш; һәјат һәгигәтинә аз әсасланан, мүасир һәгигәти бә'зән демәкдә чәсарәтсизлик едән, реализми ала-бәзәк көстәрән «ширин дилли» јазычылары (мәсәлән, Илјас Әфәндијев кими) гијмәтләндирәндә әдәби-естетик критеријаларын тәләбләрини, әсил реализмин нә демәк олдуғу фикрини нәзәрә аз алмыш, амма Ә. Әбүлһәсән кими јазычыларын бәдии мәзијјәтләрини нәдәнсә бә'зән горха-горха, еһтијатла демиш вә ја гејд етмишдир...» Бу парчадакы иддиалар тәнгидә дөзмәз. Бу ја башга јазычынын мәзијјәтләрини нәзәрә чарпдырмаг үчүн башгаларында нөгсан ахтармаг, фәрдн үслуба малик сәнәткарлары бир-бириндә гаршы гојмаг сәмәрәли јол дејилдир. Мөвзу-

муза аид олмадығына көрә бурада башга јазычылар һаггында ирәли сүрүлмүш әдаләтсиз иддиаларын үзәриндән кечирик. Амма хүсуси вурғу илә гејд етмәк истәјирик ки, Илјас Әфәндијевин әсәрләриндә һәјат материалынын зәифлији иддиасы тамам сәһвдир. Бә биз бура гәдәр апардығымыз тәһлилләрлә олдуғу кими, бундан сонра да әдибин әсәрләринин варлыгласых әлагә әсасында јарандығыны тәсдиг едәчәјик.

Бир сәһифә сонра исә охујуруг: «Әбүлһәсән елә типли сәнәткарлардандыр ки, ону поетик вә шаиранә дилә малик јазычылар кими (мәсәлән, И. Әфәндијев вә Ә. Мәммәдханлы кими) сүр'әтлә, бирбаша охумаг олмаз...» Мәкәр ајдын дејилми ки, «ширин дилли» илә «поетик вә шаиранә дил» арасында јерлә-көј гәдәр фәрг вар?!

Бизим фикримизчә, Илјас Әфәндијевин драматуркијасындан данышанда Мећди Мәммәдовун ирәли сүрдүју ашағыдакы фикирләри әдибин бүтүн јарадычылығына аид етмәк олар. «Илјас Әфәндијевин пјесләринин дили, сәһнә дилинин тәмизлији, сәлислији, јығчам вә ифадәли олмасы хош тә'сир бурахыр. О, сөзү диггәт вә еһтијатла сечир. Сөзалты мә'налардан бачарыгла истифадә едир. Фикри, һисси ифадә етмәји, сәһнә вәзијјәти тәләб едәндә исә кизләтмәји бачарыр... Шәфәгин дә, Сәдәфин дә ифадә едиләси чохлу фикирләри, дујғулары вардыр. Диалогда исә сөз сон дәрәчә аздыр. Елә бу сөз азлығы, мәтн јығчамлығы, фикир вә дујғулары јахшы ифадә етмәк үчүн шәраит јарадыр. Диалог көдәк чүмләләрдән, кичик нида вә суаллардан, нөгтәләрдән, сүкутлардан тохунмушдур...»[1]

[1] Мећди Мәммәдов. «Һәјат вә сәнәт јолларында». Азәрнәшр, 1965, сәһ. 126—127.

Бу фикирләри биз өз сөзләримизлә дә дејә биләрик. Лакин ситатчылыгдан гачмага чалышсаг да, бурада Мећди Мәммәдова, Азәрбајчан театрынын тарихини, театр вә драматуркија нәзәријјәсини дәриндән билән бир мүтәхәссисә, исте'дадлы режиссора вә актјора истинад етмәдән кечинә билмәздик. Чүнки сәһнә үчүн садәчә олараг көзәл, сәлис, ифадәли дил кифајәт дејилдир. Мећди Мәммәдовун драматургун пјесләринин дили һаггында дедикләри, театрла јахындан бағлы бир мүтәхәссисин мүлаһизәси кими хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Јәгин ки, танынмыш режиссор вә артист јазыда мәгбул көрүнән, һәтта асанлыгла охунан көзәл чүмләләрин сәһнәдә «сәсләнмәдијинин» шаһиди олмушдур. Бу хүсусијјәтләр, жанрын тәләбинә мүвафиг шәкилдә, нәсрә дә аиддир. Дилин дәгиглији вә емосионаллығы лирик-психоложи әсәрләрдә хүсуси әһәмијјәт газаныр.

Илјас Әфәндијев јарадычылыга башладығы илк вахтлардан өз әсәрләринин дилинин фәрдилији илә сечилмиш әдибләрдән биридир. О, зәнкин Азәрбајчан дилинин имканларына јахындан бәләддир, халг данышыг тәрзини, сөзләрин чүмләдә кәсб етдији мә'наларыны дујур, јеканә сөзү тапмагы бачарыр.

Бу сәһәдә әдибин усталығындан чох шеј өјрәнмәк олар.

НОВАТОРЛУГ ЈОЛЛАРЫНДА

Һазырда Елми-техники ингилабын инсан шүуруна тә'сири һеч кәсин е'тиразыны доғурмајан бир фактдыр. Кибернетик шаир гурашдырмаг, ја да инсан бејнинин електрон моделини дүзәлтмәк идејасы мејдана чыхмыш, шаһмат машынларының дүнја јарышы кечирилмиш, арабир «електрон шаирин» ше'рләриндән нүмунәләр дә чап олунур... Лакин дүнја, о чүмләдән дә габагчыл совет сәнәткарларының тәчрүбәси, мүвәффәгиҗҗәтләри инандырычы сүрәтдә тәсдиг едир ки, ше'ри, сәнәт әсәрини анчаг һиссн олан чанлы инсанлар — исте'дадлы шәхсиҗҗәтләр јарада биләрләр.

Артыг һеч кәс инкар етмир ки, елми-техники тәрәгги шүурлара мүәјјән тә'сир көстәриб, көһнә тәсәввүрләри алт-үст едәрәк, һәјатын идеалиҗә доғру инкишаф сүр'әтини көрүнмәмиш дәрәчәдә артырмышдыр.

Һазырда адамлар әсрин әввәлләриндә бабаларының јашадығы кими јашамыр, онлар кими дүшүнмүрләр. Бу бир һәгигәтдир. Вә бурадан чыхан нәтичә бундан ибарәт ола биләр ки, сәнәткар психолокиҗа вә дүнјабахышларында јаранан дәјишиклиҗи көрмәли, бәдии инандырычы ин'икаса вә изаһа чәһд етмәлидир.

Бу вәзифәнин һәлли јазычыдан варлыгла даһа сых әлагә тәләб едир.

Мүасирләримиздән јазан габагчыл совет сәнәткарлары бу јолла иәлиләјирләр. Онларын арасында Илјас Әфәндиҗевин өз јери вардыр.

Сәнәтдә һеч нә өзбашына јаранмыр. Театрда психолокизмин, лирик-психоложи пјесләрин мејдана чыхмасы да, һәр шејдән әввәл, варлыгла сых әлагәнин нәтичәси олуб, инкишаф етмиш сосиализм чәмиҗјәтиндә шәхсиҗјәтин ролунун артмасы, инсана һуманист мүнасибәтин күчләнмәси, демократизмин кенишләнмәси илә әлагәдарды. Она көрә дә тәсадүфи дејилди ки, әллинчи илләрин сону, алтмышынчы илләрин әввәлләриндән башлајараг, чохмилләтли совет драматуркиҗасында психолокизмә мејл күввәтләнди, бу гәбилдән олан әсәрләр театрларын репертуарында мүһүм јер тутду.

Заманын тәләбини һәссаслыгла дујан Илјас Әфәндиҗев сон он илдә јаздығы пјесләрлә сәһнә сәнәтинин, драматуркиҗанын инкишафында мүһүм әһәмиҗјәтә малик иш көрмүшдүр. Онун ахтарышлары өз көкүнә, гиҗмәтли әдәби ән'әнәләрә бағлы бир новаторлугун гәләбәси олмушдур.

ҺУМАНИЗМИН ТӘНТӘНӘСИ

Илјас Әфәндиҗевин Әзизбәјов адына драм театрында тамашаја гојулан «Сән һәмишә мәнимләсән» (1964) пјесинин там ады беләдир: «Сән һәмишә мәнимләсән» јахуд «Бој чичәји». Драм өлкәмизин һәр јериндә «Сән һәмишә мәнимләсән» ады илә мәшһурлашандан сонра да илкин сәрләвһәнин сахланмасы тәсадүфи ола билмәз. Чүнки «Бој чичәји» садәчә,

дәрһал ағла кәлән бир бәнзәтмә олмајыб, әсәрин әхлаги мә'насының, естетик идеjасының рәмзидир. Гуруjуб хәзәл оланда да әтри һәмишәлик галыр, елә бил индичә дәрилиб... Инсанлығы jашадан вә ирәли апаран елә һиссләр вар ки, онлар да «Бој чичәји» кимидир. Һеч вахт өз әтрләрини гејб етмир, чазибәдарлыгларыны итирмирләр.

«Сән һәмишә мәнимләсән». Бој чичәјинин әтри кими... Бу «Сән» исә бир шәхс олмајыб, совет һәјат тәрзинин тәлгин етдији ичтимаи мәс'улиjjәт дуjғусу, вәтәнпәрвәрлиjин вә инсанпәрвәрлиjин тәләбләри, көзәл инсани һиссләрдир, унудулмајан вә гочалмајан, шәхсиjjәти бөjүк әмәлләрә сәсләjән мәһәббәтдир. Пjес бу һиссләрин үлвилиji, онларын гәләбәси һаггындадыр.

«Сән һәмишә мәнимләсән» мүрәккәб әсәрдир. Республикамызын, һәмчинин Иттифагымызын бир сыра театрларында өзүнәмәхсус фәрдиjjәтә малик режиссорлар тәрәфиндән пjесин мүхтәлиф шәкилдә охунмасына, бир-бириндән сечилән сәһнә тәчәссүмүнә әсас верән дә будур. Режиссорун өзүнәмәхсуслуғу әсәрдән гидаланмасајды, тамашалар диггәтәлајиг сәнәт һадисәси ола билмәзди. Бу, һәр шејдән әввәл, әсәрин драматуркиjамызын инкишафында новатор әдәби һадисә олмасы илә, сәнәткарлыг мәзиjjәтләри илә әлагәдарды.

«Сән һәмишә мәнимләсән» узун илләрдән бәри давам едән инадлы ахтарыш вә мүшаһидәләрин сәмәрәли нәтичәси иди. Бу әсәрлә Илjас Әфәндиjевин драматуржи исте'дады өз күчүнү хүсусилә инандырычы сурәтдә көстәрди.

Драм он ил әрзиндә танынмыш әдәбиjjатчылар вә сәнәтшүнаслар тәрәфиндән әтрафлы тәһлил олунуб jүксәк, һәтта тәнгидчиләрдән биринин дедиji кими, алудәчиликлә гиjмәтләндирилмишдир.

«Сән һәмишә мәнимләсән» сәһнәмиздә лирик-психоложи драмын илк нүмунәси иди. Һадисәләрин сонракы инкишафынын көстәрдиji кими, онун мүвәффәгиjjәти жанрын инкишафына гүввәтли вә уғурлу бир тәкан верди.

Психолокизм Илjас Әфәндиjев исте'дадынын аjрылмаз кејфиjjәтидир. Вә артыг гејд олундуғу кими, илк һекаjә вә драм әсәрләриндә дә сурәтин психоложи аләминә мараг күчлү иди. «Сән һәмишә мәнимләсән»дә исә бу, үслубун кејфиjjәт әламәтләриндән бири олмагдан чыхыб апарычы маһиjjәт газанмышды.

Тамаша һаггында илк рә'j сөjләjән мүәллифләрдән бири олан Чәфәр Чәфәров өз јазысыны «Тәклик фачиәдир» адландырмышдыр. Вә бу мүлаһизә, «Сән һәмишә мәнимләсән»ә тәклиjин фачиәси кими бахмаг, сонрадан јазылан бә'зи башга мәгалә вә тәһлилләрә дә мүәjjән тә'сир көстәрмишдир.

Чәфәр Чәфәров тәклиji доғуран ичтимаи сәбәбләри ахтаранда дүзкүн партиjалы мөвгедә дурмуш, марксист-ленинчи естетиканын принсипләриндән чыхыш етмишдир. О, һаглы олараг јазмышдыр: «Тәклиji, тәнһалығы доғуран субjектив сәбәбләр ичтимаи гурулушун зиддиjjәтләри, инсана гаршы бу вә ја дикәр дәрәчәдә әдаләтсизлиjидир. Истисмар чәмиjjәтиндә тәклик инсанла мүһит арасындакы зиддиjjәтин ән бариз нфадәләриндән биридир».[1] Мәгаләдә тәклик, тәнһалыг, һаглы олараг, ичтимаи һадисә кими гиjмәтләндирилмишдир. Мүәллиф мәнтигин тәләбләринә мүвафиг олараг, тәклиjин сосиализм чәмиjjәтиндә ичтимаи һадисә кими мүмкүн олуб олмамасы суалына ајдын чаваб верәрәк көстәрмишдир ки, бунун үчүн

[1] Чәфәр Чәфәров. Әсәрләри, I чилд, Лэәрнәшр, 1968, сәһ. 335.

сијаси-игтисади зәмин чохдан арадан галдырылмышдыр.

Чәфәр Чәфәров драматургун да бу мөвгедә дајандығыны нәзәрә чарпдырараг јазмышдыр: «Сән һәмишә мәнимләсән» тамашасының гәһрәманларындан бири дејир ки, инсанларла әһатә олундуғун һалда, Робинзон Крузо кими јашамаг олмаз... вә «бизим гурулушумузда инсан чәмијјәтдән, онун мүбаризәсиндән кәнарда галарса, һеч бир заман хошбәхт ола билмәз».

Бу белә дир. Лакин тәклик вә тәнһалыг мөвзусу һәлә диридир вә шүурларда өз тәзјигини һисс етдирмәкдәдир».[1] Көрүндүју кими, тәнгидчинин фикринчә, мүәллиф тәклијин фачиәсини ичтимаи бир һадисә кими дејил, психоложи бир һал кими көтүрмүшдүр. «Тәклијин фачиәси» анлајышыны белә, биртәрәфли вә мәһдуд мә'нада гәбул едиб, лирик-интлектуал драмын көзәл нүмунәләриндән бири сајдығымыз пјеси, мүәјјән сәнәткарлыг нөгсанларынын мөвчудлуғу фикри илә разылашмагла јанашы, «тәклијин фачиәси» кими гијмәтләндирәндә, драмын мәзмунуну мәһдудлашдырыб, сәнәткары дүшүндүрән ичтимаи проблемләрин әһәмијјәтини азалтмарыгмы?

Пјесин ән јахшы тәдгигатчыларындан бири олан Јашар Гарајев ачыг мүбаһисәни лазым билмәсә дә ону «тәклијин фачиәси» кими гијмәтләндирмәк фикрилә разылашмыр. Сүрәтләрин-фәрдләрин тәклији фактыны е'тираф едән тәнгидчи тамам башга нәтичәләр чыхарыб, мөвгејини өзүнәмәхсус мәнтиглә әсасландырмышдыр. Онун бә'зи мүлаһизәләринә диггәт јетирәк: «Бу тәклик мә'нәви һүнәрлә өдәнән, һаггы фәдакарлыг олан, көнүллү газанылан тәкликдир. Әсәрдә тәклијин мәһз гәһрәманлыг мәзмуну Бој чичәји мөвзусу илә гајнајыб говуша билир. Мәһв олан, басылан тәклик мөвзусу вә Бој чичәји идејасы бир-бирини рәдд едәрди...

Гејд етмәк лазымдыр ки, бурада ичтимаи тәклик, коллективсизлик вә кимсәсизлик мә'насында тәклик, «капитализмдән галан тәклик» иттиһам олунмур. Нә мүәллиф, нә дә биз һәсәнзадәнин тәклији үчүн һеч кәси вә һеч нәји иттиһам етмирик...

Одур ки, тамаша битир, лакин биз «тәклик мүсибәтдир!» демирик, «тәклик көзәлдир», «тәклик гәһрәманлыгдыр!» — дејирик.

...Әсәрдә тәклијин мәһз гәһрәманлыг мәзмуну вар, мәһв олан тәклик мөвзусу вә онун сосиал-фәлсәфи сәбәбләри, коллектив вә фәрд, чәмијјәт мүнасибәтләри пјесдә јохдур».[1]

Белә ликлә, «тәклик фачиәдир» ја «гәһрәманлыг»?!

Бир-бириnә зидд ики фикир мөвчуд икән, бунларын һеч бирини рәдд ја тәсдиг етмәјән, «орта» бир мүлаһизә ирәли сүрмәк асан олдуғу гәдәр дә көһнә үсулдур. Лакин јухарыдакы суала чаваб вермәдән пјеси инандырычы сүрәтдә тәһлил етмәк гејри-мүмкүндүр.

Ичтимаи бир анлајыш олан тәнһалығын — «тәклијин» үмуми мә'насындан сәрф-нәзәр едиб, әсәрдәки конкрет материала әсаслананда дејә биләрик ки, «тәклик» нә фачиә, нә дә гәһрәманлыгдыр. Чүнки ичтимаи зәминдән мәһрум олан «тәклијин» фачиә кими гијмәтләндирилмәси инандырычы дејилдир. Бу шәхсијјәтин фачиәси дејил, комедијасы оларды.

Гәһрәманлыг гүввәт вә инам демәкдир. Гәһрәманлыг — хиласкарлыгдыр. Доғрудур, бә'зи сүрәтләрин,

[1] Чәфәр Чәфәров. Әсәрләри, I чилд, Азәрнәшр, 1968, сәһ. 335.

[1] Г. Јашар. «Сәһнәмиз вә мүасирләримиз», Азәрнәшр, 1972, сәһ. 64—66.

121—10

мәсәлән, Наркиләнин анлədəки боғучу шəраитин еjбəчəрлиjини дуjмасы, она гаршы чыхышы мə'нəви гəлəбədир. Лакин анлədən узаглашмагла газанылан «тəкликк» она азадлыг вə хошбəхтлик кəтирмир. Вə кəнч гыз анлədən аjрылмагла, эслиндə, Фəрəчлə мүбаризədən гачыр ки, бу да гəhрəманлыг дejилдир.

«Сəн həмишə мəнимлəсəн»ин сүжети дүнjа ədəбиjjатында чох ишлəнмишдир: бири о бирини севир, о да биринчини севир, лакин мүəjjən сəбəблəрə көрə өз талеjини онунла бирлəшдирə билмир. Hадисəлəрин арзуедилмəjən инкишафынын гаршысыны алмаг үчүн тəрəфлəрдən бири узаглашыр. Даha үмуми шəкилдə демиш олсаг, накам мəhəббəтин əсрлəрдən бəри давам едиб кəлəн дастаны. Лакин варлыгла сых əлагə сајəсиндə баш верəн дəjишикликлəри həссаслыгла дуjан, əсəри доғурмуш илкин нисjəти илləр узуну бəсləjиб jетишдирəн ədиб бу сүжети jени мəзмунла, мəhз бизим күнləримизə хас мүасир идеја вə hиссləрлə зəнкинləшдирмиш, габагчыл мүасирləримизин мүкəммəл бədни сурəтини jаратмага, онлары чанлы инсан, өзləринə мəхсус фəрдиjjəтləри илə сечилəн шəхсиjjət кими ишləмəjə мүвəффəг олмушдур.

Шəхсиjjətин дахили аləминə, инсани кəдəринə вə севинчинə диггət, бир сөзлə, ону jашajан бир фəрдиjjət кими чанландырмаг, həм дə бу фəрдилиjи əбədиəзəли бир кejфиjjət кими jох, конкрет дөврүн, ичтимаи мүнасибəтləрин мəhсулу кими мə'наландырмаг сəнətин чətин, амма сəмəрəли jолудур.

Лирик-психоложи драм сахта гəhрəманлығы тəрəннүм мejлləринə, куја даима иш hаггында дүшүнən, мəhəббəтини ја ушагларыны унудан, ən jахын адамларынын өлүмүнə кəдəрлəнмəjи зəнфлик, ирадəсизлик сајан көлкə-символлара е'тираз кими доғмушду. Варлығы сəthи өjрənən, совет адамынын зəнкин мə'нəви

аləми илə үздən танышлыгла кифajəтлəнən мүəллифləрин jаздығы белə əсəрлəрдəки сурəтлəр лазыми ичтимаи иш көрүр, доғру сөзлəр данышырдылар... Бунунла белə севилмир, охучу ја тамашачы илə үнсиjjət jаранмырды. Чүнки дүшүнən, hисс едən чанлы инсандан даha артыг бир машын кими həрəкət едирдиләр.

Jеканə оғлуну jола салыб вағзалдан евə дөнən həсəнзадə кədərли, дүшүнчəли вə заhирən тəкдир. Чүнки бөjүк бир заводун директоруну, коллектив тəрəфиндən севилən вə hөрмət көрən, бүтүн варлығы илə этрафындакыларын ишинə jарамага чəhд едən бир адамы тənha адландырмаг олмаз. Белələри hеч вахт тənha дejилләр. Jеканə өвладдан daha артыг олан оғлундан аjрылмыш атанын кədəри дə, бу анда мəрhум арвады Хуршид ханымын хəjалы илə сөhбəти дə тəбиидир. həсəнзадə кими адамлар «мəhəббəт дə чанлы организм кими гочалыр вə нəhajət, өлүр» фикрини ачыгдан-ачыға рədd етмəсəләр дə ону бир həгигət кими гəбул едə билмирләр. Хуршид ханым иjирми ил əввəл вəфат етмиш олса да, кəнчлик мəhəббəти Бој чичəjи кими өз этрини итирмəмишдир... Бу илләр əрзиндə аталыг вəзифəсини бөjүк бир дөзүмлə jеринə jетирмиш həсəнзадə истəмир ки, кимсə онун hаггында нараhат олсун. Онун кədəри дə, арзусу да сон дəрəчədə шəхси, инсанидир. Хуршид ханымын хəjалына мүрачиəтлə дejир: «Сəн мəни зəнфликдə тəгсирləндирмə. Доғрудур, мəн тəк дejиләм. Ишləjирəм, өзү дə пис ишləмирəм. Заводда мəни истəjирләр. Халг, hөкумət мəнim əмəjими гиjмəтləндириб... Лакин мəн... бунларын hамысыны сəнин, мəнə ən jахын бир адам олан сəнин көрүб ешитмəjини истəрдим...» Көрүндүjү кими, бу тəнhалыгдан шикаjət дejил, унудулмаjан илк мəhəббəтин нискилидир.

Мүстəгил фəалиjjətə башлajанда ишн вə мəhəббə-

ти өзүнүн икн ганады санан Һәсәнзадә бунлардан бирини итирәндә сарсылса да руһдан дүшмәмиш, һәмишә Хуршиди өз јанында тәсәввүр едиб, даһа артыг бир һәвәслә чалышмышдыр.

Һәсәнзадә лазым кәләндә адамларын јанына кетмәјә, онларла үрәк сөһбәтинә адәт етмишдир. Лакин кәнч гызын евинә кәлмәси онун үчүн көзләнилмәздир... Вә бу гејри-ади вәзијјәт сурәтин инсани кејфијјәтләрини ашкарлајан бир васитә олур. Наркилә ағлын јох, һиссин һөкмү илә һәрәкәт етмишдир. Буну дәрһал дујан Һәсәнзадә вәзијјәтә мүвафиг рәфтар тәрзи сечир, көмәјә мөһтач тәчрүбәсиз гызы илк көрүшдән горхудуб гачырмаг истәмир.

Орта мәктәби јеничә битирмиш Наркиләнн онун јанына кәтирән сәбәбләр мүрәккәб вә чиддидир. Наркилә бура кәлмәмишдән әввәл өз аиләләриндәки һәјат тәрзинә гаршы «үсјан» галдырмыш, баша дүшмүшдүр ки, артыг белә јашамаг олмаз. Чүнки анасынын мүтилијн, Фәрәчин деспотизми илә зәһәрләнән бу микромүһитдә дарыхыр, бурада һаким олан адәт вә вәрдишләр онун кәнчлик гүруруну, инсани ләјагәтини тәһгир едир.

Наркиләнин бу бөһранлы вахтда мәһз Һәсәнзадәнин јанына кәлмәси тәсадүфи дејилдир. Илләрдән бәри о, бош вахтларында, садәчә дарыханда узагданузаға гоншуја көз гојмуш; сачларына дән дүшән, амма хошакәлимлијини итирмәмиш кишинин оғлунун гуллуғунда нечә дурдуғуну сејр етмиш, онун сәбринин, фикирли анларынын шаһиди олмушдур. «Мән орадан, о пәнчәрәдән сизә, сизин ири вә көзәл әлләринизә тамаша етдикчә өз-өзүмә дејирдим: көрәсән бу адам һәјатында бир кәсдән, бир чәтинликдән горхмушдурму? Сизин бу әлләриниз мәнә әсил кишилик чәсарәтинин, мәрдлијн, ирадәнин, аличәнаблығын чанлы бир

тимсалы кими көрүнүрдү». Беләликлә, кәнч гыз һәр шејдән әввәл, онун фәдакарлығына мәфтун олуб, јахындан танымадығы гоншуну хәјалында доғмалашдырмышдыр.

Шәхсијјәти илә марагланында һаггында анчаг јахшы сөзләр ешитмиш вә јаваш-јаваш, бәлкә өзү дә һисс етмәдән, Һәсәнзадә онун гәлбиндә доғмуш идеалын тәмсилчисинә, әвәзсиз бир шәхсијјәтә чеврилмишдир. Наркиләнин аиләдәки һәјаты дөзүлмәздир. Бахышларында һәмишә мүтилик вә горху охунан, сөздә биринчи әринин, Наркиләнин атасынын хатирәсини «бу дүнјада һеч бир сәадәтлә әвәз етмәјәчәјини» билдирән, әслиндә исә Фәрәчин горхусундан доғма гызы илә, ән әзиз адамынын јеканә јадикары илә данышмаға горхан анасына бахдыгча үрәјиндән ганлар ахыр.

«Үрәк, характер көләлијинә, ләʼнәтә кәлмиш горху һиссәсиннә» сонсуз нифрәт бәсләјән, јаланын да горхаглыгдан нәшʼәт тапдығына инанан Наркилә, нәһајәт, дөзә билмир; суса-суса аиләдәки рәзаләтин дәринләшмәсиннә көмәк етдијини баша дүшәрәк, анасынын үрәјини јараладығыны билсә дә, сахта рәһмдиллик көстәрмир, илләрдән бәри бир гуллугчу кими јашадығы евдә кечирдији һиссләри кизләтмәји лазым билмир. Анасына гаршы олмаса да, өзүнүн дедији кими, «Фәрәчин арвадынын» көләлијинин доғурдуғу һиссләрин дәһшәтинә гаршы чыхараг дүшүндүкләрини чылпаглығы илә дејир.

Наркилә ишыглы бир сәадәтә чан атыр. Лакин тәчрүбәсиздир, ајры-ајры адамларын хошбәхтлијинин ичтимаи амилләрлә шәртләндијини билмир. Һиссијјата табе олараг, кәләчәјә даир үмидләрини бирчә адамла — Һәсәнзадә илә бағлајыр.

Илјас Әфәндијев өзүнүн јарадычылыг ахтарышларынын мәркәзиндә дуран «әсил хошбәхтлик нәдир?»—

проблемини «Сән һәмишә мәнимләсән»дә дә гојмушдур. Наркилә бу суала кәнчлијә хас бир јүнкүллүклә чаваб верир. Онун фикринчә Ајдын хошбәхтдир, чүнки «али тәһсилли, ағыллы, көзәл, саглам. Сизин кими дә атасы!..» Хошбәхтлик үчүн даһа ајры нә лазымдыр ки?! Һәсәнзадә онунла разылаша билмир. *(«Һәгиги хошбәхтлик үчүн сизин дедикләриниз һәлә чох аздыр. Әсил мәсәлә бу сифәтләрдән нечә истифадә еләмәкдә, инсанлар үчүн, өзүн үчүн нә кими хејирли ишләр көрмәкдәдир».)*

Илјас Әфәндијев, сосиалист чәмијјәтинә, өлкәмиздә һәјата кечирилән әзәмәтли планлара, адамлары руһландыран бөјүк фикирләрә хас һуманизмин маһијјәтини бәдии васитәләрлә тәсдиг едиб көстәрмишдир ки, «инсанлар үчүн хејирли ишләр» көрмәкдән өтрү, һәр шејдән әввәл, онлара инанмаг кәрәкдир.

Һәсәнзадә илә Наркиләнин диалогларында һәгигәтән «сөзләр үчүн дарысгаллыг, фикирләр үчүн кенишлик»дир. Бурада һәр бир реплика, суал-чаваб сүрәтләрин әхлаги гәнаәтиндән, инамындан, ја шүбһәсиндән хәбәр верир... Һәсәнзадә тәчрүбәдән билир ки, јаныла биләр, мүәјјән фикир вә күманлары доғурулмаја биләр. Наркилә исә тәчрүбәсизликдән доған бир садәликлә өз һөкмләриндә гәти вә амансыздыр. Наркиләни үмидсизләшдирән сәбәбләр пјесдә һәгиги усталыгла ачылмышдыр. Онлардан бири вә башлычасы инсана инамсызлыгдыр. Чүнки анасынын әсассыз вә ачы сөзләри, атасынын јерини тутан Фәрәчин деспотик рәфтары, ону товлајыб јолдан чыхармаг истәјән фәрсиз огланларын јалан вә вә'дләри, грамматикадан үч вериб али мәктәбә кирмәсинә манечилик төрәдән мүәллимәнин һәрәкәти кәнч гызы јанлыш фикирләрә салмышдыр. Она елә кәлир ки, һәјатынын һеч бир гијмәти јохдур. Ајдынлашыр ки, Наркилә Һәсәнзадәдән

вә «јазыглардан» башга һамыја кин бәсләјир. Биринчинин идеализә етдијинә, икинчиләри исә һәтта өз нифрәтинә дә лајиг билмәдијинә көрә «һамыдан» ајырмышдыр.

Кәнч өмрүндә, вәзијјәтин ағырлыгыны баша дүшәндән сонра, нә едәчәјини билмәдији вахтларда ики јол көстәрән улдузу олмушдур: әзиз, үзүнү көрмәдији атасының хатирәси, бир дә Һәсәнзадә — романтик дүјгуларын мәһсулу олан јарым реал, јарым әфсанәви гәһрәман.

Наркилә артыг өз аиләсиндә јашаја билмәјәндә, ону да өз дәстәләринә чәкмәк истәјән сарысач Сурик вә чапыгдодаг Додиг кимиләринин тәзјигинә мә'руз галанда өзүнү итириб дүзәлдилмәси чәтин сәһвләрә јол верә биләрди. Лакин сөздә Һәсәнзадә вә «јазыглардан» башга һамыја нифрәт етсә дә көзүачыг бир гыз кими чәмијјәтдә јашајыр, јахшылары вә писләри көрүр, бунлардан нәтичә чыхармаја билмир. Атасынын әзиз хатирәси дә бу һәгигәтдән гидаланыб реал бир гүввәјә чеврилир. Одур ки, Сурикин чағырышындан имтина едиб, зәиф ирадәлиләри алдадачаг вә'дләрин ширинлијинә ујмур. Өз фәрсизликләрини планетин адына јазан, инсани ләјагәтләрини горумағын тәләб етдији дөзүмә малик олмадыгларындан алчалан, тәгсири башгаларында көрмәклә тәскинлик тапыб, өмрләринин мә'насызлығыны мусигинин чылғын сәдалары алтында, шәраб думанларында унутмаға чәһд едәнләрин јанына дејил, Һәсәнзадәнин јанына кәлир. Һәсәнзадә исә сосиалист мүнасибәтләринин, коммунист әхлагынын көзәллијинин мәһсулу олан реал бәдии сүрәтдир; үјдурма, хәјал мәһсулу дејил, һәгигәтин ифадәсидир. Наркилә кәнч вә тәчрүбәсиз олса да, бу һәгигәтин варлығына инанмышдыр. Кәлмишдир ки, өзүнүн бөјүк вә сәмими мәһәббәтини, гон-

шунун инсани кејфијјәтләри гаршысында дујдуғу һејрәти е'тираф етсин. Наркилә ону севир, бүтүн варлығы илә онундур.

«Хәсис, хырдачы, гејбәтчил, горхаг, алчаг... рәзил... һәр нә десәниз, ондан!..» олан Фәрәчин иштәкләриндән безән кәнч гыз өз идеалына сығыныр. Наркиләнин нифрәти тәбии вә күчлүдүр. Лакин Һәсәнзадә билир ки, бу аздыр. Она көрә дә кәнч гызы фәалијјәтә чағырыр, мәсләһәт көрүр ки, заводда кимсәдән чәкинмәсин, сөзүн дүзүнү десин. Әминдир ки: «өз зәһмәтләри илә һәр шејә галиб кәлән оғланлары, гызлары» көрәндән сонра Наркилә инанаҹагдыр ки: «горхаглыг һеч дә һәјатын ганунларындан бири дејил».

Тәчрүбәли ичтимаи ишчи олан Һәсәнзадә онун сәмими е'тирафларына, шылтаг тәләбләринә гулаг асаараса гыза әслиндә өзүнүн олмајан сөзләри дедирдән сәбәбләри ајдын тәсәввүр едиб баша дүшүр. Она көрә дә ону завода, сағлам фәһлә коллективинә чағырыр, амма чавабында ешидир ки: «Мән сиздән башга һеч кәси көрмәк дә истәмирәм, ешитмәк дә!». Наркилә өз истәкләрини сәрһәдди садәләвһлүклә фәргләндирилмәјән бир сәмимијјәтлә ифадә едиб билдирир ки, дүнјада һамыдан чох истәдији, һамыдан јахшы сандығы бир адам үчүн зәһмәт чәкмәк истәјир...

Кәнч гыз Һәсәнзадәни јахындан таныјыб, биласитә өзүнә мүнасибәтинин мә'насыны дәрк етдикчә, мәфтунлуг һисси дә күчләнир. О, јаш мәсәләсини дилә кәтирмәји гадаған едир. Һәсәнзадәнин һәр һансы бир тә'рифиндән, хош сөзүндән фәрәһләнир, бәлкә дә буну мәһәббәтинин, инадынын гәләбәси саныр.

Һәсәнзадә мүнасибәтләри гәти шәкилдә ајдынлашдырмағын вахты чатдығыны һисс едәндә араларында белә бир сөһбәт олур.

Һ ә с ә н з а д ә. Сиз ағыллы гызсыныз... Сәбәбини...

Н а р к и л ә. Хаһиш едирәм, бу көһнә һавалары гојун дурсун. Мән әввәл дә сизә демишәм, инди дә дејирәм: јаш мәсәләсинин буна дәхли јохдур. Һәгиги севки белә бош шејә бахмаз. Нә үчүн сиз өзүнүзү фәдакар олмаға лајиг билирсиниз, башгаларыны јох?

Һ ә с ә н з а д ә. Һәјатда һәр шеј кими фәдакарлығын да өз јери вар... Севки дә чанлы бир организм кими гочалыр... Вә бир күн өлүр...

Н а р к и л ә. Јә'ни демәк истәјирсиниз ки, мән кәләчәкдә сизи севмәјә дә биләрәм? Горхмајын, белә шејләр өмрүндә олмаз.

Һ ә с ә н з а д ә. Мән өзүм үчүн горхмурам.

Н а р к и л ә. Мәним үчүн исә һеч горхмајын... Сизин һәсрәтинизи о гәдәр чәкмишәм ки... Мәним әзизим!.. Мәним гәһрәманым!..

Һ ә с ә н з а д ә. Кәлин әјләшин. Сиздән бир шеј сорушмаг истәјирәм.

Н а р к и л ә. Һә, сорушун!..

Һ ә с ә н з а д ә. Адамларын сөз-һәкәтиндән, тә'нәсиндән горхмурсунуз?

Н а р к и л ә. Јох, горхмурам!

Һ ә с ә н з а д ә. Нә үчүн?

Н а р к и л ә. Һеч нә үчүнүн јеридир?! Јахшы адамлар јахшы һиссләри сөз-һәкәт еләмәзләр. Писләр исә гој чәһәннәм олсунлар!

Бу диалогда, ики адамын мәһәббәтә мүнасибәтинин бүтүн маһијјәти әкс олунмушдур.

Һәсәнзадә биканәлији ахыра гәдәр сахлаја билмир. Чүнки бүтүн варлығы илә мәһәббәтин күчүнә инанан, өзүнү вә башгаларыны мә'нәви көләликдән гуртармаға чалышан гыза мәфтун олмамаг олмаз. Наркиләнин сәрһәдсиз сәмимијјәти, һиссләринин тәмизлији, һәрәкәтләринин тәбиилији буз дағларыны әридәр... Һәсәнзадәнин она мүнасибәтинин дәјишмә-

синин чох мүхтәлиф сәбәбләри ола биләр. Ола биләр ки, Наркиләни көрәндән сонра ағыллы бир адам кими баша дүшмүшдүр ки, ијирми ил әввәл олдуғу кими, јенә дә өзүнү инандырмасына бахмајараг мәһәббәти гочалмышдыр. Ола биләр ки, бу күн-сабаһ евләнәчәк оғул атасы олдуғуну да унутсун...

Ола биләр. Анчаг бир коммунист, бөјүк бир коллективин рәһбәри, нәһајәт, јашлы бир вәтәндаш кими өһдәсинә дүшән ичтиман мәс'улијјәт һиссини унутмур. Унутмаг истәмир. «Дүнјада ата-ана нәвазиши көрмәјән о кәнч гыз мәнә көјдәндүшмүш бир мәхлуг, бир аллаһ кими бахыр. Инди әкәр бу «аллаһ» өз гүдрәтиндән суи-истифадә еләјиб онун сәадәтини оғурласа, бәс инсафы һарада галды?»

Нәһајәт, бүтүн варлығы илә ону севән Наркиләнин гаршысында борчуну һисс едир, ону хошбәхт едәчәјинә инанмыр... Һәсәнзадә кәнч гызы сындырмадан ону доғру, ишыглы јола јөнәлдә-јөнәлдә гәләбә газаныр. Баша дүшүр ки, Наркиләнин сәадәти, Рәшидлә ја башга бириси илә хошбәхт олмасы фәдакарлыг төләб едир. Она көрә дә адәт етдији адамлардан, ишиндән ајрылыб кедир. Анчаг әминдир ки ону «јахшы инсанлар арасында гојуб кедир» вә Наркилә һәјатда өз јерини, хошбәхтлијини тапачагдыр. Онун бу гәнаәти охучуја да тә'сир едир, онун да инамына чеврилир. Онун мә'нәви дәјанәти тәкчә Наркиләни дејил, Нәзакәт вә Сурики дә хилас едир. Инсан уғрунда бу мүбаризәдә совет һәјат тәрзи, коммунист әхлаги принсипләринин көзәллији Һәсәнзадәнин көмәкчиси олур.

Јазычы бу бөјүк һәгигәти бәдии васитәләрлә тәсбит етмишдир.

ҺӘЈАТ ҺАГГЫНДА ДҮШҮНЧӘЛӘР

«Мәним күнаһым» (1967) пјесинин Мәшәди Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театрында тамашасы мүәллифин башга әсәрләри, хүсусилә «Сән һәмишә мәнимләсән» кими һәрарәтлә гаршыланмады, тезликлә дә репертуардан чыхды.

Тәкчә сәһнәдә дејил, нечә дејәрләр, тәнгиддә дә онун «бәхти кәтирмәмишдир». Һеч кәс ону «мүвәффәгијјәтсиз әсәр» адландырмаса да, тамаша һаггында јазылан рә'јләрдә нәинки «Сән һәмишә мәнимләсән»-дән данышыланда өзүнү бүрузә верән севинч, һејранлыг тәкрар олунмады, һәтта онун јүксәк гијмәтләндирилдијини дә демәк олмаз. Драматуркија вә театрын јарадычылыг проблемләриндән бәһс олунан мәгалә вә ичмаларда ондан ја данышылмамыш, ја да мүхтәсәр гејдләрлә кифајәтләнилмишдир. Театршүнас А. Д. Сәфәроваһын ашағыдакы мүлаһизәси, тәнгидин пјесә мүнасибәтинин типик нүмунәсидир. «Илјас Әфәндијев заманы һәссаслыгла дујур, јенилији һисс едир, варлығы өзүнәмәхсус шәкилдә көрүр. Онун әсәрләри емосионаллыгла, мәзмунлу шаиранәликлә, һуманизмлә чәлбедичидир. Бүтүн бунлар онун јени драмына да аиддир. Анчаг инсанын руһи аләмини арашдыран мүәллиф, көрдүју јени просесләрин маһијјәтини ача билмәмишдир. Әсәрин емосионал аһәнки фикри мүәјјәнлик кәсб едә билмир. Бүтүн бунлар шаиранә һиссләр, лирик әһвали-руһијјә олараг галыр. Мүәллифин рәгбәти ајдын олса да бәдии инандырычылыгла әсасландырылмадығындан онун мөвгеји кифајәт гәдәр ашкарланмыр».[1]

[1] А. Д. Сафарова. Театр и время, Изд-во «Элм», Баку, 1971, сәһ. 70.

Бу сөзләр билаваситә пјесә анд едилсә дә тамашадан сонра јазылмышдыр. Күман етмәк олар ки, тәнгидчинин гәнаәтинин формалашмасында тамашанын мүәјјән тә'сири олмушдур. Бу нөгсанларын бир гисми әсәрдә вардыр вә тәһлил просесиндә көрүнәчәкдир ки, биз дә А. Сәфәрова илә шәрикик. Лакин тәнгидчинин вәзифәси «нөгсанлары геjдә алмаг» олмајыб, онлары доғура биләчәк сәбәбләри арашдырмаг, изаһ етмәкдир. Фикримизчә, әсәрә биртәрәфли јанашан тәнгид Саһиб—Нурчаһан хәттини өн плана чәкәрәк, драмы бу әсасда гиjмәтләндирмишдир. Һалбуки әрарвадын һиссләри, бу аиләнин тарихчәси «Мәним күнаһым»да апарычы хәтт деjилдир.

«Мәним күнаһым» драматургун чидди ичтимаи проблемләрә марағынын күчләндиjини, мүәллифин лирик-психоложи, интеллектуал драм јаратмаг ахтарышларынын давам етдиjини көстәрән бир әсәр, һәjат вә шәхсиjjәтин чәмиjjәт гаршысында бөрчча мүнасибәти һаггында дүшүнчәләрдир.

Өзлүjүндә доғру вә актуал олан ичтиман-әхлаги мүлаһизәләрин бир гисми емосионал бәдии әксини тапа билмәдиjиндән пjесдә фикирләрин, әхлаги гәнаәтләрин ифадәси еһтирасларын тоггушмасыны, драматик һәрәкәтн үстәләмишдир.

«Мәним күнаһым» сонракы шәкилләрдә, ичтимаи проблемләрин тәзjиги илә гануни олараг арха плана кечән бир епизодла башланыр: ады дилләр әзбәри, Саһиб демишкән «көзәл халгымызын гүруру» олан балерина Нурчаһанын гырх јашынын тамам олмасына бир нечә ај галмышдыр. Сәнәтинин вурғуну олан актриса чазибәдарлығыны әсла итирмәмишдир, чыхышлары иjирми ил әввәл олдуғундан даһа курултулу алгышлар вә рәғбәтлә гаршыланыр, тамашачылар

онун јени мөвсүмдә сәһнәjә чыхмаjачағыны ағыллары-на белә кәтирмирләр. О исә гәт етмишдир.

Сәһнәдә чыхышы даjандырмаг артистин һәjатында драматик бир андыр. Бүтүн варлығы илә өз ишинә бағлы, исте'дадына, Вәтәнә вә халга хидмәтә шәхси ләjагәтини тәсдиг васитәси кими бахан гүдрәтли сәнәткарын сәһнәдән ајрылмасы кәдәрли дүшүнчәләр, һәтта изтираб да доғура биләр. Лакин бу фачиә деjилдир. Балеринанын билаваситә ифачылыг фәалиjjәтиндән әл чәкмәси һәjатын сону олмадығы кими, сәнәтдән дә әбәди ајрылыг деjилдир. Беләләри өзләринә әвәз һазырламагла халга хидмәти дә, сәнәт аләминдә өз мәктәбләрини дә(әкәр jарада билибләрсә) давам етдирирләр. Һәjатда белә олур. Нурчаһан да бу jолла кедиб театрын балет ишләринә рәһбәрлик едәчәкдир. Бу чәһәтдән һәр шеj jериндәдир. Мәсәләнин ичтимаи планда гоjулушу вә һәjатилик бахымындан әсәрә ирад тутмаг олмаз.

Лакин Нурчаһан тәкчә балерина деjил, севилән бир гадын олмаг истәдиjиндән әсәби кәркинлик анларында бу чәһәти чох шиширдәрәк, «мән һәр кәсдән әввәл гадынам» деjир. Бу һисс, «һәр кәсдән әввәл гадын» олмаг, бир сәнәткардан даһа артыг гадын кими севилмәк истәjи она көрә белә күчлү әзаб доғурур ки, артыг севилмәдиjини, севилә билмәjәчәjини күман едир. Илләр кечсә дә кәнч Саһибин сәси һәр тамашадан сонра гулағында сәсләнир: «Мән үч саатдыр ки, гапынызын ағзында дајаныб сизи көзләjирәм. Мән садә вә кимсәсиз бир тәләбәjәм. Мән шәһәримиздә илк ачан бу аг күлләри сизә һәдиjjә кәтирмишәм...» Она елә кәлир ки, бир даһа Саһиб бу сөзләри үрәjиндә кәтирмәjәчәкдир. Елә билир ки, Саһибин мәһәббәти сәһнә илә әлагәдар доғмуш, сәһнәдән кетмәсилә дә сона jетәчәкдир. Бу уjдурма мүлаһизәнин тә'сири

алтында гысганчлыг һисси күчләндикчә Нурчаһан өзүнү вә Сабиби алчалдыр, бөһранлы анда хилас јолуну ајрылмагда көрүр. Бунун јүзләрчә сәбәби ола биләр. Нурчаһан истәр ки, гочаланда кәнчлик ешгинин әзиз хатирәләри илә јашајыб, јаддашындан кетмәјән ағ күлләри һәмишә көзү габағында көрсүн. Истәмәз ки, Сабиби јалан демәјә вадар етсин, онун әлголуна долашсын... Лакин һәјатда олса-олса мүстәсна бир һадисә, психоложи тәкраредилмәзлик кими гијмәтләндириләчәк бу һәрәкәтин сәбәбләри реализмин, интеллектуал драмын тәләб етдији бир дәгигликлә әсасландырылмалы иди. Пјесдә исә бу јохдур.

Финал епизодуну јада салаг. Сабиб е'тираз едәрәк билдирир:

С а һ и б. Һеч вахт! Мән сәни јалныз сәһнәдә дејил, һәр јердә севмишәм. Мән сәни камил бир инсан кими севмишәм.

Н у р ч а һ а н. Мән буна инанырам. Лакин һәгиги вә бөјүк мәһәббәт нә гәдәр күчлү дә олса, гызылкүл јарпағы кими зәрифдир. Кичик бир јалан, әһәмијјәтсиз бир сүн'илик белә онун үчүн дәһшәтли бир зәрбә олур. Ону бәдбәхт едир... Биз бир-биримизи севирдик. Бу мәһәббәтин кечә-күндүзү јох иди. Бизим үчүн саат дајанмышды. Биз бир нағыл, бир әфсанә ичиндәјик. Лакин бирдән... бирдән мән һисс еләмәјә башладым ки, сәни башга бир һәјат чағырыр.

С а һ и б *(әсәби һалда онун сөзүнү кәсир)*. Бәсдир, Нурчаһан, сәнин кими бөјүк бир сәнәткарын белә хырдалыгларла мәшғул олмасы мәни утандырыр.

Н у р ч а һ а н. Анчаг сән тәбиәтин һәмин бу «хырдалыгларла» бизим мәһәббәтимизә нечә бир суи-гәсд һазырладығыны дәрк етмирсән. Биз артыг бир-биримизи хошбәхт еләјә билмәрик, Сабиб.

С а һ и б. Бизим ағлымыз вар, ирадәмиз вар...

Н у р ч а һ а н *(јарызарафат)*. Мәһәббәтин үзү дөнәндә нрадә чәтин иш көрә билир...

Бу сөзләр һеч нәји ајдынлашдырмыр, олса-олса «бөјүк сәнәткарын» өз дујгулары — инсани зәифлик гаршысында мәглубијјәтә уградығына дәлаләт едир. Әсәрдә онларын мәһәббәтини һеч нә һәдәләмир, куја «һазырланан суи-гәсд» Нурчаһанын «хәстә тәсәввүрүнүн» ујдурмасыдыр. Охучу анчаг белә нәтичә чыхарыр. Көрүнүр ки, мәһәббәт онун һәјатында Бој чичәји ола билмәмишдир; Нурчаһан гызылкүл јарпағының зәрифлијини көрмүш, амма әтрини дујмамышдыр.

Лакин о, тәнгид һәдәфи дејилдир, мүәллиф рәғбәтинин онун тәрәфиндә олмадығыны иддиаја әсас јохдур. Бәс пјесин мүсбәт гәһрәманы илә баш верән бу һалы — гәрарынын әсассызлығыны, бәраәт газанмамасыны нә илә изаһ етмәли? Бу суала чаваб ахтаранда әдибин В. М. Богославски илә сөһбәти јада дүшүр. Тәнгидчи сорушмаг истәјир ки, мәһз нәсрә ја драматуркија мүрачиәт нә илә мүәјјәнләшир. Күман едир ки, јазычынын чавабына әсасланараг, һәјат материалынын характери илә әлагәдар бә'зи мәсәләләри ајдынлашдырмаг олар. Әдибин чавабы сөһбәти башга истигамәтә јөнәлдир. О дејир ки, жанрдан асылы олмајараг, әсас амил варлығын јазычыја нә вермәси, бизим һәјатымызын психолокијалара тә'сири, бу тә'сир нәтичәсиндә психолокијада баш верән дәјишикликләр мәсәләсидир... Тәнгидчи дәгигләшдирмәк истәјир, психолокијаја ја характерә? «Психолокијаја», — дејә Илјас Әфәндијев тә'кид едир вә ајдынлашдырыр ки, бу ики истилаһ арасында принсипиал фәрг көрмәсә, онлар демәк олар ки, тәхминән ејни олсалар да, психолокијаларда јаранан дәјишиклији изләмәји үстүн тутур. Чүнки психолокија характерә нисбәтән даһа сүр'әтлә дәјишир, психолокијада јаранан бу вә ја

дикәр јенилијин характерә кечмәси үчүн мүәјјән мүддәт лазымдыр...[1]

Беләликлә, диггәти чәлб едән бәдии фактын инандырычылыгла әсасландырылмамасынын сәбәбләриндән бирини бурада ахтармаг олар. Әдиб мүасирләримизин психолокијасында баш верән мүәјјән дәјишикликләри сәнәткара хас һәссаслыгла көрмүш, дујмушдур. Лакин бу һәлә мүасирләримизин характеринин хүсусијјәтләриндән, әхлаги кејфијјәтләриндән бири ола билмәмишдир. Нурчаһанын һәрәкәтини әсасландырмаг, поетик мә'насыны габартмаг да буна көрә чәтин олмушдур.

А. П. Чехов мәктубларынын биринда јазмышдыр: «Сиз сәнәткардан ишә шүурлу мүнасибәт тәләб едәндә һаглысыныз, лакин ики анлајышы гарышдырырсыныз: мәсәләнин һәлли вә мәсәләнин дүзкүн гојулушу. Анчаг икинчи сәнәткар үчүн мәчбуридир. «Анна Каренина» вә «Онекин»дә һеч бир мәсәлә һәлл олунмамышдыр, амма онлар сизи тамамилә кифајәтләндирир, она көрә ки, онларда бүтүн мәсәләләр дүзкүн гојулмушдур».[2]

«Мәним күнаһым»да Нурчаһан—Саһиб хәттинин, даһа доғрусу, онларын әлагәләринин инкишафынын психоложи планда инандырычы әсасландырылдығыны демәк чәтиндир.

Әсәр Саһиблә Нурчаһанын мүнасибәти хатиринә јазылмамыш, диггәт мәркәзиндә бир аиләнин тарихи дурмамышдыр. Она көрә дә Саһиб «Нурчаһанын әри» кими јох, шәһәр советинин сәдри кими көстәрилмишдир; ичтимаи әһәмијјәтә малик драматик конфликт дә бу зәминдә доғмушдур.

Күнаһсыз атасынын һәбсә алынмасы илә әлагәдар гаршыја чыхан чәтинликләри дәф етмәкдә Таһир, Сәхавәт, Алмурад Саһибә көмәк етмишләр. Илләр кечмиш, вәтәндашлыг борчуна намуслу мүнасибәти вә сә'ји сајәсиндә кәнч оғлан чәмијјәтдә өз јерини тапмыш, атасы бәраәт газанмышдыр. Лакин нәчиб бир адам олдуғундан вахты илә она дајаг дуранлара миннәтдарлыг һиссини итирмәмиш, јадындан чыхармамышдыр. Шәһәр советинин сәдри сечилмәси мүнасибәтилә «достларынын» дүзәлтдији гонаглыгда дедији сөзләр *(«Сиз олмасајдыныз ким билир тале мәни һаралара апарыб чыхарарды»)* дә үрәкдән кәлир, сәмимидир.

Саһиб, һәр шејдән әввәл, партијанын вә халгын бөјүк е'тимадына лајиг ишләмәјә чалышан, бунун үчүн әлиндән кәләни едән фәдакар, тәмизгәлбли ичтиман хадимдир. Бәлкә дә Саһибин мәс'ул ишә кечмәси, Нурчаһанын шүбһәләрини дәринләшдирмиш, гәрарыны сүр'әтләндирмишдир. Һәр һалда севән вә гысганан гадын баша дүшмәк истәмир ки, евләндикләри ијирми ил әрзиндә «мәһәббәт гочалыб өлмәмиш», амма дәгиг сөзләрлә ифадәси чәтин олан бир дәјишикликлә уғрамышдыр. Инди Жизели чаванлыг күнләриндән парлаг вә камил тәчәссүм етдирмәклә даһа бөјүк һејранлыг һисси доғурса да, Нурчаһаны көрмәк үчүн үч саат гапыда дурмаға Саһибин еһтијачы олмадығы кими, вахты вә имканы да јохдур.

Јени вәзифәјә сечиләндән сонра мәсәләләрлә даһа дәриндән таныш олан Саһиб баша дүшмүшдүр ки, көрүлмәли иш һәлә чохдур. О, үрәк јанғысы илә дејир: «Мәсәлә орасындадыр ки, биз бә'зи адамлары лајиг олдуглары јердә отурда билмирик: *(Әсәби.)* Халгы

[1] Бах: «Баку» ахшам гәзети, 3 ијун, 1967-чи ил.

[2] Ситат В. Сухаревичин «Мүәллиф һәр шеји јазмышдыр...» мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр. Бах: «Литературнаја газета», 25 март 1970-чи ил.

ағыллы инсанлар идарә етмәлидир!.. Биз сахтакарлыға, һај-күјчүлүјә, заһири тәнтәнәјә сон гојмалыјыг. Аличәнаблыгдан дәм вуран икиүзлү нитгләр гулагларымызы батырыр. *(Гышгырыр.)* Биз инсанлары јалтаглыға өјрәдән, чамаат нәзәриндә исә өзүнү хејирхаһ бир вүчуд кими гәләмә верәнләри дивара сөјкәјиб алнына беш күллә вурмалыјыг! Чүнки белӛләри гатилдән дә писдирләр! Белӛләри јалныз ади адамлары дејил, дөвләти дә алдадырлар.

Нурчаһан *(јумшалмыш)*. Һеч анлаја билмирәм, әгли башында олан адамы јалтаглыға, икиүзлүлүјә нечә өјрәтмәк олар?

Саһиб *(ачы тәбәссүмлә)*. Сән ијирми илдән бәри өз сәнәтинлә инсанлары јахшылыға, нәчиблијә чағырырсан, лакин бу јолларда нә гәдәр әли бычаглы гулдур кизләнмиш олдуғундан хәбәрин јохдур. Онлар сәлигә илә кејинирләр. Гар кими варатниклә, јени дәбдә галстук бағлајырлар. Инсанын али вәзифәләриндән данышырлар. Бөјүк рүтбәли шәхсләрә ләјагәтлә баш әјирләр. Өзләриндән кичикләрин үзүнә мәрһәмәтлә күлүмсәјирләр. Һәтта сәнин рәгсиндән риггәтә кәлиб көз јашлары да ахыдырлар. Гаранлыг дүшән кими исә бу чилди туллајыб гудуз чанавара дөнәрәк адамларын зәиф чәһәтләриндән һүчума кечирләр...»

Бу сөзләрдә Саһибин бүтүн гәлби, рәғбәти вә ниф рәти өз әксини тапмышдыр; ејни заманда партија вә халгын е'тимадына архаланараг кимләрлә мүбаризә апарачағыны е'лан етмишдир.

Лакин Алмурад вә Сәхавәт, һәтта артыг тәгаүдә чыхмыш Таһир дә онун мүһүм вәзифә тутмасына бир фүрсәт кими бахыр, «јағлы, кәлирли бир иш» гамарламаг истәјирләр. Хүсусилә, үздә бир-бирләринә «бујур, бујур», — десәләр дә әслиндә бир-бирләринин боғазыны үзмәјә, бир-бирләри һаггында чиркин ифти-

ралар үјдурмаға һазыр олан Алмурадла Сәхавәт. Лакин Саһиб јаланчы тә'рифләрин әсири олуб, онларын чалдығы илә ојнамыр, диш гычадыглары вәзифәјә Хансуну тә'јин етмәклә арзуларыны көзләриндә гојур.

Јухарыда гејд етдик ки, чәмијјәт һаггында дүшүнчәләр пјесдә драматик һәрәкәти үстәләмишдир. Мүәллифи марагландыран проблемләрдән бири нәсиллӛр арасында мүнасибәтин характеридир. Пјесдә бу мәсәлә тәкчә әхлаги планда јох, мүһүм сијаси әһәмијјәтә малик бир проблем кими гојулмушдур.

Кәнчлијә мүнасибәт үз-үзә дуран тәрәфләрин арасында сәрһәд хәттини мүәјјәнләшдирән гәнаәтләрдән биридир. Әсәрин мәнфи сурәтләриндән Таһир даһа реал планда вә дәриндән ишләнмишдир. О, сынанмыш доғру фикирләр, заһири тәмкин вә сакитлик архасында јашајан вә фәалијјәт көстәрән, икиүзлүлүјү илә чох горхулу бир типдир.

Алмурадын арвады Көзәл әрини үрәјиндәкини өзүнәмәхсус ловға садәлөвһүклә дилинә кәтириб «Тәкчә тәгаүдлә јашамаг олар? Биз јахшы јејиб ичмәјә өјрәнмишик», — дејирсә, Таһир Саһибин «итаәтдән чыхдығыны» көрәндә өлчүлүб-бичилмиш мүлаһизәләрлә һүчума кечәрәк: «...мән Хансуну о вәзифәјә тә'јин олунмасына е'тираз едәчәјәм. Биз өз вичданымыз гаршысында, халг гаршысында мәс'улијјәт дашыјырыг», — дејир. Алмурад вә Сәхавәт вәзифә давасына чыхыб, ачыгдан-ачыға шәхси мәнфәәт күдүрләрсә, Таһир өз нијјәтини дөвләтин вә халгын мәнафеји һаггында курултулу ибарәләрлә пәрдәләјир, куја «кәнчләрин һәјатын гајәсини, әхлаг нормаларыны дүзкүн баша дүшмәләринин» гајғысына галыр. Кәнчлијә бир-бирини рәдд едән ики мүнасибәт онун вә Нурчаһанын дили илә ифадә едилмишдир: «...кәнчләр арасында

зәрәрли мејлләр көрүрәм. Онлар халгын талеји илә јашамырлар. Фәдакарлыг һиссини итирмишләр. Анчаг өз еһтираслары, өз мәнликләри илә мәшғулдурлар», — дејән Таһир һәјатын инкишафы илә адамларын гаршылыглы рәфтарында јаранан јенилијин маһијјәтини дәрк етмәдијиндән горхуја дүшмүшдүр. Нурчаһан исә чаванлара баханда севинир: «Елә бил ки, бунлар тәзә баһарын мүждәсини кәтирирләр». Бу да тәбиидир. Чүнки әсрин тәләби илә ајаглаша-ајаглаша халгын севимлиси олмуш сәнәткар көрүр ки, сосиализм чәмијјәтиндә јаранмыш әлверишли шәраитдә јетишмиш елмли вә мә'луматлы, јүксәк естетик зөвглү чаванлар онларын башладыгларыны ләјагәт вә мәтанәтлә давам етдирирләр.

Таһирин икиүзлүлүјү вә деспотизми гызы Ајгыза мүнасибәтиндә даһа күчлү емосионаллыгла ачылмышдыр. Сөздә Ајгыздан разыдыр, ону «мүасир кәнчләрдән» ајырыр, бунун сәбәбини исә мүһитдә, сосиалист мүнасибәтләриндә дејил, өз «тәрбијә» үсулунда көрүр. Гызындан разылыгла данышыр, амма Ајгызын: «Ата, мәкәр мәним јолдашларым писдирләр?» — дејә сорушмасы кифајәтдир ки: «Көрүрсүнүзмү бөјүјә сөз гајтармаг, е'тираз, мүһакимә хәстәлији һәтта мәним ағыллы гызыма да тә'сир етмишдир», — десин. О, гызынын исте'дадыны көрүр, амма мешшан бахышларын әсири олдуғундан сәһнәјә чыхмасына разы олмур. Достларына һөрмәтини, доғру билдији шејләри мүдафиә еһтирасыны өлдүрмәк истәјир. Истәјир ки, Ајгыз онун кими дүшүнсүн, онун дедији илә отуруб дурсун.

Таһирин икиүзлүлүјү, евдә бир чүр, ичласда башга чүр данышмасы бүтүн варлығы илә атасына бағлы гызы тәһгир едир. Һәјатын, гәлбинин тәләбләри илә атасынын истәји арасында зиддијјәт онлардан бирини сечмәји зәрури едәндә кәнч гыз тәмкинлә, амма

дөнмәдән һәрәкәт едир. Атасынын јолуну көзләмәји, бә'зән күзәштә кетмәји өзүнә борч билсә дә, арзуларындан әл чәкмир. Чүнки шаһиди олдуғу һадисәләрдән доғру нәтичәләр чыхаран, достларына инанан, онларын мәзијјәтләрини јүксәк гијмәтләндирән кәнч вәтәндашын шәхси әхлаги гәнаәтләри белә һәрәкәти тәләб едир.

Таһир чәмијјәтлә сәссиз, һај-күјсүз, амма һијләкәрликлә апардығы тоггушмада мәглуб олмушдур. Бүтүн чәһдинә бахмајараг, гызы она охшамамышдыр.

Бир дәфә Ајгыз е'тираз едир:

А ј г ы з. Сән нә үчүн һәјаты бурулған адландырырсан, ата? Бәјәм о, бу гәдәр дәһшәтлидир? Ахы, сән трибуналарда ону чәннәт кими тәсвир едирсән...

Т а һ и р *(әсәби)*. Сөз күләшдирмә! Чәннәт кими тәсвир едирәм, чүнки белә лазымдыр. Бизим дүшмәнләримиз вар!..

А ј г ы з *(өткәм)*. Гој олсун!.. Инди биз бу гәдәр күчлү олдуғумуз һалда нә үчүн горхмалыјыг?

Бу, ата илә гыз арасында мәишәтлә әлагәдар бир мүбаһисә дејилдир. Бу, чәмијјәт мәсәләләринә даир өз көрүшү олан ики јеткин вәтәндашын тоггушмасыдыр.

Һәјат ирәлиләмиш, зәһмәткешләрин јарадычы әмәјини ән сәмәрәли јолла мәгсәдә доғру истигамәтләндирән партијанын рәһбәрлији алтында өлкәмиздә инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гурулмушдур. Халгын һәјат сәвијјәси, мәишәти илә јанашы дүнјакөрүшү дә дәјишмишдир. Сосиализм халгымызын ән бөјүк сијаси-игтисади гәләбәси олмушдур. Биз һәјатымызы нәинки башга чүр тәсәввүр етмирик, һәм дә бу јени мүнасибәтләрин һуманист маһијјәтини ахыра кими дәрк етмишик, она мәфтунуг, онун уғрунда дөјүшә кетмәјә һазырыг. Буну ишдә, дөјүш мејданла-

рында көстәрмишик. Ајгыз өз өлкәсинин шүурлу вә габагчыл вәтәндашыдыр. О, аталарын јолуну садәчә давам етдирмир, бүтүн гәлби илә сосиалист мүнасибәтләринин, коммунист әхлагынын тәрәфиндәдир, јени чәмијјәт гуручулуғунун үмумдүнја әһәмијјәтинә малик бөјүк наилијјәтләринә үрәкдән инаныр.

Әминдир ки, мөвчуд кәсир вә нөгсанларын бир гисми бојартымы илә әлагәдардыр, бир гисми исә ајры-ајры адамларын бачарыгсызлығындан, тапшырылмыш ишә мәс'улијјәтсиз әлагәдән доғур. Нөгсанлара көз јуммағы, онлары көрүб сусмағы ичтимаи лагејдлијин формаларындан бири сајан Ајгыз вә онун достлары беләләри илә барышмаг нијјәтиндә дејилләр.

Таһир, Алмурад, Сәхавәт кимиләри көрүрләр ки, өз әмәлләри үлвиликдән узаг олдуғу үчүн чаванлары мәфтун едә билмәјәчәкләр. Одур ки, шәхси мәнфәәт күдмәләринә ичтимаи дон кејиндирмәјә чәһд көстәрирләр. Билик вә мә'лумат даирәләринин мәһдудлуғуну, мүбаһисәдә, дәлил ахтаранда чаванларын габағында ачиз галачагларыны билдикләриндән сөзсүз табелик, көлә мүтилији тәләб едирләр.

Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтиндә јетишмиш чаванлар исә һәјатын, чәмијјәтин инкишафы мәнафејинә зидд олан бу чәһдә гаршы чыхырлар. Бу, нәсилләр арасында мүбаһисә, тоггушма вә ја зиддијјәтин тәзаһүрү дејилдир. Сосиализм чәмијјәтиндә белә бир зиддијјәт јохдур.

Бу, һәјатын сүр'әти илә ајаглаша билмәјиб, ирәлиләјишә әнкәлә чеврилмиш гүввәләрлә габагчыллар, «нечә јашамалы» суалына бир-биринә әкс чаваб верәнләр арасында тоггушмадыр. Таһирлә гызы, Таһирлә Хансу кими, Саһиб дә сабиг «һамиләри» илә бу зәминдә үз-үзә кәлир.

Мүасир совет кәнчләри габагчыл аталарын далынча севә-севә кедәрәк, әмәлләрини заманын тәләбләринә мүвафиг вүс'әтлә давам арзусу илә јашајырлар. Онлар көрүлмүш ишләр һаггында дүшүнәндә ифтихар дујур, ингилаби идеалларын, халглар арасында достлуг вә гардашлығын, демократијанын күчүнә инанырлар.

Анчаг сөздә мүдафиә етдикләри идеаллара әмәлдә чохдан хәјанәт едәнләр онлары нанкорлугда иттиһам едиб, бөһтан атырлар. Сәхавәт дејир: «Нә гәдәр ки, саһибләр, хансулар мејдан сулајырлар, кәнчләр белә олачаг. Онлар һәр јердә һөрмәтсизлик, нанкорлуг тохуму сәпирләр. Онлар чәмијјәти корлајырлар». Бу сөзләр күчлү бир зәрбә кими гајыдыб онун өзүнә дәјир, өзү кимиләрини дамғалајыр. Чүнки драматург Саһиб вә Хансунун әмәлләринин, әхлаги гәнаәтләринин көзәллијини ачмаға, ичтимаи зәрурилијини әсасландырмаға мүвәффәг олмушдур.

Хансу кимдир? Онун симасында Саһиб вә мүәллиф һансы идеаллары мүдафиә едирләр? Нијә Сәхавәт вә Таһир кимиләри онун әлејһинә чыхырлар? Чүнки һәјатын сәһнәјә охшадылмасы, инсанларын нә исә бир рол ојнадыглары иддиасыны гәтијјәтлә рәдд едән Хансу «чејнәнмиш, стандарт нитгләрә» нифрәт бәсләјир. Әминдир ки, сосиалист мүнасибәтләринин, өлкәмизин инкишафы мәнафеји адамлардан ишкүзарлыг, фәаллыг, тәмизлик тәләб едир. Јумор һисси күчлү кәнч ичтимаи мәсәләләр һаггында там чиддијјәтлә дүшүнүр. «Әсил мәдәнијјәт һәгиги вәтәндаш олмагдыр. Вәтәндашлыг гүруру исә елә бир һиссдир ки, онсуз һеч бир сәадәт, һеч бир инсанлыг ләјагәти јохдур», — сөзләри онун инамы, һәрәкәт девизидир.

«Мәним үчүн исте'дад һәр шејдән әввәл инсанлыг ләјагәтидир. Вәтәндашлыг борчуну дүзкүн дәрк етмәкдир. Һәјатын әсил мә'насыны дујмагдыр», — дејән

Хансу, јени вәзифәсинә өзүнә көстәрилән е'тимадын ифадәси кими бахараг, бүтүн варлығы вә гәтиҹјәти илә ишә киришир. Һамынын, о чүмләдән дә Ајгызын вә Натәванын нөгсанларына гаршы амансыздыр. Лакин бу мәһв етмәк, алчалтмаг ниҹјәти күдмүр. Истәјир ки, онлар «чох икид бир халгын гызы олдугларыны» унутмасынлар, она лајиг олмаға чалышсынлар. Бу, онларын идеалы олсун.

Һәмишә вә һәр јердә өз принсипләринә садиг олдуғундан севдиҹи гызын атасы илә данышанда да, «нәзакәт гајдаларыны» көзләмәдән үрәјиндән кечәни, Таһир мүәллим һаггында дүшүндүкләрини ачыг дејир. Лакин онун мүгәддәс гәзәби сурәтин кечмиш хидмәтләринә рәғбәтдән гидаланыр. Чүнки вахты илә халга сәдагәтлә хидмәт етмиш бир адамын өз кечмишини унутмасы, она дал чевирмәси Хансуну кәдәрләндирир. Одур ки, Таһир өз сәһвләрини е'тираф едәндә үрәкдән севинир.

Һәр һансы исте'дадлы сәнәткарын ирили-хырдалы әсәрләринин һамысы һәјат һаггында дүшүнчәләрдир. Лакин елә әсәрләр дә вар ки, «инсан нечә јашамалыдыр?» — суалы билаваситә гојулур, сүжетин бүтүн имканлары мәһз она чаваб ахтармаға јөнәлдилир. «Бизә инанын» пјеси белә әсәрләрдәндир.

Мүәллиф гејдиндә көстәрилдиҹи кими, бу «пјесин әсасында «Известија» гәзетиндә тәсвир едилән һәјатда олмуш бир һадисә гојулубдур». Әһвалат әслиндә чох садәдир: ики дост, ики кәнч гадын еҹни күндә, еҹни палатада ики оғлан доғмушлар. Шәфгәт бачыларындан киминсә гајғысызлығы ја сәһви үзүндән көрпәләр дәјишик дүшмүшләр. Анчаг ушаглар бөјүјәндән сонра валидејнләр мәсәләни билмишләр. Бу сәһвин дүзәлдилмәси чидди психоложи сарсынты илә әлагәдардыр. Чүнки узун илләр өвлад билдиҹин, бүтүн варлығынла

бағландығын ушағы башгасына вермәк, ганы ганындан олса да руһән сәнә јад ушағы өвлад кими гәбул етмәк чәтиндир. Ушагларын бу һәгигәтә инанмасы даһа әзаблы просесдир. Психоложи ујушмамазлыг онларын һәссас вә инчә, һәлә бәркимәмиш гәлбләрини сарсыда биләр. Бу «әһвалатла» әлагәдар чохлу суаллар доға биләр. Лакин әдиб мәсәләнин бу чәһәтиндән билә-билә сәрф-нәзәр еләмишдир.

«Бизә инанын»да мүәллифи марагландыран әсас суал будур: нијә ушаглардан бири индиҹә кими ата-ана билдиҹи адамлардан асанлыгла, һәтта «севинәсевинә» ајрылыр, дикәри исә дәфәләрлә дејиб инандырмаға чалышсалар да ки, бәс сәнин ата-анан биз дејилик, инад көстәриб онлардан ајрылмаг истәмир, ағлына дејил, һиссинә табе олур?

Буну аиләләрдән биринин даһа јахшы доланмасы илә изаһ биртәрәфли вә аз инандырычы оларды. Мүәллиф дә бу јолла кетмәјәрәк, ики аиләнин һәјатыны әкс етдирмишдир. Фејзи илә Забитә илк чәтинликдән сонра өзләрини итирмишләр. Ушаглар бир-биринин ардынча дүнјаја кәлдикчә, аиләнин гаршысына чыхан чәтинликләр артмыш вә нәтичәдә деди-году, гаршылыглы наразылыг, тәгсири о бири тәрәфдә көрмәк мејли күчләнмишдир. Әр-арвад дејишир, беш гардаш да сәһәрдән-ахшама кими күчә-һәјәтдә ојнајыр, сөјүшүб далашырлар...

Кәрәмлә Шәһланын исә бирчә оғуллары вардыр. Бурада шәраит тамам башгадыр.

Мүәллиф дәрһал доға биләчәк бу еһтималы да рәдд едир ки, куја сәбәбләрин сәбәби ушагларын сајы имиш.

Драматургун бүтүн диггәти еҹни чәмиҹјәтдә јашајыб, бәрабәр һүгуглардан истифадә едән сурәтләрин субјектив кејфиҹјәтләринин габардылмасына јөнәл-

дилмишдир. Сакитлији, ағыллы фикирләри илә рәғбәтимизи газанан Кәрәм доғру дејир: «Биз һәлә коммунизмдә јашамырыг. Һәлә мүәјјән чәтинликләримиз дә ола биләр. Анчаг бу чәтинликләрә галиб кәлә билмәк үчүн бизим имканларымыз да вардыр. Мәсәлә бу имканлардан истифадә етмәји бачармагдадыр». Фејзи илә Забитә өзләрини бир нөв чәмијјәтдән ајырмыш, бу көзәл имканлардан истифадә едә билмәмишләр. Әслиндә исә беш ушағы дүнјаја кәтирән ана, онларын јолунда һәр чүр фәдакарлыға һазыр олмалы иди. Буну бачармајан Забитә әсәбилик көстәрмиш, һагсыз тәһгирләри вә ушаглары дөјмәклә аиләдә дөзүлмәз бир шәраит јаратмышдыр.

Ата-ананын сә'јинә бахмајараг, Чәмил онларла јашамаг истәмир. Зорла евә кәтирирләр, амма о, фүрсәт тапан кими гачыр. Јаранмыш вәзијјәт, доғма өвладларынын мүнасибәти әр-арвады дүшүндүрүр. Забитә нә гәдәр дајаз фикирләшән, тәгсири өзкәсиндә көрмәјә мејлли бир адам олса да, ахыра кими һәгигәтә көз јума билмир. Варлыг, өзләри кими чох ушаглы аиләләрин һәјаты ону мәчбур едир ки, кеч дә олса доғру нәтичәләр чыхарсын. Нәһајәт, Чәмилин әввәлки аиләсиндә галмағына разылыг верир. Бу үмид вә гәнаәтлә ки: «Вахт кәләр, бөјүјәр, һәр шеји өзү баша дүшәр. Биз бура кәләндә мән Сәрдарын чарпајынын алтында нечә кизләндијини көрдүм. Демәк, чәкдијимиз бүтүн әзаб-әзијјәтә бахмајараг биз јахшы ата-ана олмамышыг».

Фејзи дә ону тамамлајыр: «Мән инди әминәм ки, биз инди о көзәл кәнчлик күнләринә гајыдыб јенидән евләнсәјдик, башга чүр јашардыг». Онлар кәнчләшә билмәсәләр дә мүнасибәтләрини дәјишә биләрләр. Бу «олмуш әһвалаты» гәләмә алмагла да мүәллиф «нечә јашамалы?» — суалына чаваб ахтармыш, маһијјәт

е'тибарилә Н. Островскинин сөзләринә шәрик олмушдур: «Инсан үчүн һәр шејдән гијмәтли һәјатдыр; һәјат инсана бир дәфә верилир вә бу һәјаты елә јашамаг лазымдыр ки, мә'насыз кечән күнләр үчүн сәни хәчаләт тәри басмасын...»

УНУТМАГ ЛАЗЫМДЫРМЫ?

Бир ил сонра Әзизбәјов театрынын тамашачылары драматургун «Унуда билмирәм» әсәрини (1968) бөјүк һәрарәтлә гәбул едәрәк севиндиләр ки, Илјас Әфәндијев лирик-психоложи, интеллектуал драм јаратмаг истигамәтиндә мүвәффәгијјәтлә ирәлиләјир, мүәллифи дүшүндүрән ичтимаи проблемләр әсәрдән-әсәрә әһәмијјәтли вә актуал олур.

Тәнгид «Сән һәмишә мәнимләсән», «Мәним күнаһым» вә «Унуда билмирәм» арасында мүәјјән бир јахынлыг көрмүш, хүсусилә биринчи вә сонунчу пјесләри мүасирләримизин мүкәммәл бәдии сурәтини јаратмаг, гәлб аләмләринин вә һиссләринин зәнкинлијини бәдии ифадә јолунда давам едән инадлы ахтарышларын сәмәрәли мәһсулу, мүәллифин вә театрын мүвәффәгијјәти кими гијмәтләндирмишдир.

Тамашадан јазанларын мәгаләләрә вердикләри сәрләвһәләр дә пјесин емосионал тә'сир күчүнүн бөјүклүјүнү көстәрән дәлилләрдән бири ола биләр. Г. Јашар «Унудулмур...» дејә мүәллифи дүшүндүрән ичтиман-әхлаги проблемләри тәһлилин кедишиндә шәрһ едирдисә, бә'зи мүәллифләр әсас сајдыглары мәтләби билаваситә сәрләвһәјә чыхарырдылар. Рә'јини «Инсан һәр шејдән әввәл...» башлығы алтында чап етдирән Исмајыл Шыхлы јекун чүмләсиндә нөгтәләрин әвәзинә «вәтәндаш олмалыдыр» сөзләрини јаз-

мышдыса, Мәс'уд Әлиоғлу мәгаләсини «Инсан вә вичдан» адландырмышды. Бу тәсадүфи дејилдир. Чүнки илк бахышда таныш көрүнән сүжет долғун мәзмунун, дәрин фикирләрин, мүасирләри һәјәчанландыран мәтләбләрини ифадәси үчүн исте'дадлы драматургун әлиндә әлверишли бир васитә олмушду.

Белә кениш мәзмунлу нүмунәләри тәһлил едәндә әсәрдә өзүнүн бәдии ин'икасыны тапмыш чохлу проблемләрдән биринин өн плана чәкилмәси тамамилә тәбиидир.

Әллинчи илләрин икинчи јарысындан башлајараг бир сәнәткар кими ону дүшүндүрән, нараһат едән әхлаги мәсәләләри «Унуда билмирәм»дә дә диггәт мәркәзинә гојан драматург тамамилә јени материал әсасында, «әсил хошбәхтлик нәдир?» суалына ичтимаи планда чаваб ахтарышыны давам етдирмишдир.

Јазычынын диггәтини чәлб етмиш һадисә һәјати вә ади олдуғу кими, драмын сүжети дә садәдир. Әсәр әһатәлији илә јох, мә'нәви-психоложи конфликтин дәриндән ишләнмәси илә күчлүдүр. Она көрә дә «Унуда билмирәм»ин мәзмунуну данышмаға чәһд көстәрәндә пјес «адиләшир». Һалбуки һадисәләрин, әсасән, бир аилә илә әлагәдар олдуғу бу әсәрдә, һәјат материалына вә инсан психолокијасына бәләдликлә јарадылмыш типик сурәтләр васитәсилә чәмијјәти марагландыран мүһүм проблемләр тәдгиг олунмушдур.

Һәр һансы бир ичтимаи конфликтин драматик конфликт олмасы үчүн мүәјјән шәртләр лазымдыр. Бунлардан бири онун шәхсијјәтин талеји илә әлагәләндирилмәси, башга сөзлә, конкрет фәрдин тәрчүмеји-һал фактына чеврилмәсидир.

«Унуда билмирәм»дә беләдир.

Драмын башлыча конфликтини үмуми шәкилдә ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирә биләрик: инсанын

шәхси арзулары илә ичтимаи борчу арасында мејдана чыхан ујғунсузлуғун доғурдуғу зилдијјәт. Бу инкаредилмәз бир фактдыр ки, сосиализмдә шәхсијјәт өзүнү чәмијјәтин бәрабәр һүгуглу үзвләриндән бири кими апаранда, шәхси арзуларыны ичтимаи мәнафеја гаршы гојуб, вәтәндашлыг борчуна лагеjдлик көстәрмәдикдә шәхсијјәтлә чәмијјәт арасында там бир аһәнкдарлыг јараныр. Әкс һалда бу аһәнкдарлыг позулур, фәрд чәмијјәтә зидд мөвге тутур. Вә бу, өз нәтичәсини тәкчә ичтимаи һәјатда дејил, фәрдин интим аләминдә дә көстәрир.

«Унуда билмәрәм»дә конфликти доғуран илк тәкан Сәадәт ханым тәрәфиндән верилир. О, гызының рајона кетмәсини истәмир. Ананын арзусу сакит көлә атылмыш даш кими јени далғалар доғурур.

Сурәтләрин арзу вә һәрәкәтләринин бәдии инандырычылыгла әсасландырылмасы «Унуда билмирәм»ин башлыча мәзијјәтләриндән биридир. Онларла разылашыр ја е'тираз едирик, севинир ја гәзәбләнирик, амма «нијә белә етди?» — суалыны вермирик. Чүнки пјесдә мүәллифин диггәт мәркәзиндә дуран микромүһит реал олдуғу гәдәр дә һәртәрәфли чанландырылмыш, сакинләрин заһиринә јох, гәлбләринин дәринлијинә нәзәр салынмышдыр.

Јенијетмә чаван икән Совет Азәрбајчанына кәлмиш Мәһсүнзадә өзүнәхас бир әзмлә чалышараг елмләр доктору, профессор олмушдур. Онун севимли иши, аиләси, исте'дадлы тәләбәләри вардыр. Бунунла белә севинчи дә кәдәр рәнкинә бојанмышдыр. Чүнки мүртәчеләрин тә'гибиндән хилас олмаг үчүн тәрк етдији вәтәниндә ушаглары, јахын адамлары галмышдыр. Профессор онлары унуда билмир. Лакин өзүнү бәдбәхт сајмыр. Инаныр ки, тәләбәләри елми идеjаларыны давам етдириб даһа бөјүк мүвәффәгијјәтләр

газаначаглар. Инаныр ки, ики јашында икән ајрылдығы оғлу Исмајыл вә онун јашыдлары мүбаризәни давам етдирәчәкләр. Вәтән үчүн хејирли ишләр көрмәси үрәјинә тәскинликдир. Халгын бөјүк кәләчәјинә әминдир.

Илјас Әфәндијев ону бир вәтәндаш, ата вә алим кими һәгиги рәғбәт һисси илә ишләмишдир. Вәтән гаршысында борчу фәдакарлыгла јеринә јетирән алим, исте'дадлы тәләбәләринә хүсуси тәләбкарлыгла јанашыб, онлары асанлыгла газанылан кичик гәләбәләрдән чәкиндирәрәк, чәтин вә әзаблы ахтарышлара истигамәтләндирир.

Гишиләрә хас бир тәмкинлә һәр аддымда бүрузә вермәсә дә, гызыны бүтүн варлығы илә севир, демәк олар ки, онунла нәфәс алыр. Ејни заманда Нәрминн лајигли, ичтимаи борча сәдагәтли, вәтәнпәрвәр кими көрмәк истәјир. Истәмир ки, һәтта валидејнләринин хатиринә дә олса, гызы үрәјинин әлејһинә кедиб, арзуларына зидд бир һәрәкәтә јол версин. Бу, фәдакарлыға һазыр бир мәһәббәтдир.

Илк бахышда Сәадәт јеканә гызынын гаршыдакы ајрылығыны фикринә кәтирәндә дәһшәтә дүшән бир анадыр. О горхур. Ата-анасыны итирәндән сонра тәкликдән горха-горха јашамыш, инди дә профессору итирәчәјиндән, Нәрминин башга аиләјә көчәчәјиндән горхур... Бу тәбии бир дујғу олуб, анчаг изтираб доғурсајды, сүрәтә рәғбәти олмаса да, ачыма һиссини күчләндирәрди. Лакин Сәадәт ханым изтираб чәкмир, изтираб чәкмәк истәмир. Бу, гурбан тәләб едән бир мәһәббәтдир.

Һәмишә ев ханымы олуб, һөрмәтли әринин көлкәсиндә јашамыш бир гадын кими, һәјат вә хошбәхтлик һаггында онун өз бахышлары вардыр. Тәсадүфи дејил ки, биринчи дәфә гонаг кәлдији евдә көрдүјү әшјалар

ону һејран едир. «Ев-ешикләринә фикир верирсиниз. Һәр шеј өз јериндә, һәр шеј ән сон модаја ујғун, һәр шеј мүасир...» Бу һејранлыг вә һәсәд онун характерини ачан, чәһдләринин әсил маһијјәтини ишыгландыран дәгиг вә мә'налы тәфәррүатлардан биридир.

Сәадәт ханым өз мөвгејиндә ајыг адамдыр. Баша дүшүр ки, мәғрур, фикриндә вә нијјәтиндә мөһкәм Камран онун чалдығы илә ојнамаз. Һисс едир ки, хошбәхтлик һаггында онларын тәсәввүрләри бир-биринә зиддир. Истәмир ки, Нәрмин Камранын гәнаәтләрини гәбул етсин. Буна көрә дә гызынын мәһәббәтини бәјәнмир, хүсусилә Чәмили вә аиләсини көрәндән сонра ону гәрарындан дөндәрмәк истәјир. Камран һаггында: «онун кими адамлар арвад истәјә билмәзләр», — дејә инандырмаға чалышыр ки, «дүнјада елә бир мәһәббәт јохдур ки, онун өмрү ики-үч илдән артыг олсун».

Сәадәт һамыдан әввәл өзү һаггында дүшүнәндир. Ичтимаи борч һисси она јаддыр. Аглына да кәтирмир ки, гызы вәтәндаш вә али тәһсилли мүтәхәссисдир... Әминдир ки, Камран шәһәрдә галмаг истәсә «киши дүзәлдәр», Нәрмин Камраны аспирантураја кирмәјә разы етсә, јенә «киши дүзәлдәр...» О, Нәрминин зәнф дамарыны асанлыгла тапыб, гызы инандырмаг истәјир ки, Күрчүстана кетсә, атасы бу ајрылыға давам кәтирмәз.

Тәмиз мәһәббәти мүхтәлиф тәрәфдән һүчума мә'руз галан мәғрур вә ағыллы, бир аз әркөсәјүн, мәнлијини јүксәк тутан Нәрмин Камраны «онун-бунун әтәјиндән јапышан» олмадығы үчүн севмишдир. Бу да кәнч гызын нәзәриндә чох гијмәтлидир ки, Камран «профессорун гызыны» јох, ону — Нәрмини севир. Бу ахырынчы амил көзәллијинә, шәхси ләјагәтинә инамдан доған гүрур һиссини даһа да күчләндирир.

О е'тираз едир, Сəадət ханымы разы салмаға чалышыб дејир ки, «Күрчүстан дүнјанын о башы дејил... Бəс космоса учанларын анасы нə гајырсын?» Лакин ахырда ана ричасы габағында күзəштə кетмəли олур, онун ачизлијини көрмək истəмəјиб сөз верир: «Мən чалышарам Камраны бурада галмаға разы салым».

Нəрмин инамы илə күчлүдүр, о, «инсана инанмамаг үзəриндə гурулмуш əхлаг нормаларыны» күлүнч адландырыб гətиjjətlə рəдд едир. Лакин həлə тəчрүбəсиздир, ичтимаи həјат hаггында тəсəввүрləри думанлы, гејри-мүəjjəндир. Өмрүндə hеч бир чətинлијə раст кəлмəмиш гыза həр шеј асан көрүнүр.

Анасы илə сөhбəт ону чətин вəзиjjət гаршысында гојур: ја Камранла кедиб, гочалары тək гојмалы, ја да шəhəрдə галмалыдыр... Пјесдə кəнч гызын həрəкəти, Камраны өз фикриндən дөндəриб шəhəрдə сахламаг истəји həртəрəфли əсасландырылмамышдыр. Бу, белə дə олмалыдыр. Чүнки анчаг этрафлы көтүр-гој едилмəдən атылан аддымларын пешманчылығыны чəкмək олар. Нəрмин бу əзабы чəкмəлидир. Мүəллифин ишыглы əхлаги идеалларынын тəсдиги наминə бу зəруридир.

Анасына сөз верəндən сонра о, тəхминən белə дүшүнə биләр: бир hалда ки, Камран мəни севир, нијə дə шəhəрдə галмасын. Бурада онун үчүн дə јахшы кечəр. Əкəр о, анасындан кечмирсə, нијə мən ата-анамдан кечмəлијəм?!

Нəрмин. Мən кетмək истəмəсəм?
Камран. Галарсан.
Нəрмин. Бу сənə тə'сир еləмəз?
Камран. Еləјəр?
Нəрмин. Амма jенə дə кедəрсən?
Камран. Кедəрəм.

Нəрмин. Бəс сən мəни нечə истəjирсən?
Камран. Бəс сən мəни нечə истəjирсən?
Нəрмин. Мəним гаршымда атам-анам дајанмышдыр.
Камран. Мəним дə гаршымда халгым, чамаатым дајанмышдыр.

Севкилиләр арасында ајрылыг əслиндə бурадан башланыр: Нəрмин олса-олса валидејнləринин гајғысына галыр, Камран исə ичтимаи борч hаггында дүшүнүр; билир ки, анасынын гəдрини билəн өвлад халгынын да лајигли оғлу олмалыдыр.

Пјесдə бир-бирини севəн, лакин həјата, ичтимаи борча мүхтəлиф мүнасибəт бəсləјən ики кəнч гаршылашыр. Онлар сечмəлидирлəр: Нəрминин валидејнləринин сə'jи илə тə'мин олунмуш раhат күзəран, ја həјаты daha да көзəлləшдирмək угрунда мүбаризə. Бу, тамамилə онлардан асылыдыр.

Нəрмин галыр. О, кəнчлијə хас бир тəчрүбəсизликлə, əлбəттə, гəрарынын нəтичələри үзəриндə дүшүнмүр. Бəлкə она көрə галыр ки, Камранын вəзифə борчуну мəhəббəтдən үстүн тутмасы мəғрур гəлбинə тохунур.

«Унуда билмирəм»дə конфликт əсасən сурəтləрин дахили аləми илə əлагədардыр. Онларын həр бириниn həлли зəрури проблемləр, арзуларына чатмаға əнкəл төрədən мүəjjən манеəлəр вардыр. Нəрмин анасынын хаhиши, көзјашы гаршысында мəғлуб олур. Əлбəттə, буну дејəндə сурəтин субјектив кејфиjjətləрини нəзəрə алмамаг олмаз. Пјесдə о, валидејнləринин «раhатлығы» наминə билə-билə мəhəббəтиндən имтина едəн бир фədакар, hətta бир «гурбан» кими дə верилмəмишдир.

Камран кедир. Бу ајрылыг она тə'сир етсə дə кедир.

Нәрмин нишанланыр. Лакин мүбаризә сона јетмир, дахили аләмә кечәрәк даһа үзүчү вә әзаблы олур. Доғруму һәрәкәт етмишәм? Қамрансыз јашамаг мүмкүндүрмү? Сән инди кимсән? — суаллары чаваб истәјир. Ағлыны вә һиссини сакитләшдиричи чаваб тапмајан гыз тәрәддүд ичиндә чырпыныр.

Сәадәт ханым өзүнүн аналыг мөвгејини унудуб, ади бир синик кими гызына тәсәлли верәндә (*«...сәни инандырырам ки, истәјир кишинин дәрдиндән дәлидиванә олаг, јенә дә онун охшамаларындан алдығымыз зөвгүн өмрү ики ил чәкмир. Она көрә дә бизә ајағыны јерә мөһкәм дирәмиш, јахшы доланмағы бачаран әгилли, саглам әр лазымдыр. Һәјата ајыг көзлә бах!»*) Нәрмин е'тираз етмәсә дә, анасынын «һәјат фәлсәфәси» илә разылашыб гәнаәтләринә шәрик олмур. Һәр јердә Қамраны көрдүјүнү е'тираф едән гызын: «Ањчаг сәнин вә атамын хәтринә мән ону унутмаға чалышачағам. Сүбут едәчәјәм ки, мән дә онун кими дөзмәји, өз сөзүмүн үстә дурмағы бачарырам!» — сөзләри ајрылығын сәбәбләриндән бирини ајдынлашдырыр. Лакин дөзә билмир. Чүнки бу көзәл сөзләр мәзмундан мәһрумдур. Чүнки пјесдә Қамрандан ајрылмаг бир адамдан ајрылмаг дејилдир. Қамран мүасирләримизә хас олан јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрин рәмзидир. Бу, дүзлүкдән, үрәјин һөкмү илә јашамагдан, бирүзлүлүкдән, сөзүн гысасы, бөјүк идеаллардан әл чәкәрәк һәјатын хырдалыглары гаршысында мәглубијјәтә уғрамагдыр.

Тоја һазырлыг күнләриндә дә јухарыдакы суаллар гыза раһатлыг вермир. «Қамраның бу дағлар арасында мәнсиз јашадығыны дүшүндүкчә фикрим, хәјалым алт-үст олур. Мәнә елә кәлир ки, һәр икимизә гаршы бағышланмаз бир күнаһ, бир хәјанәт еләмишәм».

О, Қамранла көрүшәндә е'тираф едир ки, чаны онун јанында галыр, хаһиш едир ки, евләнсин, бәлкә бунунла да үмиди үзүлсүн вә мә'нәви изтираб јүкүндән азад олсун. «Мән тамамилә нишанлымын ола билмирәм... Мән фикрән, хәјалән данма нишанлыма хәјанәт едирәм», — дејир.

Нәрмин онсуз, онун хәјалы илә јашајыр. Мәктубунда јазыр: «О билир ки, мәним үрәјим һәмишәлик сәнә бағлыдыр. Лакин ону да билир ки, мән һеч бир заман өз әримә хәјанәт еләмәјәчәјәм». Бу икилик, ағылла һисс арасында мүбаризә Нәрминә әзаб верир.

Күрчүстана кетмәк Қамранын борчудур. (*«Күрчүстан һөкүмәти она көрә мәни бура охумаға көндәриб ки, орада јашајан азәрбајчанлыларын ана дилини билән мүтәхәссисләрә чох еһтијачлары вар».*) Ејни заманда бу, онун әхлаги гәнаәтләри илә шәртләнән бир зәрурәтдир. Илләр кечсә дә орта мәктәб јолдашы Маралын кәдәрли бахышларыны унутмамышдыр. Мә'лум олмушдур ки, гызын он ил иш алыб һәбсдә өлән атасы мүгәссир дејилмиш. О, белә һагсызлыға, мүгәддәс совет ганунларының позулмасына јол вермәмәји өзүнүн инсанлыг вәзифәси билир. Бу јүксәк амала дөнмәдән хидмәт үчүн Қамран чалышыр ки, хырдалыгларын ичиндә итиб батмасын.

Өзүнүн субјектив истәкләри үзәриндә гәләбә чалмыш Қамран шәхси һиссләрини бөјүк мәгсәдә — вәтәндашлыг борчунун шәрәфинә табе тутуб вичданла вә бачарыгла ишләјир, әдаләтсизлијә, инсафсызлыға јол вермир. Чанини чәзаландырмагла кифајәтләнмәјиб, бир рајон прокурору кими вәзифәсинин јаратдығы имкана, бир коммунист кими һүгугуна архаланараг, чинајәти доғуран сәбәбләрлә мүбаризә апарыр. Нәрминсиз о да әзаб чәкир. Лакин бунунла белә өмрүнүн мә'насындан, фәалијјәтиндән разыдыр.

Одур ки, Нәрминин кәскин истеһза илә дедији: «Бура кәлмәк сәнин «борч», «фәдакарлыг» һаггында-кы чошгун арзуларыны тә'мин еләди, јохса онлар һамысы бош бир романтика имиш?..» сөзләринин чавабында тәмкинлә, лакин шүбһәјә јер гојмајан бир гәтиҹјәтлә билдирир: «Јох! Бош романтика дејилмиш. Мән, ишләдикчә инсанлара нә гәдәр чох лазым олдуғуму даһа дәриндән һисс едирәм». Бах, бу өзүнүн адамлара лазым олдуғуну һисс етмәк онун хошбәхтлији вә тәсәллисидир. Әлбәттә, бүтүн бунларла јанашы о, һәм дә конкрет бир шәхси Нәрмини өз јанында көрүб, она сәадәт кәтирсәјди, онда хошбәхтлији там оларды. Бунунла белә әминдир ки, өмрү мә'насыз ишләрә сәрф олунмамышдыр.

Илјас Әфәндијев инсанын ишини-әмәјини һәмишә әхлаги бир категорија кими тәдгиг едир. Ишсизлик, тәкчә бекарчылыг дејилдир. Ишсизлик, һәр күн, һәр саат өзүнүн инсанлара лазым олдуғуну, онлар үчүн нә исә бир иш көрдүјүнү дујмаг сәадәтиндән мәһрум олмагдыр. Ишсизлик әхлаги гәнаәтләрин сарсылмасыдыр.

Чәмил Камранын антиподу кими дүшүнүлмүшдүр. Өзүнү көрмәдән һаггында ешидирик ки, бәс чох исте'дадлыдыр, һазырлыглыдыр. Мүдафиә заманы е'тираз едәнләрә агыллы вә кәскин чаваблар вермишдир. Һәтта бә'зиләри тәклиф етмишләр ки, әсәри бир баша докторлуг диссертасијасы кими гәбул олунсун. Әлбәттә, бу Чәмилин үрәјиндән оларды, амма Мәһсүнзадә разылыг вермәмишдир.

Драматург тәдричән, усталыгла әлавә мә'луматлар вериб, сурәтин ишләтдији ифадәләри дәгигликлә сечәрәк, диггәти онун дахили аләминин гаранлыг бучагларына чәлб едир. Рәһбәрини аиләси илә бирликдә гонаглыға дә'вәт етмәјә кәлән Чәмил *(мәдәнијјәтә*

бах: шәхсән кәлмишдир) Камранла башыны јүнкүлчә тәрпәтмәклә саламлашыр. Һалбуки Камранын анасынын фәдакарлыгы олмасајды, о, инди саг олмазды... Һиссләрин сәсинә гулаг асмагы садәчә вахты кечмиш «сентмент» адландыран Чәмил өз хиласкарыны хәбәр алмагы да лазым билмир.

Нәрминлә илк көрүш ону јени хәјаллара салыр. Демәк олмаз ки, Чәмил бу аддымы «ријази һесабламa» илә атыр. Шүбһәсиз гызын көзәллији онун гәрарында һеч дә ахырынчы амил олмур. Әлбәттә, исте'дадына, көмәксиз дә өзүнә јол ача биләчәјинә әминдир. Лакин һәмишә сојуг мүһакимәнин һөкмү илә һәрәкәт едән Чәмил билир ки, Мәһсүнзадәнин ачыг һимајәсиндән чох ады, онунла гоһумлуг әлагәси арзуларына чатмагы сүр'әтләндирәр, әлејһидарларыны сусдурар.

Бүтүн бунлары биз мәнтигин көмәји илә фәрз едирик. Әсәрдә исә Чәмил чох мәдәни, диггәтчил, тәмкинли, көзәл бир чавандыр. О, бу кејфијјәтләрә архаланараг, Нәрминин руһи аләминдә јаранан гејри-мүәјјәнликдән, нәһајәт, Сәадәт ханымын мүттәфиглијиндән истифадә едиб мәгсәдинә чатыр. Нәрминин бармагына нишан үзүјү тахылыр.

Нәрминлә Камраны мүгајисәдә көтүрүб, кәнч гызын мә'нәви мәғлубијјәтинин сәбәбләрини ахтаранда инанырыг ки, бу, һәр шејдән әввәл, ичтиман идеалсызлыгдан доғмушдур. Чүнки мәһәббәт аләминдә бәрабәрдирләр, дујғулары гаршылыглыдыр, севиб севилирләр. Һәјатда исә Камранын ајдын мәгсәди олдуғу һалда, о, садәчә севән бир гыздыр. Һалбуки о да институт гуртаран кәнч вәтәндаш, али тәһсилли инкилис дили мүәллимидир. Амма бу һагда дүшүнмүр, кәләчәк иши — вәтәндашлыг борчу һаггында дүшүнчәләриндән доғаң һиссләрини бүрузә вермир. Һәтта Бакыда галдығы мүддәтдә ишләјиб ишләмәдијини дә билми-

рик. Мәһз бу, ајдын ичтимаи мәгсәддән мәһрумлуг ону хырда һиссләрин әсири едиб мәглубијјәтә уградыр.

Драм һаггында јазанларын бә'зиләри сонунчу шәкли, хүсусилә автомобил гәзасыны тәсадүфи, «көјдәндүшмә» адландырмышлар. Пјесдә бу һадисә реалист планда ишләнмиш олса да ону «детектив үнсүр» һесаб едәнләр вар. Әслиндә исә бу «гәза» лакмус кағызы кими һәр шеји ајдынлашдырыр. Бу, һәр күн башверән «јол гәзасы» дејилдир. Чәмилин горхаглығы вә егоизми ону чинајәткара чевирмишдир. Мәсәлә тәгсиркарын тапылыб чәзаландырылмасында јох, чанијә вә чинајәтә мүнасибәтин маһијјәтиндәдир. «Гәза» онларын һамысынын әхлаги принсипләрини имтаһана чәкир. Чәмил бу анләнин үзвүдүр, Нәрминин кәләчәји онунла бағлыдыр. Нә етмәли?! Јаралы гочаны көмәксиз гојуб гачан горхағы бир әр, өмрүн кешмәкешли јолларында е'тибарлы јолдаш кими гәбул етмәк ја етмәмәк?! Нәрмин ону гәбул едәрсә Мөһсүнзадә нә етмәлидир?!.

«Гәзаја» һәрә бир чүр мүнасибәт бәсләјир. Милисин нүмајәндәсини көрәндә ишин ачылмајачағына үмидин пуча чыхдығына әмин олан Чәмил утанмадан вә тәрәддүд етмәдән Кәрәмә тәклиф едир ки, тәгсири өз бојнуна көтүрсүн. Чүнки о, јахын адамларындан башга һеч кәсин танымадығы бир шәхс олдуғундан һәбсдә јатса да дүнја дағылмаз. Ону исә һамы таныјыр, биабыр олар, елми иши төкүлүб галар. Бу епизодда онун егоизми, өзүндән бир пиллә ашағы сајдығы адамлара һәгарәтлә бахмасы бүтүн дәһшәти вә чылпаглығы илә ашкара чыхыр.

Сәадәт ханым һамыдан артыг әл-ајаға дүшүр. О, нечә, нәјин баһасына олса күрәкәнини хилас етмәк истәјир. Кечәләр куја јухудан һөвлнак ојанан, гызынын ајрылығына дөзмәјән «үрәји јумшаг ханым»

јаралынын вә онун башсыз гала биләчәк ушагларынын мүгәддәраты илә марагланмадан тәләсир ки, киши өлмәмиш гоһумларынын «ағзы јумулсун», онлар шикајәтчи олмасынлар.

Әхлаги, мә'нәви гадағанлары позмағын, өз раһатлығыны һәр шејдән үстүн тутмағын сону будур! Илк бахышда зәрәрсиз көрүнән, јеканә өвлада бағлылығын тәзаһүрү кими гәләмә верилән мешшанлыг адамы чанинин мүдафиәчисинә чевирә биләр. Илјас Әфәндијевин тәлгин вә тәсдиг етдији идеја будур ки, һеч вахт вичданла сазишә кирәрәк, мә'нәви-әхлаги тәләбләрин азачыг да олса позулмасына јол вермәмәлијик. Шәхсин инамы, әхлаги гәнаәтләри кур дағ чајынын — һиссләрин, еһтирасын габағыны сахлајан мөһкәм бир сәддир. О вахта гәдәр ки, сујун сызмасы үчүн кичик бир чат да олмасын.

Камран ихтијаратындан, һәтта ганундан да истифадә едиб Чәмили чәзаландырмыр. Нәрмини, Мөһсүнзадәни дүшүнүр. Өзүнүн шәхси һөрмәт вә е'тибарына архаланараг ону мәс'улијјәтдән гуртарыр. Онлар иттиһамчы вә иттиһам олунан кими јох, бир-биринә зидд көрүшләрин дашыјычылары кими көрүшүрләр. Бу вахт Камран бир инсан, бир вәтәндаш кими онун һаггында дүшүндүкләрини ачыг дејир. Камранын бөјүк инамла дедији сөзләр (*«Һеч бир хидмәт инсанлары тапдајыб кечмәјә һагг вермир»*) чәмијјәтин тәләби, коммунист әхлагынын тәнтәнәсидир. О, бу епизодда да үстүнлүјүнү, аличәнаблығыны нүмајиш фикриндә дејилдир. О, Чәмилин аглына вә вичданына мүрачиәт едир, ону — «ганына зәһәр ишләмиш бир хәстә» олдуғуна инанараг, мүаличә олунмаға, даһа дүрүстү, өзүнү мүаличә етмәјә чағырыр. Бу анда да о, инсана инамыны итирмир. Үмид едир ки, бәлкә сәһвләрини баша дүшүб чәмијјәтә фајдалы бир вәтәндаш олар.

Нәрмин нишанлысының горхаглығындан хәбәр тутанда өз сәһвинин агырлығыны дәриндән дәрк едиб, нишан үзүјүнү гајтарыр. Е'тираф едир ки: «Камран, сән һәгиги мәһәббәтин чәтин сынагларындан әсил бир гәһрәман кими чыхдын, мән исә сәнин инсанлардан тәләб етдијин мәрдлији өзүмдә тапа билмәдим...»

Мөһсүнзадә дә гәти инаныр ки, тәләбәләриндә, аспирантлара тәкчә елм өјрәтмәк, онлары анчаг бир мүтәхәссис кими јетишдирмәк аздыр. Унутмаг лазым дејил ки: «әсил инсан биринчи нөвбәдә вәтәндаш олмалыдыр. Өз халгынын бөјүк талеји илә јашамалыдыр». Һисс едир ки, гызы мәһәббәтин дашлы-кәсәкли јолларында бүдрәјәндә, тәрәддүд кечирәндә онун голундан јапышмадыгы үчүн өзүнүн аталыг вә вәтәндашлыг борчуну лајиги илә јеринә јетирмәмишдир.

Илјас Әфәндијев һәр бир адамын вичдан тәмизлијини, өз вәзифәсинә мәс'улијјәт һиссинин күчлүлүјүнү алгышлајыр, буну јени инсанын мә'нәви кејфијјәтләриндән бири кими чанландырыр. Лакин белӛләриндән дә фәаллыг тәләб едир. Бу нөгтеји-нәзәрдән драмда чох мә'налы бир диалог вардыр:

К ә р ә м. Һәмишә она шүкүр еләјирәм ки, вичданымыз тәмиздир. Јохса бу дүнјада јашамаг чәтин оларды.

М ө һ с ү н з а д ә. Бәла да орасындадыр ки, јахшы адамлар анчаг өз јахшылыглары илә тәсәлли тапырлар. Анчаг өзләри илә кифајәтләнирләр.

Драматургун бурадан чыхардыгы нәтичә ајдындыр: һәр кәс әтрафында баш верәнләр үчүн мәс'улдур. «Ејбәчәрлији» — коммунист әхлаги принсипләринин позулмасыны битәрәфанә сејр едиб, өзүнүн чиркабдан кәнарлыгында фәхр етмәк аздыр, «ејбәчәрлијин» һәр кичик тәзаһүрүнә гаршы мүбаризә апармалысан.

Анчаг бу һалда сән өзүнү лајигли вәтәндаш саја биләрсән.

«Унуда билмирәм» Нәрминин вә Камранын талеји, хошбәхтликләриниин јарымчыглыгы, бу јарымчыглығын баисләри һаггындадыр. Һадисәләрин инкишафында чидди сынаға мә'руз галан Мөһсүнзадә вә Нәрмин, нәһајәт, өз үзәрләриндә гәләбә чалыб, сәһвләриндән дүзкүн нәтичә чыхарырлар. Онларын бир даһа һеч вахт әхлаги күзәштә јол вермәјәчәкләринә инанырыг.

Камранла Нәрмин даһа һеч вахт бир јердә олмајачаглар. Нәрминин күманы (*«Мәнә елә кәлир ки, гәрибә бир тәсадүф, көзләнилмәз бир һадисә бизи јенә дә бирләшдирәчәкдир»*) һеч вахт һәгигәт олмајачагдыр. Лакин онлар фикрән һеч вахт ајрылмајачаг, бир даһа хырда һиссләрин әсири олмајачаглар.

«Унуда билмирәм». Сәадәт ханым мәрһум ата-анасыны унуда билмир. Нәрмин Камраны, Мөһсүнзадә јахын адамларыны, Камран инсан талејини ојунчаға чевирәнләри. Лакин пјеси «Унуда билмәјәчәкләр» дә адландырмаг оларды. Тәләбәләриниин алим едә биләи, лакин вәтәндаш кими јетишдирә билмәјән Мөһсүнзадә сәһвинин әзабыны унутмајачагдыр. Нәрмин јаланчы гүрурун, ирадә зәифлијинин, мәһәббәтә хәјанәтин дәһшәтини унуда билмәјәчәкдир. Бунларын арасында бирчә нәфәр вар ки, хатирәләр она әзијјәт вермир, кибернетик машын кими, көһнәлән мә'луматлары дәрһал унутмаға һазырдыр. Онун дилиндән «унуда билмирәм» шикајәтини ешитмирик. Лакин шүбһә јохдур ки, баш верәнләри о да унутмајачагдыр. Камранын мә'нәви инамынын доғурдуғу һиссләри, Мөһсүнзадәнин гәзәбини, Нәрминин ачы сөзләрини, Кәрәмин икрah һиссини истәсә дә унуда билмәјәчәкдир. Чәмил анчаг бу һалда һәјатда өз јерини тапа биләр. Елә шејләр вар ки, онлары унутмаг һеч лазым да дејилдир.

ГӘҺРӘМАНЛЫҒА ЧАҒЫРЫШ

Сәнәт чәмиҹҹәт һадисәләриндә мүнасибәтдә ајдын мөвгедә дуран исте'дадлы шәхсин мәһәббәт вә гәзәбинин мәһсулудур. Мүәллифин партијалы мөвгејинин ајдынлығы, тәблиғ вә мүдафиә, ја да рәдд етдији идејаларын мүәҹҹәнлији, онун әсәрләриндә тә'сир күчүнү артырыр. Јазычы габагчыл, ҹә'ни чәмиҹҹәтин инкишафынын ганунауғун мејлләринин тәмсилчиси олан мүтәрәггі гүввәләрин тәрәфиндә дурурса, тәблиғ етдији идејалар халғын мәнафејини ифадә едәрәк, гәлбләрдә һәгиги бир әкс-сәда доғуруб, фәалиҹҹәтә чағырырса, онун јаздығы әсәрләрин дә өмрү узун олур.

Илјас Әфәндијев сәнәт аләминә гәдәм гојдуғу илк вахтдан бу мөвгедә дајанмыш, тәчрүбәси артыб исте'дады парладыгча, коммунизм идеалларының еһтираслы мүдафиәчиси вә тәблиғатчысы кими чыхыш етмишдир.

Өзүнүн илк әсәрләриндән башлајараг, мә'нәви-әхлаги проблемләрлә марагланан әдиб чәмиҹҹәтимизин һәјатында баш верән мүһүм һадисәләрлә сәсләнән гијмәтли әсәрләриндә габагчыл мүасирләримизин әмәлләрини бөјүк илһамла тәрәннүм едә-едә, чәмиҹҹәтин инкишафына манечилик төрәдәнләри гәзәблә дамғаламышдыр.

Илјас Әфәндијевин сәнәт дүнјасы сон илләрдә мөвзу е'тибарилә даһа рәнкарәнк олмуш, сурәтләр галерејасы зәнкинләшмишдир. О, мүасирләримизин һәјатынын мүәҹҹән чәһәтләрини әкс етдирән драм вә комедијалар јазмыш, ингилаби мүбаризә тарихинин унудулмаз сәһифәләринә мүрачиәт етмиш, совет әдәбијјатынын бејнәлмиләлчилик ән'әнәләринә садиг һуманист јазычы кими әрәб халгларынын мүстәмләкәчилик әлејһинә мүбаризәси илә марагланмышдыр. Һәјатда мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр едән гәһрәманлығын тәрәннүмү бу әсәрләрдә кет-кедә күввәтләнмиш, мүбариз инсанларын сурәти илк плана чыхмышдыр.

ПАКЛЫҒЫН ГҮДРӘТИ

«Мәһв олмуш күндәликләр» (1969) мүасир варлығы дәриндән вә әлван рәнкләрлә әкс јолунда илләрдән бәри давам едән јазычы ахтарышларының уғурлу нәтичәси, драматуркија вә театрын чидди нанлиҹҹәти олду.

«Мәһв олмуш күндәликләр» характерләр драмыдыр. Һәјати, мүәҹҹән ичтимаи-әхлаги мејлләрин тәмсилчиси олан адамларын шәхсиндә идејалар, дүнјабахышлары тоггушур. Һадисәләрин чәрәјанына гошулан, тәрчүмеји-һаллары, артыг формалашмыш характерләри вә әхлаги гәнаәтләри көзүмүз габағында сынаға мә'руз галан сурәтләрин һәр бири өз јолу вә арзусу олан фәрди, ејни заманда үмумиләшдирилмиш бәдии типдир.

«Мәһв олмуш күндәликләр», һаглы олараг, сәһнәјә бир-биринин ардынча көзәл драмлар верән јазычынын

јени вә әһәмијјәтли јарадычылыг наилијјәти кими гаршыланды.

Пјесдә «әсил хошбәхтлик нәдир?» — суал билаваситә верилмәсә дә, јазычыны дүшүндүрән, һәјәчанландыран проблеми бу әсәрдә дә она чаваб ахтарышларына мүнчәр едә биләрик. Лакин белә бир тәсәввүрүн доғмасы көкүндән јанлыш оларды ки, куја әдибин әсәрләринин мөвзу данрәси мәһдуддур. Јадда сахламаг лазымдыр ки, «әсил хошбәхтлик нәдир?» — суалы әсрләрдән бәри мүхтәлиф өлкәләрдә, мүхтәлиф халглар тәрәфиндән јарадылмыш бәдии әдәбијјатын әсас мәзмунуну әһатә едәчәк бир кенишлијә маликдир. Чүнки инсанын әмәлләри, ичтимаи вә шәхси истәкләри нәтичә е'тибарилә фәрдин баша дүшдүјү, гәбул етдији мә'нада хошбәхтлијә чатмаг чәһдидир.

Чүнки хошбәхтлик арзусу инсанын тәбиәтиндәдир, о, хошбәхт олмаға чалышмаја билмәз.

Илјас Әфәндијев мүасирлијин тарихчисидир. Онун һекајә, очерк, роман вә драмларында Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы дөврдә чәмијјәтимиздә, шүур вә психолокијаларда баш верән дәјишикликләрин мүһүм бир гисми өз әксини тапмышдыр. Әсәрләриндә, варлыгы, ин'икас үсулунда илк бахышда нәзәрә чарпан романтик бојаларын чохлуғуна бахмајараг, о, сәрт реализми илә күчлү сәнәткардыр.

Роман, пјес вә һекајәләриндә «әсил хошбәхтлик нәдир?» — суалына партијалы чаваб верән әдиб, әксәријјәтин сәадәтинә манечилик төрәдәнләрин әхлаги ејбәчәрликләрини, шәхсијјәт кими чылызлыгларыны инандырычы әкс етдирә билмишдир.

Әсил, һәјатдан гидаланан исте'дад тәхәјјүлүнүн мәһсулу олан бир аләмин — јазычы дүнјасынын, илк бахышда әслинә охшамамасы реализмин зәифлији јох, дәринлијидир. Типик характерләр «прототипләрдән»—

әсилләриндән узаглашдыгча, даһа кениш вә мә'налы үмумиләшдирмә күдрәти кәсб едирләр.

«Мәһв олмуш күндәликләр»дә актуал, һәјәчанландырычы ичтимаи мәсәләләрлә мәшғул олан драматург, аз-аз тәсадүф едилсә дә, әсли олан бә'зи фактларын үзәриндән кечмәмишдир. Әксинә, о вәтәндаш чәсарәти илә демишдир: бә'ли, бә'зән белә ачыначаглы вә дөзүлмәз ишләр дә олур. Анчаг бүтүн габагчыл совет сәнәткарлары кими о да факты гејдә алмагла кифајәтләнмәјиб, марксизм-ленинизм дүнјакөрүшү илә сәбәбләри ахтармыш, бу ачыначаглы вә дөзүлмәз һалларын антиһуманист маһијјәтини ашкарламаға, онлары ичтимаијјәт әлејһинә чеврилмиш, јашамаг һүгугу олмајан антинормал бир вәзијјәт кими сәчијјәләндирмәјә мүвәффәг олмушдур. Чәмијјәтин вә халгын мәнафејинә лагејдликлә тә'мин едилмиш «көзәл һәјатын» заһири, көзгамашдыран парылтысыны гәтијјәтлә кәнар едәрәк, онун дахили чиркинлијини көстәрә билмишдир.

«Мәһв олмуш күндәликләр» башлананда драматург бүтүн васитәләри мүстәгил һәјата јеничә гәдәм басан, өмрүн баһарыны јашајан бир кәнчин мә'нәви аләмини ишыгландырмаг мәгсәдинә табе едәрәк, тәбииликлә инандырыр ки, Фәридәнин нәзәриндә аләм, тәкчә достлары дејил, танымадыглары да көзү охшајан әлван рәнкләрә бүрүнмүшдүр. О севир, севилир вә бу мәһәббәтин әсиллијинә, үгурлулуғуна бүтүн гәлби илә әмин олуб, севинчини анасы вә достлары илә бөлүшүр; һиссләринә шәрик олмајанлара гәзәбләнир, нәһајәт, гүрур вә шадлыгыны күндәлијин сәһифәләриндә әбәдиләшдирир. Биринчи сәһифә: «Мән хошбәхтәм... Сабаһ јох, бирисикүн бизим тојумуздур. Ишанлым көзәлдир, јүксәк вәзифә саһибидир. Нәчиб оғландыр... Мән сәнә раст кәлдијим үчүн өз талејимә

тәшәккүр едирәм, Әдаләт! Сән мәним һимајәдарым, достум, јолдашым, севкилим олачагсан! Биз сәнинлә кәләчәк илләри үрәклә, чәсарәтлә гаршылајачағыг».

Лакин мүәллиф бөјүк усталыгла һисс етдирир ки, шәрти олараг бу истилаһы ишләтсәк, «фачиә» дә Фәридә илә јанашы аддымлајыб, кәнч гызын ал рәнкә бојанмыш хәјалларынын үстә хәфиф бир көлкә салыр. Мүнасибәтләр мүәјјәнләшиб, хәјалларын ал рәнки солдугча, о, күчләнир вә анчаг пјесин финалында јоха чыхыр.

«Вичдан раһатлығыны» һәр шејдән үстүн тутан, гызынын «алнына көлкә салачаг һеч бир һәрәкәтә» јол вермәјән Көвһәр ханым, бундан сонра да тәк баласынын хошбәхтлији јолунда чаныны вермәјә һазыр ана, онун севинчинә шәрик ола билмир. Һәјатын мүдрикләшдирдији гадын Фәридәнин садәлөвһлүк, һејранлыг вә ушаг ифтихары илә нәгл етдикләрини динләјиб, анчаг «бәдфал» ачмаг истәмәдији үчүн сусур. О, соруша биләрди ки, диләнчијә он манат верән Әдаләт нә гәдәр мааш алыр?! Онун отагларыны долдуран баһалы мүхалифат һарадандыр?! Фәридәнин өзү исә бу суаллары вермәк үчүн һәлә тәчрүбәсиздир. Инандығы хошбәхтлијин сәрмәст етдији гызын мүһакимәси мүвәггәти дә олса коршалмышдыр. Һәјат ону итиләјәчәкдир. Фәридә анасынын: «Мәним фикримчә, истәксиз-мәһәббәтсиз һәјат кеч-тез апарыб икиүзлүлүјә, сахтакарлыға, јалана чыхарачагдыр ки, дүнјада бундан да пис иш јохдур», — сөзләриндәки һәгигәти үрәкдән алгышлајыр, башга чүр тәсәввүр дә етмир, лакин әминдир ки, белә шејләрин онлара аидијјәти ола билмәз. Күндәлијин икинчи сәһифәси бу үстүөртүлү ишарәјә чавабдыр: «Анам һаглыдыр. Лакин бизим кәләчәк аиләмиздә һәр шеј көзәл олачаг... Чүнки биз сон нәфәсимизә гәдәр бир-биримизи севәчәјик...»

Дикәр тәрәфдән өз гәһрәманларынын фикир вә дујғуларынын кичик тәрпәнишләрини дә нәзәрдән гачырмајан мүәллиф кәнч гызын һисси илә аглы арасында мүбаризәнин гуртармадығына да ишарә едир. Институт достларынын нәгмәсини ешидән Фәридә кәдәрләнир, «елә бил ки, тәләбәлик һәјатындан јүз ил имиш ајры дүшмүшәм» — дејир. «Тәләбәлик һәјаты» исә кениш анлајышдыр. Достлуг, тәмиз һиссләр, мәһәббәтдир. Гәнимәт Фәридә илә баглы хәјал вә дүшүнчәләринин јазылдығы күндәликләри она верәндә бу мәһәббәти бир даһа е'тираф етмиш олур.

Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, инсанын мә'нәви азадлығынын көзәллијини һәгиги шаир илһамы вә вәтәндаш мүдриклији илә тәрәннүм едән Илјас Әфәндијев фәрдин өз һәрәкәтләри үчүн мәс'улијјәти мәсәләсинә һеч вахт лагејд мүнасибәт бәсләмәмиш, әмәлләринә «үрәјим белә истәди» сөзләри илә бәраәт газандырмаг истәјәнләрә һагг вермәмишдир.

Мәсәләнин ичтимаи планда ишыгландырылмасы сосиализм чәмијјәтиндә дә чидди әһәмијјәтә маликдир. Чүнки «ағыллы олуб өзкәләри һаггында дүшүнүнчә, дәли оларам, башгалары һаггымда фикирләшсинләр» принсипи илә јашајанлар, тәчрүбәсизлији, објектив амилләри вә саирәни бәһанә тутараг әхлаги тәләбләрә лагејд мүнасибәт бәсләјәнләр һәлә дә вардыр.

Илјас Әфәндијев өзүнүн ајдын сијаси-әхлаги мөвгеји илә дејир: һәр кәс нә етдијини билмәлидир. Одур ки, тәчрүбәсизлијини нәзәрә чарпдырса да Фәридәни мәс'улијјәтдән азад етмир; Анжел дә өз мәс'улијјәтини, тәгсирини хатырлајыб, үрәкдән кәлән бир сәмимијјәтлә аналыг шәрәфиндән данышанда нәзәримиздә јүксәлир.

Фәридә достларынын сәмимијјәт вә мәрдлијинә, исте'дад вә мүвәффәгијјәт газаначагларына инаныр.

Бәс бу һалда нијә Гәнимәтә арха чевирмишдир? Бу суала чаваб ахтаранда сурәтин өзүнүн бә'зи мүлаһизәләри бизә көмәк едир. Мәсәлән, бир дәфә јарызарафат, јарычидди билдирир ки: «Гәнимәтә елә гыз лазымдыр ки, онунла бирликдә чәфаја дөзмәји бачарсын». Фәридә буну бачармыр. Өзү е'тираф едир ки: «...илләр кечинчә һисс еләмәјә башладым ки, о да мәним кими јалгыздыр, көмәксиздир».

Тој сәјаһәтиндән гајытмыш, өмрүндә көрмәдији баһалы һәдијјәләр алмыш Фәридә өзүнү көјүн једдинчи гатында һисс едир. Күндәлијин үчүнчү сәһифәси: «Артыг нечә вахтдыр ки, кәлинәм. Севинчим јерә, көјә сығмыр. Хошбәхтлик нечә көзәлмиш! Әввәлләр мән һәгиги сәадәтин нә демәк олдуғуну билмирмишәм».

О, бу евә өзүнүн тәмиз һиссләри, арзулары илә кәлмишдир. «Каш дүнјада һеч бир јалан, һеч бир сахтакарлыг олмајајды», — дејән гыз һәлә дә белә ишләрин баш вердијини ешидәндә, јазыланлары охујанда гәзәбләниб дәһшәтә кәлир.

Лакин заһири төмтәрағы вә парылтылары илә көзүнү гамашдыран микромүһит ону «өзүнүнкүләшдирмәк» истәјиб, Көвһәр ханымын евиндәки Фәридәјә, онун көзәл дујғуларына һүчум чәкир. Бурада инсана мүфтә һеч нә верилмир. Бармаға кечирилән једди мин манатлыг үзүк, ајаг алтына салынан дөрд мин манатлыг халы, гулагда көздирилән мави брилјант гурбан төләб едир; бу гурбан исә анчаг шәхсин мәнлији, әхлаги төмизликдән доған гүруру ола биләр.

Јаваш-јаваш Әдаләт әсил тәбиәтини көстәрир, ән сон дәбдә тикилмиш костјумларла өртүлмүш ејбәчәрлик үзә чыхыр. О, арвадыны гысганмыр, «гысганчлыг ачизләрин ишидир», — дејир. Лакин истәјир ки, арвады сабиг достлары илә «анчаг рәсми јерләрдә», онун һүзурунда көрүшсүн. О, Фәридәнин инсани мән-

лијини, ләјагәтини тәһгир едән төләбинә «чамааты һеч бир заман јаддан чыхармаг лазым дејил!» — сөзләри илә бәраәт газандырмаға чалышса да, әслиндә Савалан вә Гәнимәт кимиләринин төмизлијиндән горхур. Билир ки, Фәридә онларла јахын олдугча, ону тамамилә өзүнә рам едә билмәјәчәкдир. Тәзјиг, тәбии сурәтдә мүгавимәт доғурур; чаван кәлин баша дүшмәк истәјир ки, баһалы «тој һәдијјәләрини» нијә кизлиндә сахламалыдыр, нијә онларын һәјаты илә Гәнимәт вә Савалан кимиләринин доланачағы арасында бу гәдәр фәрг вардыр?! Бу «нијәләрә» алдығы чаваблар, әлбәттә, али төһсилли кәнч мүтәхәссиси тә'мин етмир. Сәбәбини билмәсә дә Әдаләтин сөһбәтдән бојун гачырдығыны баша дүшүр, амма сусур. Чүнки һәлә севилдијинә инаныр. Илјас Әфәндијевин әсәрләриндә мәһәббәт һәмишә гүдрәтли бир һисс кими гәләмә алынмышдыр. Мәһәббәт төмизлик вә фәдакарлыгдыр, мәһәббәт севдијини јүксәкдә көрмәк арзусудур. Көвһәр ханым гызыны кәнардан сеjр едиб, хүсуси јахынлыг етмәсә, шәхси ишләринә билаваситә мүдахиләдән чәкинсә дә, Фәридәнин мешшанлыг батаглығында кет-кедә шашырдығыны көрәндә, гызына вәтәндашлыг борчуну хатырлатмағы лазым билир. Лазым билир јада салсын ки, ишләмәк тәкчә еһтијачы өдәмәк үчүн дејилдир. Әдаләтин онун маашына еһтијачы олмаса да, ишләмәк онун өзү үчүн зәруридир. Чүнки он алты ил охујуб мүһәндис олмушдур. Чүнки бунсуз ананын арзусу мәһв олар. *(«Мән истәјирәм ки, сән өз әрини, аиләни севмәклә, ејни заманда мүстәгил, ләјагәтли бир инсан оласан!»)*

Фәридә доғрудан да инсан олмаг, ону он алты ил охутмуш халгына әвәз гајтармаг, нәһајәт, өзүнү јолдашлары арасында бәрабәр һүгуглу бир зәһмәткеш, бир јарадычы кими һисс етмәк истәјир. Лакин хаһи-

шинин чавабында әввәлкиләрдән даһа дәһшәтли шеjләр ешидир. Ешидир ки, бир даһа jолдашлары илә көрүшмәмәлидир, «гара чамаатын», «ади адамларын» нә дejиб, нә фикирләшәчәкләринә әһәмиjjәт вермәдән әринин дедиjи илә дуруб отурмалыдыр.

Лакин кәнч гадынын гәлбиндә дөнүш башланмыш, о, өзүнүн инсани ләjагәтинин тапдандығыны һисс етмишдир. Әдаләти әһатә едән адамлар, онун микромүһитиндә һөкм сүрән икиүзлүлүк, jалан, ejбәчәрликләр Фәридәни бездирмишдир. Артыг баша дүшмүшдүр ки, бир jастыға баш гоjсалар да әри ону өз мүһитинә бурахмаг истәмир; «данышан лал» она дejир ки, әриниз истәсә бу сирри сиз дә биләрсиниз. Әдаләт исә истәмир, баша дүшүр ки, Фәридә һәлә тамамилә «онункулашмамышдыр».

Фәридә көзәл отагларынын һавасынын сон дәрәчәдә боғучу олдуғуну дәрк етдикчә күндәликләриндәки jазыларын аһәнки дәjишир. Савалан ичиjиб кедәндән сонра күндәлиjә белә jазыр: «Мәнә елә кәлди ки, онунла бирликдә бүтүн сәмими достларым, кәнчлиjимин ән әзиз күнләри дә мәни әбәди олараг тәрк еләjиб кетди. Өзүмү соjуг, мә'jус бир jалгызлыг ичиндә һисс едирәм. Мән өзүмә jер тапа билмирәм».

Фәридә тәдричән, һадисәләрин инкишафында баша дүшүр ки, алданараг, парылтысы илә көзгамашдыран күзәраны әсил хошбәхтлик сајмышдыр. Бу, пjесин финалыдыр. Әсәр бojунча исә өзүнү хошбәхт билән, буна көрә дә әхлаги гәнаәтләрини мәһв етмәк истәjәнләри көрмәjән Фәридә пассивдир. Чүнки бу вәзиjjәтдә онун гаршысында мүбаризә һәдәфи jохдур. Лакин әхлаги принсипләринә садигдир. Мәһәббәти горумаг арзусу илә бә'зи кичик күзәштләрә jол версә дә, доғрулуғуна бүтүн варлығы илә инандығы һәгигәтләрә хәjанәт етмәjи ағлына белә кәтирмир.

Драмда онун һаггында башгалары дүшүнүр, көзүнү ачмаға чалышырлар. Анасы еһтиjатлы хәбәрдарлығы илә, достлары һәгигәт долу зарафатлары илә. Лакин Фәридә уғрунда мүбаризәдә башлыча гүввә чәмиjjәт, совет һәjат тәрзинин көзәллиjидир. Мүәjjән психоложи амилләрин тә'сири алтында сәһв jола дүшмүш кәнч гыз, өз вәзиjjәтини мүһитлә мүгаjисәдә әмин олур ки, сәадәт даш-гашда, кениш мәнзилдә, баһалы мебелләрдә дejил, инсани ләjагәтин горунмасында имиш.

Әдаләт чинаjәт вә чиркинлик рәмзидир. Пjесдә сосиалист ганунчулуғунун позулмасындан, ичтимаи рә'jә лагеjдликдән, вәтәндашлыг борчуна хәjанәтдән доған ejбәчәрлиjин тәчәссүмүдүр. Jүксәк әмәлләрә биканә олан белә адамлар өз ачизликләрини бәзәк-дүзәклә өрт-басдыра, jаланчы шөһрәтпәрәстлик һиссләрини тә'минә чәһд көстәрирләр. Өмүрдән мүмкүн гәдәр чох гопармаға чалышанда чәмиjjәтин, халғын мәнафеjинә зидд һәрәкәт етдикләрини jахшы билирләр. Буна көрә дә оғрулар кими әлалтдан һәрәкәт едиб, башга дон кеjир, вар-дөвләтләрини дә, «севинчләрини» дә кәнар көзләрдән кизләтмәjә чалышырлар.

Гануну позмағын өз чәзасы вардыр. Драмын сонунда Әдаләтин артыг ифша олундуғу, өз архасыны итирдиjи ajдынлашыр. Бу, онун кимиләринин лабуд сонудур. Лакин jазычынын диггәт мәркәзиндә дуран башлыча чәһәт бу дejилдир. Она көрә дә Әдаләтин әмәлләри кими, ифшасы да сәһнә архасында баш верир. Илjас Әфәндиjеви һүгуг нормаларынын — ганунларын позулмасынын әхлаги нәтичәләри, буна бирбиринә зидд мүнасибәт бәсләjән адамларын тоггушмасы даһа артыг марагландырыр.

Әдаләт jалан вә сахтакарлыгла әлә кечирдиjи бөjүк имканлара архаланараг, Фәридәнин гәлбини әлә

алмаға, өзүнә јахынлашдырмаға мүвәффәг олур, амма ону «өзүнүнкүләшдирмәк» истәјәндә мәғлубијјәтә уғрајыр. Чүнки Фәридә алданмыш, Әдаләтин сәмимијјәтинә инанмыш, ону өз идеалы билмишдир. Лакин сечмәк лазым кәләндә о, өзүнү, анасыны вә достларыны әхлаги инамларыны һеч бир вар-дөвләтә дәјишмир.

Әсәрин тәсдиг пафосу да бунунла мүәјјәнләшир. «Мәһв олмуш күндәликләр»дә һадисәләрин инкишафынын тәсдиг етдији һәгигәт будур ки, үлвиликлә ејбәчәрлијин тоггушмасында, биринчи там гәләбә газаныб икинчини дәјишдирә билмәсә дә, өзү дә мешшан раһатлығында мәст олараг, инсанијјәтин тәләбләринә лагејд олмамышдыр. Бу хәтт, пјесдә Саваланла Анжелин мүнасибәтләринин тәдгигиндә давам етдирилиб дәрининләшдирилмишдир.

Анжел Фәридәнин мәктәб јолдашыдыр. О да «көзәл јашамаг», һәјатдан зөвг алмаг истәјәрәк, тәмтәраглы сөзләрә инаныб алданмыш, тәмиз мәһәббәти тәһгир олунмушдур. Иш елә кәтирмишдир ки, бир сыра капиталист өлкәләриндә олмуш, хүсуси мүлкијјәтчилик еһтирасының һаким олдуғу чәмијјәтдә шаһиди олдуғу ачы һәгигәтләр — «инсан инсан үчүн чанавардыр» принсипинин тәсдиги ону үмидсизләшдирмиш, синикләшдирмишдир. Лакин о, анадыр. Мүрәккәб тә'сирләрә мә'руз галан Анжел өзүнүн бә'зи мә'нәви вәзифәләринә мәс'улијјәт һиссини зәифләтмиш олса да, өвлад гаршысында өз борчуну һәссаслыгда дујур. Оғлунун бөјүјүб күнләрин бириндә атасының кимлијини сорушачағы ону индидән дәһшәтә салыр.

Анжел мүасир, мүстәгил бир гадын-вәтәндашдыр. О, оғлунун атасындан мадди көмәк уммур. Олуб кечәнләрдә тәкчә ону тәгсирләндирмәк, ја да «вичдансыздан» гисас чыхмаг нијјәтиндә дејилдир. Бәлкә ону

алдатмыш адамы һеч бу интигама лајиг дә билмир. Лакин Анжел истәјир ки, о, һәгигәти е'тираф етсин, оғлунун доғум шәһадәтнамәсиндә әсил атасының ады јазылсын. О, бу арзу илә дә доғма шәһәрә кәлмиш, лакин көзләмәдији бир чәтинликлә үзләшмишдир. Көрмүшдүр ки, вахты илә ону алдатмыш Әдаләт инди башгасының гәлбини оғурламышдыр. Көрүр ки, Фәридә Әдаләтин симасында өзүнүн ән тәмиз идеалларының тәмсилчисини тапдығыны зәнн едиб она инаныр, ону севир, өзүнү хошбәхт саныр. Көрүр ки, һәгигәтин ачылмасы ушаг гәдәр мәс'ум бир гадынын — Фәридәнин бәдбәхтлијинә сәбәб ола биләр.

О сусмаг истәјир, бә'зән өзүндән асылы олмајараг Әдаләтин вичдансызлығына ишарә едәндә, Фәридәни горхудуб шүбһәјә саланда дәрһал пешман олур, өзүнәмәхсус бир һазырчаваблыгла вәзијјәтдән чыхыш јолу тапыр.

Пјесдә Савалан вә Гәнимәт, әлбәттә, әсасән биринчи, мүәллиф идеалының ифадәчисидирләр. Јазычы вачиб фикирләрини, бир гајда олараг, онларын дили илә ифадә едир, һәтта сурәти сүн'иләшдирмәк, резонерләшдирмәк тәһлүкәси дә ону дајандырмыр.

Бу чаванлар һәјатда, ишдә һәлә бөјүк мүвәффәгијјәт газанмајыб, арзуларына чатмајыбдыр, һәтта Гәнимәтин илк мәһәббәти пуч олуб. Лакин бунунла белә онлар башдан-ајаға инам мүчәссимәсидирләр. Өзләринә дә, чәмијјәтин әсасландығы идеаллара да үрәкдән инанырлар.

Савалан вә Гәнимәтин архасында кизләндикләри бир сипәр вардыр: кинајә, јумор һисси. Бу, онлара адамлара вә һадисәләрә мүнасибәтләрини даһа ачыг вә чәсарәтлә ифадәјә имкан верир. (*«Еһ, Анжел ханым, мәшһур олсајдым, Әдаләт јолдаш мәни таныјардды»*).

Анжел Савалан вә Гәнимәтлә таныш оландан сонра көрүр ки, садә вә көзәл арзуларла јашајан бу чаванлар онун таныдығы адамлара бәнзәмирләр. «...Бүтүн әзабларын, тәһгирләрин, изтирабларын көкү олан мәһәббәтә нифрәт едән» Анжел јаваш-јаваш дәјишир, сөзләриндә вә бахышларында гылынч кими кәсән сарказм јоха чыхыр.

Анжел вә Савалан мүбаһисә едә-едә јахынлашырлар. Драматург онлары бир-биринә зидд әхлаги гәнаәтләрин дашыјычысы кими гаршылашдырыр.

С а в а л а н. Мән буна чох шадам. Анчаг Анжел ханым мәним һаггымда нә даныша биләр? Биз чәми бир дәфә көрүшмүшүк.

А н ж е л. Бир дәфә дә кифајәтдир. Космос сүр'әти!..

Ф ә р и д ә. Анжел ханым деди ки, сән онун хошуна кәлирсән.

С а в а л а н. Бу ки, хошбәхтликдир.

А н ж е л. Кимин үчүн?

С а в а л а н. Ким ки, сизи истәсә...

А н ж е л. Сиз мәни истәрдиниз?

С а в а л а н. Јох.

А н ж е л. Бәлкә... Истәдиниз?

С а в а л а н. Аглым кәсмир...

А н ж е л. Мән көзәл дејиләм?

С а в а л а н. Јох.

А н ж е л. Зарафат едирсиниз?

С а в а л а н. Хејр.

А н ж е л. Парисдә, көзәл бир гыз ролунда чәкилмәк үчүн мәнә јүз минләр тәклиф едирдиләр.

С а в а л а н. Инанырам. Шәкилдә көзәл көрүнә биләрсиниз.

А н ж е л. Амма әслиндә көзәл дејиләм.

С а в а л а н. Дедим ки, јох.

А н ж е л. Бәс сиз көзәл кимә дејәрдиниз?

С а в а л а н *(ејни комик шәнлик вә илһамла)*. Мән көзәл она дејәрдим ки, Савалан дағының һарада олдуғуну дәрһал билсин. Онун адыны тутанда үзү күнәш кими парласын!

Пјесдә, драматургун мүсбәт гәһрәманларынын нәзәриндә Савалан ади бир даг дејилдир. О гүрур вә үлвилик рәмзидир. Мә'налыдыр ки, Фәридәнин тамам башга бир мүһитә дүшәчәјини биләндә она Саваланын рәсмини һәдијјә кәтирирләр. Истәјирләр ки, онлары бирләшдирән, јашадан, јүксәлдән һиссләр унудулмасын. Әминдирләр ки, о һалда Фәридә узаглашмыш олса да өзкәләшмәјәчәкдир. Лакин драматург бу ишарәләрлә кифајәтләнмир. Савалан өз тәләбинин, көзәллик анлајышынын мә'насыны ајдынлашдырыр: «Саваланы мәсләксиз, вичдансыз бир авантүрист дә таныја биләр. Јалныз танымаг аздыр. Ону севмәк, онун әзәмәти илә фәрәһләнмәк *(даһа чошгун илһамла)*, Прометеј кими зәнчир вурулмуш онун бир күн азад олачағы хәјалы илә јашамаг, јаратмаг!..»

Саваланын мә'нәви тәмизлијини, үрәк зәнкинлијини дујдугча Анжел дәјишир, «өз халгына күлмәјин алчаглыг олдуғуну» биләп кәнч гадын онун тарихи илә, азадлыгсевәр гәһрәманлары илә марагланыр.

Драмын әввәлиндә Фәридә вә Анжел башга-башга адамлар олуб, зидд гүтбләрин тәмсилчиләри илә тәмасда идиләр. Анжел Савалан вә Гәнимәти јахындан таныјандан сонра дәјишир. Она көрә дә бу дөнүш тәмиз дујғуларын, «Саваланы танымаг» сөзләриндә чәмләнмиш вәтәндашлыг вә инсанлыг гүрурунун гәләбәси кими мә'наланыр.

Драмын сонунда алдандығыны, күндәликдәки сөзләрин дә хошбәхтлик, сәадәт һаггында тәсәввүрләри

кими сахта олдуғуну баша дүшән Фәридә јаздыгларыны јандырыб өзүнү иллүзијадан хилас едир.

«Məhв олмуш күндәликләр»ин финалы бәдбинлик доғурмур. Чүнки алданса да јаздыгларындан имтина етсә дә, бу гәһрәманын мәғлубијјәти дејил, өз үзәриндә, ону мә'нәви батаглыға сүрүкләјән «јахшы һәјат» арзусу үзәриндә гәләбәсидир. Јазычы инандырыр ки, сосиалист чәмијјәтиндә јашајан, Савалан вә Гәнимәт кими доғручу, фәдакар достлары олан Фәридә һәјатда өз јерини, әсил хошбәхтлијини тапачагдыр.

О заман күндәликләр башга гәнаәтлә, амма јенидән јазылачагдыр.

«Məhв олмуш күндәликләр» һәгиги вәтәнпәрвәрлијин вә инсанлығын сахтакарлыг, гәнимәтчилик, нәфсин гулу олмаг үзәриндә гәләбәси һаггында шаиранә, сәрт вә дүшүндүрүчү бир һекајәтдир.

«Məhв олмуш күндәликләр» ејбәчәрлијин чиркинлијини ачмагдан даһа артыг, паклығын гүдрәтини тәрәннүм едән унудулмаз бир нәғмәдир. Бу нәғмә, бу чағырыш ону динләјәнләрин гәлбиндә һеч вахт сусмајачагдыр.

Азәрбајчан телевизијасы илә көстәрилмиш «Он манатлыг лүстр» өз мөвзусу, драматургу дүшүндүрән проблемләр бахымындан «Məhв олмуш күндәликләр»лә сәсләшир.

Илјас Әфәндијев јарадычылығына дидактизм јаддыр. Онун мүсбәт гәһрәманлары да нәсиһәтчилији севмир, башгаларына тәлгин етмәк истәдикләри фикирләри әмәлләри илә тәсбит едирләр. О, гәлбләрә вә ағыллара һадисәләрин маһијјәтини ачмагла тә'сир көстәрир.

Интеллектуал драмын көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Илјас Әфәндијев бир сәнәткар кими диггәтини чәлб едән, ону һәјәчанландыран һадисәни бир

сосиолог вә психолог кими дәриндән, һәртәрәфли, әлагәләринин мүрәккәблији илә өјрәнир, кениш вә рәнкарәнк мә'лумат топлајыр. Лакин онлары билаваситә әсәрә кәтирмир. О, бүтүн бунлары һиссләр аләминдән кечирәрәк «инсанилəшдирир». Бу о демәкдир ки, бу ја башга факт, чанлы бир типин тәрчүмеји-һалынын, ичтиман фәалијјәтинин вә психи аләминин ајрылмаз епизодуна чеврилир. Бу тәләбә чаваб вермәјән дәлилләр, мүшаһидәләр өзлүкләриндә нә гәдәр «данышан» вә калоритли олсалар да кәнарда галырлар. Бу, фактларын сүжетин инкишафы илә характерләрин инандырычылығы бахымындан диггәтлә саф-чүрүк едилмәси, әдибин әсәрләриндәки күчлү емосионаллығын вә јыгчамлығын мәнбәләриндән биридир.

«Он манатлыг лүстр»дә јазычы «Məhв олмуш күндәликләр»ин мөвзусуну санки давам етдирәрәк, инсанын өзүнүн вәтәндашлыг борчуна мүнасибәтини башга бир чәһәтдән ишыгландырмышдыр. Буна көрә дә нә өзүнү, нә дә башгаларыны тәкрар етмәјиб, тамамилә орижинал сурәтләр јарада билмишдир.

Әдаләт вә Мидһәт. Һәр икиси кәнч вә гүввәтли, али тәһсилли, јүксәк вәзифәјә тә'јин олунмуш мүтәхәссисләр. Мидһәт рәисин сөзләриндән ганадланмышдыр. Ону 38 нөмрәли универсал магазаја она көрә мүдир көндәрирләр ки, кедиб ораны дүзәлтсин. Совет тичарәти гајдаларынын позулмасына сон гојсун. Маашынын алтмыш сәккиз манат артмасына севинир. Кәнчдирләр, јеничә анлә гурмушлар, ејтијачлары чохдур. Лакин гүрур һисси ичтиман амилләрлә әлагәдардыр. О көрүр ки, јени вәзифәдә е'тимады доғрултмаг, шүурлу бир вәтәндаш ләјагәтини тәсдиг үчүн даһа кениш имкана малик олачагдыр.

Фәридә саһә һәкими олан анасынын ади мәнзилиндән Әдаләтин зәнкин отагларына чан атмышды. Һәр

манаты хәрчләјәндә көтүр-гој етмәкдән безмиш чаван гыз Гәнимәтин «өз вәзиҹҹәтинин дүзәлтмәсинин» көзләмәк истәмәмиш, «хошбәхт олмаға» тәләсмишди.

Пәри исә мәһәббәтдә фәдакардыр. «Јахшы доланмыш, варлы-һаллы» бир аиләнин гызы ајда үч ҹүз-дөрд ҹүз мааш алан огланларын тәклифини рәдд едәрәк, өз һәјатыны Мидһәтлә бағламышдыр. Һәм дә өзү демишкән, мәсәләнин мадди чәһәти үзәриндә дүшүнмәк һеч ағлына да кәлмәмишдир. Пәри һиссләринин вә сөзләринин сәмимилији илә чәлб едичидир. «Бир дә бу нә мааш-флан мәсәләсидир салмысан орталыға, Мидһәт? Нә вахтдан мәһәббәт маашла өлчүлүр?»

Пәри өз әри илә хошбәхтдир. Отагларындакы мүхалифат садә олса да, кәнч гыз он манатлыг лүстр аланда севинсә дә хошбәхтдир. Чүнки севир, севилир. Чүнки онун инсани ләјагәтинә һөрмәт едилир, мәһәббәтинә инанылыр. Он манатлыг лүстр отағы о гәдәр ишыгландырмаса да, онлар өз гәлбләринин ишығы илә бүтөв бир шәһәрин кечәсини күндүзә дөндәрә биләрләр.

Һадисәләрин инкишафы Мидһәтин әхлаги гәнаәтләрини сынаға чәкир. Мағазаја кәләндән ики ај сонра Шефин һаггында хүсуси гајғыкешликлә данышан Рәһилә билдирир ки, бәс Шефә пул лазымдыр, бунун үчүн дә чох тәләб олан гадын ајаггабыларыны мағазада ҹох, кәнарда сатдырмаг истәјир. Бу сөзләр, Мидһәти чох тәәччүбләндирир.

М и д һ ә т. Биз нә үчүн Шефә пул вермәлијик?

Р ә һ и л ә. Нә үчүн?! Бәс бу бојда мағазаны сизә һавајы тапшырыблар? Јохса елә билирсиниз сиздән башга адам јохдур?

Мидһәт гәзәбләнир, Шефи ифша илә һәдәләјир, чавабында исә көзәл гадынын кинајә илә күлән көзләрини көрүр, сакит е'тиразыны ешидир:

Р ә һ и л ә. Горхун ки, о сизи ифша еләјиб бурадан говдурмасын.

М и д һ ә т. О мәним нәјими ифша едәчәк?

Р ә һ и л ә *(күлүмсәјир)*. Нәјинизи? Дүзлүјүнүзү!

М и д һ ә т. Дүзлүјү? Дүзлүјү нечә ифша етмәк олар?

Р ә һ и л ә *(күлүр)*. Көрүнүр һәлә чох тәзәсиниз... Ишләрсиниз, көрәрсиниз...

Ишләјир вә көрүр. Ону Рәһиләнин васитәсилә бөһтана салыр, ону прокурорлуға верирләр.

Мидһәтин вә Рәһиләнин симасында һәјата ики зидд мүнасибәт тоггушур. Рәһилә өз һәрәкәтләрини, мә'нәви гадағанлары позмасыны үч ушағы илә, алдығы маашын онлары анчаг он беш күн көрмәси илә изаһ едир. Лакин мүәјјән һәјат тәчрүбәси олан Мидһәт онун идданысынын әсассызлығыны баша дүшүр. Әлбәттә, јашамаг үчүн Рәһиләнин әмәк һаггы кифајәт едәр. Лакин о, «јашамаға» ҹох, евинин әшјалары, әјинини палтарлары илә көз гамашдырмага чәһд едир.

Бүтүн бунлары баша дүшән Мидһәт бир вәтәндаш кими онунла разылашмыр, тоггушан тәрәфләрдән бири кими тәмизлији, һәгигәтин гәләбәсиһә инамы сарсылмыр.

М и д һ ә т. Сизин кимиләр бүтүн күнаһларыны чәмиҹҹәтин үзәринә атмага адәт етмишләр. Сиз истәјирсиниз ки, чәмиҹҹәт сизин назынызла ојнасын. Бу исә олмајачаг. Әкәр биз инди сизи өз Шефинизлә бирликдә дивара сөјкәјиб күлләләмәк үчүн әсас тапмырыгса, бу һеч дә о демәк дејил ки, сиз ахыра гәдәр кизләнә биләчәксиниз. Биз билирик ки, сиз варсыныз вә сизин көкүнүзү кәсмәк лазымдыр!

Р ә һ и л ә. Демәк, белә ликлә, сиз дүнјаны дүзәлтмәк истәјирсиниз?

М и д һ ə т. Нəинки истəjирəм, һəтта бунун үчүн мəс'улиjjəт дашыjырам...

Мидһəтин сөзləри ону сарсыдыр. Раһилə, нəһajət, ишин əслини ачмаг үчүн чəсарəт тапыр, бунунла да кечмишиндəн аралана билир. Баша дүшүр ки, ушаглары да əмəлləриндəн хəбəр тутанда ону багышламajачаглар. Баша дүшүр ки, мəсələ он манатлыг ја үч jүз манатлыг лүстрүн ишыгында отурмагда дејилдир. Инсанын кəрək гəлби, һиссləри ишыглы олсун. Өзүнү мүдафиəjə чалышан Раһилə илк бахышда инандырычы көрүнəн, она бəраət газандыран «дəлилləрə» архаланыр. Драматург һадисələрин мəнтигинин тələб етдиjи бу чətин jолдан чəкинмəмишдир. Jазычы билир ки, белə дүшүнəнлəр вардыр. О, бу jаланчы «фəлсəфənин» өзүнү дармадағын етмək, онун əсассызлығыны көстəрмək истəjир. Əсəрин сонунда Раһиləнин дөнүшү она көрə бизи инандырыр ки, о, дахили бəраətинин əсассызлығыны баша дүшүр. Буна көрə дə пjесин сонунда Мүстəнтигин сөзləри гəти бир һөкм кими сəсləниб охучунун, тамашачынын да үрəjиндəн хəбəр верир. О дејир: «Jалан дејирсиниз! Һеч бир намуслу адам ачындан өлмəмишдир. *(Сакит)* Сизи исə он манатлыг лүстр дејил, үч jүз манатлыг чəлб етмишдир. Бу исə он манатлыгдан чох күчлү олдуғу һалда, өзүнүз дедиjиниз кими, сизин гəлбинизи ишыгландыра билмəмишдир. Чүнки, чинаjət, сахтакарлыг һеч кəси хошбəхт етмəмишдир».

АЗАДЛЫГ АРЗУСУ ДӨЈҮШƏ ЧАҒЫРЫР

Илjас Əфəндиjевин jарадычылығында сосиализм гуран халгымызын фəалиjjətinin, jени чəмиjjət вə jени мүнасибəтлəр уғрунда мүбаризəсинин мүхтəлиф мəр-

һəлəлəри өзүнүн рəнкарəнк вə парлаг бəдии ин'икасыны тапмышдыр. Лакин мөвзунун мүасирлиjи jеканə, ја башлыча шəрт дејилдир. Сөзүн əсил вə кениш мə'насында ədибин ахтарышларына һаким олан мүасирлик һисси, мөвзунун мүасирлиjи jазычы мүнасибəтинин вə ифадə формасынын мүасирлиjи илə бирləшəрək, ədибин əсəрləринин идеја-естетик əһəмиjjətini мүəjjənləшдирən амилləрдən бири олмушдур.

Jарадычылығы мүддətиндə тарихи мөвзуда jазды-ғы илк əсəри — «Маһны дағларда галды» (1971) пjеси дə, һəр шеjдən əввəл, мүасирлик руһунун күчлүлүjү илə диггəти чəлб едир.

Илjас Əфəндиjевин тарихə мүрачиəти тəсадүфи дејилди. Əзəмəти илə бизи һеjрəтə салан гол-будаглы чинарларын көкləри торпағын дəрин гатларындан гидаландығы кими, шəхсиjjət дə көзəкөрүнмəз телləрлə Вətəнин, халгын тарихинə бағлыдыр. Өз халгынын гəһрəман кечмишинə, гиjмətли əн'ənələринə һөрмət коммунист əхлагынын аjрылмаз кеjфиjjətləриндəн биридир.

Тарихин парлаг сəһифələри һəмишə сəнəткарларын диггəтини чəлб етмишдир. Бəшəриjjət тарихиндə jени бир дөврүн, jени иҷтимаи мүнасибəтləрин башланғычы олан Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабының гələбəси, онун зəфəр jүрүшү зəмининдə баш верəн кəскин драматик тоггушмалар бу күн дə дүнjанын исте'дадлы сəнəткарларыны мəшғул едир. Азадлыг вə Совет һакимиjjəти уғрунда мүбаризə мөвзусу совет əрəбиjjатында, о чүмləдən Азəрбаjчанда кениш планда ишлəнмишдир. Бу ахтарышлар просесиндə совет тарихи романынын, драматуркијасынын, бир сөзлə, совет jазычыларынын тарихə мүнасибəтинин принсипləри мүəjjənləшмиш, əн'ənə jаранмышдыр. Бу мүсбəт тəчрүбəнин Илjас Əфəндиjевə көмək етдиjи

шүбһәсиздир. Лакин о, чох ишләнмиш, бир чох исте'дадлы сәнәткарларын диггәтини чәлб етмиш мөвзуда јазанда да өз јолу илә кедәрәк, сәһнәмизи орижинал бир пјеслә зәнкинләшдирмишдир.

Еһтимал етмәк олар ки, бундан әввәлки әсәрләриндә мүасирләримизин, хүсусилә 50—60-чы илләрдә фәалијјәт көстәрән габагчыл совет адамынын мә'нәви аләми илә уғрашан јазычы мәнбәјә — сосиалист ингилабынын Азәрбајчанда гәләбәси уғрунда мүбаризә күнләринә нәзәр салмаға дахили бир зәрурәт дујмушдур. Чүнки инкишаф етмиш мүасир сосиализм чәмијјәтинин тәмәл дашлары о күнләрдә гојулмушдур. Чүнки бу күн әмәк вә дөјүш чәбһәсиндә мисилсиз фәдакарлығы вә дөзүмү илә бүтүн дүнјаны һејрәтә салан совет характеринин әсасы синфи мүбаризә просесиндә доғмаға башламыш, ингилабын гәләбәси уғрунда чарпышмаларда мөһкәмләнмишдир.

Мүасир совет кәнчлији ингилаб етмиш нәслин ән'әнәләрини, мә'нәви вәсијјәтләрини давам вә инкишаф етдирир.

Әдибин башга әсәрләриндән данышанда демишдик ки, о, өз дөврүнүн, нәслинин бәдии тарихчиләри арасында ләјагәтли јер тутан сәнәткардыр. Бу нөгтејинәзәрдән «Маһны дағларда галды» јазычынын јаратдығы сәнәт аләминин зәрури, нәсилләр арасында идеја-мә'нәви бағлылығы парлаг бәдии васитәләрлә тәсбит едән бир лөвһәсидир. Драмда чанландырылан илләр— мүәллифин исте'дады сајәсиндә чанлы бир шәхсијјәтә чевриләрәк мүасир охучунун севимли гәһрәманлары, јахын досту вә мәсләһәтчиси олмуш нәчиб инсанларын, Һәсәнзадә вә камранларын бејнини вә гәлбини гидаландыран түкәнмәз һәјат чешмәсинин башланғычыдыр.

Мүасир тамашачы Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын тарихи илә јахындан танышдыр; ифтихарла тәрәннүм олунан гәһрәманларын бөјүк арзуларының һәмишәлик галиб көлдијинин шаһидидир. Бунунла белә, исте'дадлы драматургун бәстәләдији лирик вә сәрт маһныја гулаг асдыгча һәјәчанланыр. Чүнки пјесә тарихин хроникасы дејил, һеч вахт тәравәтини итирмәјәчәк поезијасы һакимдир. Бу күн дә актуаллығыны итирмәмиш мүһүм ичтимаи-сијаси проблем, сосиалист ингилабына мүнасибәт чанлы адамларын талејиндә, онларын реал мүнасибәтләриндә әкс олунмушдур.

Драмын мүсбәт гәһрәманларыны севдирән, онларын инсани сифәтләрини, тәмәннасыз фәдакарлыгларыны јаддан чыхмајан рәнкләрлә ишләјән јазычы Октјабр ингилабынын тарихини вә кедишини тәһриф етмәјә, ләкәләмәјә чәһд көстәрмәкдә давам едән буржуа идеологлары илә гијаби мүбаһисәдә там вә инандырычы гәләбә газанмышдыр. «Маһны дағларда галды» ингилабын гәләбәси уғрунда мүбаризә күнләриндә дә, сонралар да инсана гајғы вә диггәтин өн планда дајандығыны көстәрән, Октјабрын һуманист маһијјәтини емосионал васитәләрлә тәсбит едән бәдии сәнәддир.

Ингилаб заманы үз-үзә дуран ичтиман гүввәләрин әмәл вә арзуларыны тутумлу тәфәррүатларла чанландыран әдиб, ајры-ајры фәрдләрин гәлб вә фикир аләмләринин дәринлијинә нәзәр саларағ, инандырычы сурәтдә тәсдиг етмишдир ки, шәхси истәкләрини халға гаршы гојан, она бағлы олмајан шәхсләр өзләринин кичик арзуларына чатсалар да, һеч вахт, сөзүн әсил мә'насында хошбәхт ола билмәзләр.

Азәрбајчан драматуркијасында јени бир характер олан Ничат пјесин баш гәһрәманы, мүәллиф идејасының әсас ифадәчисидир. О, ленинчи ингилабчыларын

типик бир нүмајәндәси, сосиализмин бәшәриjjәтин бөjүк әксәриjjәтинә азадлыг вә хошбәхтлик кәтирәчәjинә инанан, бу jолда гаршыја чыхан чәтинликләрдән горхмаjан гәһрәманлардан биридир. Онун шәхсиндә ингилабын күчүндән артыг мүдриклиjи өз әксини тапмышдыр. Бир нечә ил әввәл «Бөjүкбәj гырговулсуз плов jемәдиjинә» көрә, Топхана мешәсиндән чыхыб севдиjи гызла көрүшә кәлә билмәjән һүгугсуз, аддымбашы тәһгир олунан вә алчалдылан, елиндән, обасындан дидәркин салынмыш Ничат бөjүк маһалда jени һөкумәтин фөвгәл'адә мүвәккили кими мәс'ул вәзифәдә өзүнү узагкөрән бир хадим, барышмаз мүбариз тәки көстәрир; өзүнә верилмиш ихтиjаратдан ағылла, тәмкинлә истифадә едир. Баша дүшүр ки, инди онун һәр бир сөзү, һәрәкәти сиjаси-ичтимаи әһәмиjjәтә маликдир. Она көрә дә шәхси һиссләрини сусдурур. («...Jүз милjонларын дәрди гаршысында мәним дәрдим чох кичикдир. Һәсәналы кишинин одланан jохсул комасы һәр күн ичин-ичин jанан милjон һәjатын бир тимсалы иди *(сон дәрәчә дәрдли ифадә илә)*. Лә'нәтлә дамгаланмыш бу jер планетиндә һәр күн минләрлә көрпә ачындан өлүр! Милjонларла инсан тәһгир олунур. Чар һөкмранлыгыны jадына сал. Биз өз вәтәнимиздә вәтәнсиз идик. Бизим ана дилимиз ишә кечмирди. Бизи дөвләт ишләринә jахын бурахмырдылар. Өлкәнин дахили, харичи сиjасәти һаггында бизә һеч нә демирдиләр. Бизим милли вүгарымызы ајаглар алтына салыб тапдалаjырдылар»).

Ингилабчы Ничатын сурәтини jараданда jазычынын өлкәмиздә сосиализм гуручулуғунун jарым әсрлик тәчрүбәсини нәзәрә алмасы типик характер кими онун jенилиjини вә өзүнәмәхсуслуғуну мүәjjәнләшдирән әсас амил олмушдур. Ничат чанлы бир инсандыр. Шаһиди вә шәхсән дүчар олдуғу һагсызлыглар онун һуманист дуjғуларыны зәифләдә билмәдиjи кими, ингилаба сәдагәтлә хидмәтин тәләб етдиjи фәдакарлыг да шәхси сәадәт арзусуну унутдурмамышдыр.

Ингилаб күтләләри әсрлик әсарәтдән, мә'нәви көләликдән, игтисади асылылыгдан азад едир. Күтлә исә ајры-ајры фәрдләрин бирлиjиндән jаранып. Фәрдин сәадәти илә халгын сәадәти арасында үзви бир бағлылыг, асылылыг вардыр.

Ничат, көрәндә ки, илләр әрзиндә хәбәр-әтәр чатдырмаса да Шаһназ отуруб ону көзләмишдир, көврәлир... Е'тираф едир ки, өзү дә һадисәләрлә долу бу дөрд илдә о маһныны унутмамыш, ингилаби вурушмаларын ағыр сынағындан онун һәзин, гәлби охшаjан вә чағыран сәдалары алтында кечмишдир.

Ничат Шаһназын үрәjинин төмизлиjинә, «jашамаг һаггы олдуғуна», ингилабын бу һаггы ондан алмадығына, задәкан анләсиндән чыхса да, тапданан инсани ләjагәт дуjғусунун ингилабла гајытдығыны көрүб, әдаләтин һарада олдуғуну баша дүшәндән сонра, кәнч арвадынын мәсләк jолдашы олачағына да инаныр. Одур ки, һәрәкәтинин илк бахышда мүәjjән анлашылмазлыға сәбәб олачағыны билсә дә, тәрәддүдсүз Шаһназла евләнир. Мәһәббәт галиб кәлир.

Шаһназы севир, онунла анлә гурур, лакин идеалларындан әл чәкмир, партиjанын сиjасәтинин догрулуғуна инамы, дахили мәтанәти әсла зәифләмир.

Шаһназла анлә гурур, амма онун гардашына күзәшт етмир, ингилаби ганунчулуғун тәһрифинә, «jумшалдылмасына» jол вермир. «Ким бизим һагг ишимизин әлеjһинә чыхыб зор ишләтсә, демәк, о, әдаләтин, инсанпәрвәрлиjин дүшмәнидир. Дүшмәни исә билирсиниз ки, гучаглаjыб өпмәзләр», — сөзләри онун үчүн ганундур.

Ничат чалышыр ки, мүмкүн гәдәр аз ган төкүл-

сүн. Истәјир ки, Бөјүкбәј мүгавимәтин мә'насызлығыны дәрк едәрәк, күнаһсыз адамлары гырғына вермәсин. Лакин Бөјүкбәј ағлын вә мәнтигин сәсинә гулаг асмајыб, удузмуш гумарбаз еһтирасынын һөкмү илә гәрар гәбул едиб, өлүмә мәһкум ҹани гәтиҹјәти илә ган ахыданда Ниҹат һалына бахыб изтираб чәкдији арвадынын *(«Көрүнүр инсанын өз синфиндән ајрылмағы о гәдәр дә асан дејилмиш. Ону һәр дәфә бикеф көрәндә дүнја башыма даралыр»)* дәрин руһи сарсынты кечирәчәјини билсә дә, тәрәддүдә јол вермир. О, Шаһназы көһнә бахышларын, гисас һиссинин доғурдуғу гәзәблә данышан атасы Һәсәналынын һүчумундан әзаб чәкә-чәкә, амма дөнмәдән мүдафиә етдији һалда *(«Мән күнаһсыз, көмәксиз бир гызы онун гардашынын ҹинајәтләринә гурбан верә билмәрәм! Мән өзүм әдаләт уғрунда мүбаризә апардығым һалда нечә әдаләтсизлик едә биләрәм, ата?»)* нә Шаһназын, нә дә ингилаб гаршысында мүәјјән хидмәтләри олан Бајрамбәјин хаһиши илә һесаблашыб Бөјүкбәјин арадан чыхыб чанының гуртармасына разылыг вермир. Чүнки ҹинајәткары ингилаби ганунун әдаләти илә чәзаландырмаг комиссарын нәзәриндә дәјишмәз принсипдир.

Ш а һ н а з. Әкәр сәнин гардашын Бөјүкбәј кими һәрәкәт етсәјди, нејләрдин?

Н и ҹ а т. Дәрһал трибунала верәрдим!

Ш а һ н а з *(она узун бир нәзәр саларағ ағыр-ағыр)*. Инанырам ки, верәрдин... Көрүнүр сиз башгабичимли адамларсыныз. Анчаг һеч баша дүшә билмирәм ки, әкәр мәним гардашымы күлләләтсәјдин, мәним үзүмә нечә баха биләрдин?

Н и ҹ а т. Мән халг гаршысында, кәләчәк нәсилләр гаршысында әдаләтлә һәрәкәт етдијим үчүн өзүмү сәнин гаршында да алныачыг һисс едәрдим.

Ниҹатын заһири сакитлији вә тәмкини, ингилабын бөјүк мәгсәдләринә лүзумсуз ган төкмәдән, мүмкүн гәдәр аз гурбанла чатмаг арзусу драмда зәһмәткешләрин күчүнә, идеалларынын гәти гәләбәсинә сонсуз инамын ифадәси кими мә'наландырылмышдыр.

Ниҹат кимиләринин мүбаризә апардыглары чәбһәнин идеолокијасы, мә'нәви ејбәчәрлији Бөјүкбәјин шәхсиндә үмумиләшдирилмишдир.

Әдәбијјатымызда онилликләр әрзиндә чохлу бәј сурәти јарадылмышдыр. Лакин Бөјүкбәј тамамилә орижинал чизкиләрә малик типик бир характердир.

Бөјүкбәј вуруб-кәсмәкдән даһа артыг «зијалылығы» илә фәхр едән бир задәкандыр, савадлыдыр, дәгигәбашы аллаһ, пејғәмбәр десә дә динин јасағына бахмајараг, бачысынын фарс вә франсыз дилләрини өјрәнмәсинин гајғысына галмышдыр. Азәрбајчан вә рус дилләриндә чыхан бир чох гәзетләрә абунәчидир. О, халгымызын көркәмли оғулларыны куја Фәхрәндә ханымын һүчумундан «мүдафиә» дә едир. *(«Билирсәнми, Фәхрәндә ханым, мәрһум Мирзә Әләкбәр Сабир дә, Чәлил Мәммәдгулузадә—Молла Нәсрәддин дә гијмәтли адамларды».)* Бөјүкбәј һәтта өзүнә көрә «вәтәнпәрвәрди». *(«Мән милләтимизин чәсур оғланлары илә фәхр едирәм. Парисдә Гарабағ атлылары чыдыра чыханда чамаат тамашасына дурурду...»)*. О, машынлар кәтирдир, тәсәррүфаты јени гајда илә идарә етмәк истәјир. Чај масасы башында отуранда бачысына франсыз маарифчиләриндән, онларын азадлыг вә бәрабәрлик идејаларындан сөһбәт ачыр. Лакин әслиндә башдан-ајаға задәканлыг руһунун тәмсилчиси олан гаты бир мүртәчедир. Чәкинмәдән дејир ки: «бүтүн өлкәләрдә олдуғу кими, бизим кәнд әһлиндә дә бир нанкорлуг вар», төвчүнүн вахтында верилмәдијини ешидәндә гәзәбләнир. Кенишләнән ингилаби һәрәкат,

синфи имтијазларыны итирмәк гаршысында горхусу о гәдәр бөјүкдүр ки, зәһмәткешләрин чыхышларыны ган дәнизиндә боғмаға чәһд едән чар һөкумәтини јумшаглыгда тәгсирләндирир. (*«Көрүнүр икибашлы гарталын чајнаглары коршалмышдыр. О ихтишашларын көкүнү бирдәфәлик кәсмәк үчүн Наполјон кими амансыз олмаг лазымдыр. Ә'лаһәзрәт исә мәшһур ингилабчылары һәбс едиб үчиллик сүркүнә көндәрир».*)

Гарнынын пијини әритмәк үчүн сәһәрләр бағчада бә'зи јүнкүл ишләрә әл атан, бу вахт бағбанла бирики кәлмә кәсмәјә тәнәззүл бујуран «демократ» Бөјүкбәј бачысынын Ничаты севдијини ешидәндә гәзәбләә јоғрулмуш бир тәәччүб көстәрир: Шаһназы кери гајтарандан сонра, «мәдәни задәкан» Ничатын һәбсханада мәһв едилмәси үчүн көстәриш верир.

Шаһназла сөһбәти онун либераллығынын, «демократлығынын» әсил маһијјәтини чылпаглығы илә ачыр.

Ш а һ н а з. Бәс сән Франсадан кәләндә саатларла мәнә фикирләрин азадлығындан данышардын... Жан Жак Руссодан, инсанларын бәрабәрлијиндән, гардашлығындан данышардын...

Б ө ј ү к б ә ј. Гардашлығы, бәрабәрлији бизим пејғәмбәримиз дә бујуруб. Анчаг пејғәмбәр, ағанын аға, рәиҗјәтин дә рәиҗјәт олдуғуну рәдд етмәјиб! Зәиф ағыллар күчлү ағыллара табе олмалыдыр.

Мүәллифин усталыгла сечдији сөзләр Бөјүкбәјин сијаси-әхлаги чәһдләринин ејбәчәрлијини, халга гаршы чеврилдијини инандырычы сурәтдә тәсдиг едир. Үмумиҗјәтлә, Бөјүкбәјин икиүзлүјүнүн, мүлкәдарлыға хас олан бу сифәтин габарыглашдырылмасы ону ифша едән күчлү васитәјә чеврилир. Ничатын һәбсдә өлдүрүлмәси тәдбирини төкәндән сонра аллаһа мүраҹиәтлә дејир:

— Илаһи, сән өзүн билирсән ки, мән сәнин ганунларына зидд кетмирәм. Азғынлары мәһв етмәк лазымдыр!

Бөјүкбәј гачыб јахасыны гуртармаг, инкилис банкындакы милјонлары хәрчләмәклә өмрүнү баша вурмаг истәмир. О өз синфини јашатмаг истәјир. Ингилабын гәләбәси нәтичәсиндә нәләри итирәчәјини јахшы билдијиндән сон имкана гәдәр мүгавимәт көстәрир. Онун мәғлубијјәти тарихи инкишафын лабүд етдији бир мүтләглик, бир зәрурәт кими мә'наландырылмышдыр. Мүәллифин тәлгин етдији идеја будур: халгын вә вәтәнин мәнафеји әлејһинә чыханлар галиб кәлә билмәзләр.

Драмда үз-үзә чарпышан ичтимаи гүввәләрин (Ничат вә Бөјүкбәј) әхлаги тәбиәтләри, инсани кејфијјәтләри Шаһназа мүнасибәтдә ачылмышдыр. Дөврүн, мүһитин зидд тә'сирләринә мә'руз галмыш Шаһназ мүрәккәб характердир.

Кәнч гызы әһатә едәнләр арасында Ничат өзүнүн кишилији, мәрдлији илә сечилмиш, јүксәлмишдир. О, бир көнүлдән мин көнүлә нөкәрләринә вурулмуш, далынча лап дүнјанын о башына кетмәјә һазырдыр. Гардашынын азадлыг вә бәрабәрлик һаггында либерал бошбоғазлығынын маһијјәтинә варачаг гәдәр узагкөрән вә тәчрүбәли олмаса да, баша дүшүр ки, Бөјүкбәјин бачысы ачыгдан-ачыға һеч вахт балтачы һәсәналынын оғлуна әрә кедиб өз талејини онунла бағлаја билмәз. О, мүстәсна бир гәһрәман сајдығы Ничатын өзүнү сечмиш, ону Јунис бәјдән үстүн тутмуш, амма Ничат кими јохсулларын һамысынын үстүнлүјүнү вә гәһрәманлығыны гәбул етмәјәрәк, өз аиләсинә бағлы бир задәкан гызы олараг галмышдыр. Онун һәјат һаггында тәсәввүрләри садәләвһ олмагдан даһа артыг ағајанадыр.

Ҹәмијјәтдә һөкм сүрән зиддијјәтләрин бир гисмини дујмасы, мәһәббәтинә зор едилмәси Шаһназа әзаб версә дә о, аиләсиндән, синфиндән ајрылмамыш, онлара арха чевирмәмишдир. Чүнки мәнсуб олдуғу синфин ичтимаи әдаләтсизлијинин төрәтдији чинајәтләрин дәһшәтини, јолверилмәзлијини дәрк етмәмишдир.

Шаһназ мәһәббәтдә фәдакарлығы, һиссләринин тәмизлији, Ничата мүнасибәтинин үлвилији илә севилир.

А. Блок бир дәфә јазмышдыр: «...анчаг севәнләр инсан адына лајигдирләр». Ҹүмләнин мүстәгим мә'насыны нәзәрдә тутсаг, бу сөзләр биртәрәфли вә мүбаһисәлидир. Инсан һәмишә, мәһәббәтиндә дә, гәзәбиндә дә инсан олараг галмалыдыр. Лакин бу сөзләрдәки бөјүк һәгигәти көрмәмәк мүмкүн дејилдир. Мәһәббәт инсаниләшдирир. Одур ки, Шаһназ фирәванлығыны тә'мин етмиш ичтимаи гурулушун залымлығыны, халгын инкишафына мане олдуғуну баша дүшмәсә дә, мәһәббәтинин гаршысына сәдд чәкән феодал-патриархал көрүшләринә, дүнјабахышына, гардашынын сахта гајғысына ачыгдан-ачыға мејдан охујур. Лакин Бөјүкбәј онлары јары јолда јахалајыр. Ничат анчаг Баһадырын көмәји илә һәбсдән, әслиндә өлүмдән хилас олуб башга јерләрә кетмәли олур. Атасы Һәсәналынын комасы јандырылыр.

Бөјүкбәј вә Фәхрәндә ханым белә зәнн едирләр ки, Шаһназ бу романтик севкини тезликлә унудачагдыр. Лакин белә олмур. Мә'налы тәфәррүатлар инандырыр ки, кәнч гыз илк мәһәббәти јаддан чыхармамышдыр. Нә Фәхрәндә ханымын, нә дә Бөјүкбәјин Ничат һаггында артыг-әскик сөзләринә дөзмүр. Лакин Илјас Әфәндијев мәһәббәтин әзабыны габартмыр. Шаһназ Ничатын өзүнүн вә аиләсинин башына кәләнләрә

көрә сарсылыр, хәчаләт, күнаһкарлыг һисси изтираб доғурур.

О, Ничаты бир кәнч кими севир, гардашынын разылығыны алмаг һаггында дүшүнмүр. О, Ничатын вурғунудур, анчаг мәсләкини, идеалыны баша дүшмүр. Буна көрә дә бүтүн варлығы илә инандығы оғланын гәтијјәтини, һәрәкәтләринин мә'насыны, арзуларынын бөјүклүјүнү, сәртлијинин ичтимаи зәрурәтдән доғдуғуну дәрк едә билмир.

Шаһназ мүрәккәб вә кәркин мүбаризә анларында өлүм-дирим вурушуна галхышан гүввәләр арасында галыр. О, әксингилабчыларла дөјүшә кедән Ничатын ардынча дејир: «Кәнчә—Гарабағ бәјләри. Башчылары Бөјүкбәјлә Ҹәмил бәјдир. Бири мәним гардашым, бири дә халам оғлу. Әрим исә онларын үстүнә кедир. Онларын бири бу вурушмада өлә биләр. Бүтүн бу ишләр нә гәдәр дәһшәтли, нә гәдәр долашыгдыр». Ағлы илә дејил, һиссләри илә јашајан кәнч гадын бу долашыглыгдан баш чыхара билмир.

Шаһназ фачиәви сурәтдир. Бу, онун тәбиәтиндәки икиликдән, барышмаз әкс гүтбләрин арасында бир јахынлыг, тәмас нөгтәси тапмаг чәһдиндән доғмушдур. О, мәһәббәтинә архаланараг әри илә гардашыны, башга сөзлә, ичтимаи амалларына көрә бир-биринә зидд гүввәләри барышдырмаг истәјир. Лакин гызын мәһәббәтинә гојдуғу гијмәт чох баһадыр. Тәрәфләрдән һеч бири ону өдәмәјә разы олмаз. Чүнки бу арзуну һәрби вәзијјәтә тәтбиг етдикдә мә'насы бирдир: тәслим олмаг. О, бу тәклифи тәрәфләрдән һеч биринә ачыг билдирмир, анчаг үмид едир ки, онлардан бири бу зәрурәти дәрк едәр. Үмумијјәтлә, Шаһназ һадисәләри идарә етмәк, јөнәлтмәк үчүн чох зәифдир, өз ирадәсиндән асылы олмајараг ахына дүшмүшдүр вә гардашыны хилас хатиринә дүзәлдилмәси мүмкүн ол-

мајан бир сәһвә јол вериб, билмәјәрәкдән дә олса севкилисинә хәјанәт едәндән сонра, интиһардан башга чарә тапмыр.

Әсәрдә Ничат вә Бөјүкбәј бир-биринә зидд ики идеолокијанын, үз-үзә дурмуш чәбһәләрин тәмсилчиси кими, һәм дә бир инсан кими гаршылашырлар. Бөјүкбәј өзүнүн гәддарлығы, хаинлији илә гәзәб вә нифрәт доғурурса, Ничат өзүнүн сәбри вә тәмкини, шәхси гисас дујғусундан јүксәјә галхмасы илә мәһәббәт вә еһтирам газаныр. Онларын һәр икиси Шаһназы севир. Лакин Ничат ону јашатмаг, ләјагәтини јүксәлтмәк арзусу илә әлиндән кәләни едирсә, Бөјүкбәј ону хилас наминә һеч нә етмир. Әксинә, кәнч вә тәчрүбәсиз гызын бир аләтә, васитәјә чеврилмәсинә разы олур. Ничатын һуманизми, Бөјүкбәјин егоизми, биринчинин фәдакарлығы, икинчинин горхаглығы ашкарландыгча, јазычынын усталығы сајәсиндә Ничат әхлаги паклығы, һиссләринин тәмизлији илә бир шәхсијјәт кими дә Бөјүкбәји үстәләјир.

Драм Ничатын сөзләри илә гуртарыр: Сән нә үчүн белә етдин, Шаһназ, ахы сәнин јашамаға һаггын варды!..

Илјас Әфәндијев бу суала ајдын чаваб вермишдир: «јашамаға һаггы олан» көзәл бир инсаны, тарихин инкишафы илә өлүмә мәһкум гүввәләр мәһв едир, чәкиб өз далларынча апарырлар. Чүнки Шаһназ өзүнү онлара бағлајан телләри кәсмәк үчүн лазыми гәтијјәт көстәрә билмәмишди.

«Маһны дағларда галды»да халг азадлығы уғрунда мүбаризәнин парлаг сәһифәләрини чанландыран әдиб бүтүн варлығы илә зәһмәткешләрә, вәтәнә бағлы, һаггын вә әдаләтин гәләбәси јолунда һәр чүр фәдакарлыға һазыр гәһрәманларын сурәтини јаратмаг истигамәтиндә даһа бир мүвәффәгијјәт газанды. Бу

пјес әдибин нәср вә драм әсәрләриндә чанландырылмыш һәјатын мәнзәрәсини даһа да кенишләндириб тамамлады.

БИРЛИЈИН КҮЧҮ

Лирик-психоложи әсәрләр мүәллифи кими танынмыш сәнәткарын «Гәрибә оғлан» комедијасы (1973) онун јарадычылыг палитрасындакы рәнкләрин әлванлығыны, имканларынын кенишлијини, һәјати мүшаһидәсинин дәринлијини бир даһа тәсдиг етди.

Илјас Әфәндијевин јарадычылығы үчүн јени олан жанра марағы, актуал, ичтимаи әхлаги проблемләр әтрафында күлдүрә-күлдүрә дүшүндүрмәк јолуну сечмәси һәјат материалынын һөкмү илә баш вермишди. Јазычынын тарихи мөвзуја олдуғу кими, комедијаја мүрачиәти дә јарадычылыг ахтарышларынын ганунаујғун нәтичәси иди.

Драматургун јени әсәри М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Академик Театрындан сонра республиканын бир сыра башга театрларында да бөјүк мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулуб рәғбәтлә гаршыланды. Бу јарадычылыг наилијјәти диггәти чәлб етмиш һәјат материалынын әһәмијјәти, мүәллифин партијалы мөвгејинин ајдынлығы, сәнәткар мүшаһидәсинин јенилији илә шәртләнирди.

Комедија күлүшлә күчлүдүр. О, күлдүрә-күлдүрә дүшүндүрәрәк, јенилијин көзәллијини тәсбит едир. Тамашачы күлдүјү һадисәләрин ичтимаи-әхлаги ејбәчәрлијини дәрк едәрәк јүксәлир. «Гәрибә оғлан»да күлүш сөз ојунундан, анлашылмазлыгдан јох, инкишаф едән варлығын тәләбләринә ујғунлашмаг истәјән мешшанлығын әсил маһијјәтини кизләтмәк, өзүнү мүасирлик

нүмунәси кими гәләмә вермәк чәһдинин, иддиаларынын мә'насызлығындан доғур. Дадаш Рәһимовичин «арзулары» Валеһин һәгиги мәһәббәти вә достларынын мүгавимәти илә тоггушур.

Мешшанлыг горхулу ичтимаи хәстәликдир. Чүнки мүһитә уjғунлашмаг лазым кәләндә чевиклик көстәрән мешшан өз заһирини тез-тез дәjишир. Jазычы кичик бир епизодда беләләринин тәбиәтини, «һәjат фәлсәфәләрини» ajдын ифадә едә билмишдир.

Б а р с у г. Һи-һи!.. Дадаш Рәһимович, соjуг jердә jашаjан довшанлар һәмишә аб-һаваjа көрә рәнкләрини дәjиширләр. Мәсәлән: гар jаған кими дөнүб ағ олурлар...

Д а д а ш. Дejирсән инди биз дә довшан олаг?

Б а р с у г. Вәзиjjәт тәләб едир ки, сиз өзүнүзүн вә гызынызын хejри үчүн тактиканы дәрһал дәjишәсиниз.

Мешшанлыг һәмишә реалист әдәбиjjатда тәнгид һәдәфи олуб, инсанларын әхлаги көзәллиjинә, мә'нәви камиллиjә әнкәл төрәдән мәнфи кejфиjjәт кими рәдд едилмишдир. Лакин ajдындыр ки, мүасир мешшан нәинки ингилабдан әввәл jашамыш валидejнләринә, һеч иjирми-отуз ил әввәл мejдан сулаjан гардаш-бачыларына да охшамыр. Онун көркәми дәjишсә дә маһиjjәти олдуғу кими галмышдыр. Бу, Вәтән вә халг гаршысында борча лагejдлик, шәхси мәнфәәти һәр шejдән үстүн тутмаг, чәмиjjәтә мүмкүн гәдәр аз вериб чох гопармаг, нәһаjәт, башгаларындан «сечилмәк» чәһдидир. Лакин мешшан намуслу әмәкдән, әхлаги паклығын сәрт тәләбләриндән горхдуғу үчүн өз мәгсәдинә долаjы васитәләрлә чатмаг истәjир. Сәадәти Вәтәнә вә халга сәдагәтлә хидмәтдә көрүб, ләjагәтләрини ачыг вә намусла тәсдиг едән милjонларла

jанашы, еләләри дә вар ки, хошбәхтлиjи фираван күзәранда, шәхси машында, отаглары баһалы мүхалифатла долдурмагда тапырлар. Һәлә дә бә'зиләри бу не'мәтләрин нечә әлдә олунмасына лагejд jанашыб, чиркин васитәләрә әл атмагдан да чәкинмирләр. Она көрә дә маһиjjәт е'тибарилә коммунист әхлагы принсипләринә зидд олуб, чәмиjjәтин башга үзвләринә дә позучу тә'сир көстәрән мешшанлығын чох мүхтәлиф тәзаһүрләринә гаршы мүбаризә мүһүм ичтимаи әһәмиjjәтә маликдир. Пjесин идеjа әһәмиjjәти, һәр шejдән әввәл, бунунла мүәjjәнләшир.

Илк бахышда әсәрин сүжети садәдир: оғлан гыза вурулмушдур, гыз да она лагejд дejил, амма... «Гәрибә оғлан»да бу «амма» Кәмаләнин валидejнләринин һәjата мүнасибәти, арзулары илә әлагәләнир. Белә ки, танышларын садәчә, әркjана сурәтдә Дадаш әми дejә мүрачиәт етдикләри Бығлы Дадаш, хejирхаһ вә зарафатчыл киши, вәзифәjә кечәндән сонра дәjишиб «башга бир адам» — Дадаш Рәһимович олмушдур. Әслиндә даjаз дүшүнән бир адам олдуғундан она елә кәлир ки, өз «афторитетини» сахламаг үчүн үзүнә нигаб тахмалы, һәр jердә «чидди» олмалы, дejиб күлмәмәлидир... Бу мә'насыз фикрә инанараг сабиг таныш вә достларынын таjы олмадығыны көстәрмәк үчүн дәридән чыха-чыха өзүнү күлүнч вәзиjjәтә салыр. Одур ки, һәмишәки кими, она Дадаш әми дejән Әһмәдчанын саламыны алмаға тәнәззүл етмәjәндә, Мәлаһәт, «Әһмәдчан, Дадаш Рәһимович инди бөjүк началникдир», — дejир. Бу сөзләрин өзүндә дә еһтирамдан артыг кинаjә вардыр.

Дадаш Рәһимович вә арвады истәjирләр ки, jеканә гызлары консерваториjаны гуртарсын, әрә кедәндә дә варлы-һөрмәтли бир кишинин евинә дүшсүн. Бу арзу илә дә өзүнә таj ахтарыб, хәjалән гызыны назир

мүавинининн оғлуна вермәјә разы олса да, анасы тохучу фабрикиндә әјиричи ишләјән, өзү дә ајда ики јүз манат мааш алачаг бир оғланын күрәкәни олачағыны һеч ағлына да кәтирмир. Онун кими Мәлаһәт дә «даһа ајры бир кәлирин олмајачаг?» — суалына мәнфи чаваб аланда мә'јус олур.

Дадаш пјесдә мүрәккәб, чанлы бир характер кими ишләнмишдир. Хүсусилә ичәндә «сәмимиләшән» Дадаш Валеһә һәсәдини кизләдә билмир, ону јахшы баша дүшүр. *(«Кәнчликдә мән дә сәнин кими касыб бир оғлан идим. Амма үрәјим һәмишә шад иди... Һеч нәјин дәрдини чәкмирдим».)* Диқәр тәрәфдән дә Валеһин елчиләрини гәзәблә говур. *(«Дадаш Рәһимович сизин үчүн даһы дејил».)* Инанмыр ки, касыб вә даһағы олмајан оғлан онун гызыны үрәји истәјән кими хошбәхт етсин. *(«Мила, мән истәјирәм ки, гызымыз һәмишә кен-бол, фираван јашасын! Һәмишә машында кәзсин. Чаванлығы бизим чаванлығымыз кими әзијјәт, јохсуллуг ичиндә кечмәсин!»)*

Дадаш Рәһимовичин бу чәһди һәјатын инкишаф мејли, јени совет адамынын көзәл арзулары вә әхлаги сифәтләри илә тоггушмада мәғлуб олур.

Пјесдә һадисәләр бизим күнләримиздә, өлкәмизин мәшһур истираһәт мәркәзләриндән бири олан Кисловодскдә чәрәјан едир. Илјас Әфәндијев конкрет варлығы, намуслу адамларын һуманизмини мә'налы вә габарыг тәфәррүатларла чанландырмыш, Валеһ, Ренат, Әһмәдчан, Отар вә Батынын шәхсиндә совет адамларынын достлуғуну, мә'нәви бирлијини тәбии бојаларла әкс етдирә билмишдир.

«Гәрибә оғлан» мәркәзиндә габагчыл мүасирләримизин сүрәти даһанан совет комедијасынын сәмәрәли јарадычылыг ахтарышларындан бири олду. Әсәрин баш гәһрәманы Валеһ күлүш һәдәфи дејил, әксинә,

мәгсәд ајдынлығы, мә'нәви тәмизлији, һазырчаваблығы вә јумор һисси илә күчлү олуб, көһнәлик галыгларына чәсарәтлә күлән, беләләринин арзу вә әмәлләринин ичтимаи зәрәрини ашкарлајан бир сүрәтдир.

«Унуда биләмирәм» әсәринин гәһрәманларындан бири олан Мөһсүнзадә дејирди ки, инсанын өзүнүн вәтәндашлыг борчуну лајиги илә јеринә јетирмәси үчүн шәхси тәмизлији кифајәт дејилдир. Санки Валеһ бу сөзләри ешитмишдир. Аспирантураны јеничә битирмиш кәнч алим һәгигәт, сөзүн дүзүнү демәјин вә ешитмәјин тәрәфдарыдыр. О, һәр чүр јаланы, әхлагы күзәшти, һәтта көзәл арзулара, хејирхаһлығын тәнтәнәсинә чатмаг үчүн јол верилән «мүгәддәс јаланы» да гәтијјәтлә рәдд едир.

Кәнчләрин арасында белә бир сөһбәт олур:

В а л е һ. Әһмәдчанла бизим фәлсәфәмиз көзәлликдир.

Ә һ м ә д ч а н *(пафосла)*. Биз дејирик: һәр шеједә көзәллик ахтар. Өзүн дә һәјаты көзәлләшдир.

Һәјаты көзәлләшдирмәк үчүн исә һәр чүр јалана, сахтакарлыға гаршы мүбаризә кәрәкдир. Бу, Валеһин инамыдыр вә һәмишә, һәр јердә белә һәрәкәт едир.

Бүтүн варлығы илә Кәмаләни севән кәнч ил узуну ону изләсә дә, үрәк сөзүнү дејә билмир. Кәмалә буну һисс едир, оғланын өз сөзүнү дејәчәји дәгигәни сәбирсизликлә көзләјир. Лакин бу фүрсәт әлә дүшәндә, елә илк көрүшдә, өзү демишкән, «ишләри корлајыр».

Драматург вә онун гәһрәманлары күлә-күлә чох чидди ичтимаи мәсәләләр барәсиндә дүшүнүрләр: инсан нечә јашамалыдыр ки, хошбәхт олсун? Илјас Әфәндијев шәхсин һәјатда өз јерини тапмасыны, исте'дад вә бачарығыны там шәкилдә көстәрмәк имканына

малик олмағы һәгиги хошбәхтлијин әсас шәртләриндән бири кими мә'наландырмышдыр. Чүнки анчаг бу һалда инсан өзүнүн башгаларына лазым олдуғуну көрүб, өз әмәјиндән, онун нәтичәсиндән зөвг алыб гүрур дуја биләр. Бу, чох мүһүм әхлаги-психоложи проблеми дәбә чевирмәк дә мешшанлығын тәзаһүрләриндән биридир. Дадаш вә Мәлаһәт она көрә гызларыны әввәлчә мусиги мәктәбинә, сонра да консерваторијаја дүзәлтмишләр ки, таныдыглары бә'зи һөрмәтли адамларын ушагларынын орада охудуғуну көрмүшләр. Даһа фикирләшмәмишләр ки, мусигичи үчүн әмәксевәрликдән башга бир дә исте'дад кәрәкдир.

Кәмалә он ики илдир ки, мусиги илә мәшғулдур, өзүнүн јахшы пианочу олачағына инанса да, сонрадан е'тираф етдији кими, дахили нараһатлыг һиссиндән азад ола билмир. Валеһ онун чалдыгларына гулаг аса-аса баша дүшүр ки, гыз башга бир института кирсәјди, даһа јахшы оларды. Чүнки мусигини, онун мә'наларыны вә көзәллијини дујан кәнч, Батынын «тәзә ачылан јаз сәһәринин шәфәгләрини» хатырладан маһныларындан вәчдә кәлдији һалда, көрүр ки, Кәмаләнин мусиги исте'дады аздыр. Бәлкә дә о, ади бир пешәкар олар, амма һеч вахт һәгиги сәнәткар кими гәлбләрә һаким кәсилмәјәчәкдир. Вә елә илк көрүшдәчә, бүтүн варлығы илә инандығы бу һәгигәти севдији гыздан кизләтмәји она вә өзүнә хәјанәт сајыр.

Бу сөзләри ешидән Кәмалә әсәбиләшир, мә'јус олур, амма әзаблы да олса инаныр ки, Валеһ һәгигәти дилинә кәтирмиш јеканә адамдыр.

Баты Кәмаләнин һалына ачыјыб она тәсәлли вермәк истәјәндә Илјас Әфәндијевин кәнч гәһрәманлары чидди мәсәләләр барәсиндә дүшүнүб мүбаһисә едирләр.

Б а т ы. Һә... демәк, сән бир бошбоғазын сөзү илә бу гәдәр бәдбинләшмисән?

К ә м а л ә. О, бошбоғаз дејил. Баты, мусигидән башы чыхыр... Өзү дә сәндән мәрд оғландыр!

Б а т ы. Нәјә көрә?

К ә м а л ә. О, һәгигәти мәнә демәкдән чәкинмәди... Амма сән... Мәним нечә јазыгчасына алдандығымы көрдүјүн һалда өзүнү көрмәмәзлијә вурурсан. Чүнки сән анчаг өзүнү дүшүнүрсән! Башгасы халгын гаршысында күлүнч вәзијјәтә дүшсә дә олар!..

Б а т ы *(пивә ичәрәк зарафатла)*. Әкәр бүтүн һәгигәтләр үзә дејилсәјди, һәјатын мүвазинәти позуларды. Јер өз мәһвәриндән чыхыб дармадағын оларды.

К ә м а л ә *(мә'јус)*. Сөзүн дүзүнү зарафатда дејәрләр. Демәли, мән һәјатымын он ики көзәл илини сәмәрәсиз; бош бир хәјала гурбан етмишәм. *(Бирдән үсјанла)*. Мән инди һисс едирәм ки, инсанларын һәгигәти бир-бирләриндән кизләмәләри нечә әзаблара сәбәб олур. Бизим үрәјимизи нечә гапалы бир аләмә дөндәрир. Бизи бир-биримизә јад едир.

Валеһ өз идеалларыны, әхлаги гәнаәтләрини олдуғу кими адамлар һаггында фикирләрини дә кизләтмир. Әминдир ки, космос әсринин өвладлары јаланчы мәрһәмәтә мөһтач дејилләр, бу сахтакарлыг онлары алчалдыр. Инаныр ки, һәгигәтин ачыг дејилмәси, мүвазинәти позмаз, әксинә, инсанын өзүнү тапмасына, демәли ки, һәгиги мүвазинәтә кәтириб чыхарар... Баты өз исте'дадына әмин олуб, башгаларына јухарыдан ашағы бахырса, Кәмаләни дә инандырмаға, өз талеји илә барышмаға *(«Әгилли сөзләр данышырсан. Лакин унудурсан ки, бир сәнәтлә мәшғул оланларын һамысынын ејни дәрәчәдә јүксәк исте'дада малик олмасы мүмкүн дејил. Доғрусуну билмәк истәсән, бу һеч лазым да дејил»)* чағырырса вә бунунла да

истәр-истәмәз кәнч гызын габилијјәтинә инамсызлығыны бүрүзә верирсә, Валеһ она инаныр, онун инсани ләјагәтинә һөрмәт едир. Буна көрә дә һәгигәти демәкдән чәкинмир.

Валеһин характери сосиализм чәмијјәтиндә, коммунист әхлагынын гәләбәси шәраитиндә формалашмышдыр. Ејни заманда о, өз көкүнә, халгымызын бу күн дә мүһафизәси зәрури олан көзәл ән'әнәләринә бағлы бир шәхсијјәтдир. О, истәјир ки, аилә очағына гәдәм басан гыз пак олсун, ајдан ары, судан дуру гәлби, мә'нәви көзәллији вә дәјанәти илә мүгәддәс аналыг вәзифәсини лајиги илә јеринә јетирсин. О, мәһәббәтин гүдрәтинә инаныр. Кәмалә әриндән ајрылмыш олсајды белә, ону севәр, аилә гурарды. Лакин әхлаги гәнаәтләрин оғурлугла, ријакарлыгла позулмасына бәраәт газандырмыр, бағышламыр.

Кәмалә ону сынамаг, чырнатмаг истәјәрәк, «адамы» олдуғуну дејәндә онларын арасындакы сөһбәт кәнчин характерини чох көзәл ачыр.

В а л е һ. Әкәр дүнән дедикләрин јаландырса, мән сәндән үзр истәјирәм.

К ә м а л ә *(күлүмсәјәрәк)*. Әкәр јалан дејилсә?

В а л е һ *(гызғырыр)*. Јаландыр! Нә үчүн өзүнә бөһтан атырсан?

К ә м а л ә *(ејни зарафатла)*. Өзүндән чыхма. Мән сорушурам: әкәр јалан дејилсә?

В а л е һ *(гәзәблә)*. Јалан дејилсә, худаһафиз.

К ә м а л ә *(ејни зарафатла)*. Хош кәлдин! Довшан!

В а л е һ *(өзүндән чыхараг)*. Бурах бу довшаны! Мән сән дүшүнән кими, башгаларынын фикирләри илә, киф атмыш ән'әнәләрлә јашајан горхаг довшанлардан дејиләм. Лакин мән һәјата јени гәдәм гојан

гызын кәлинлик отағына тәмиз, бакир дахил олмасыны истәјирәм.

К ә м а л ә. Оғланын нечә?

В а л е һ. Оғланын да! Мән буну дини еһкамлара әсасланан бир обывател кими демирәм! Мән намусу, тәмизлији инсан ләјагәтинин ме'јары һесаб едирәм. Кечмиш пјесләрин бириндә көзәл дејирләр ки, «намус һәр кәдә-күдәнин иши дејил». Хырда еһтирасларын әлиндә әсир олан, өз бәдәнини, намусуну һәррач еләјән адамдан Вәтән, халг нә көзләјә биләр? Она нечә архалана биләр?! *(Гәзәблә)*. Белә шортулар чәмијјәт үчүн ләкәдирләр!

Валеһин арзулары көзәл вә мүгәддәсдир. Кәмаләни дә бунунла мәфтун едир.

Кәмаләнин характери пјесдә, һадисәләрин кедишиндә формалашыр. Шит сөздән зәһләси кедән, әмәксевәр, кениш мә'луматлы мүасир кәнч Валеһлә, онун достлары илә јахынлашандан сонра дәјишир, өзүнә тәнгиди јанашмаға адәт едир. Валеһин сөзләриндәки һәгигәти гәбул етмәк үчүн Кәмалә өзүнүн сахта гүруруна галиб кәлмәли, үч ил мусиги мәктәбиндә сүрүчү ишләдији үчүн өзүнү биличи сајан Үмид кимиләринин сөзләриндәки *(«Сиз чаланда көјдә учан гушлар да ганад сахлајырлар»)* сахтакарлығын доғурдуғу өзүндән разылыға үстүн кәлмәли олур. Дадаш Рәһимович мүрәккәб характер кими ишләнмишдир. Вәзифә һагтында сахта тәсәввүр ону гурутмуш, достларындан ајырмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, анчаг сәрхош оланда сәмими данышыб, үрәк сөзләрини дејир. Мәлаһәт дә онун чаванлығыны һәсрәтлә хатырлајыр.

Әсәрдә Дадаш Үмидин бә'зи кичик хидмәтләриндән истифадә етсә дә дүзлүјү севән бир адамдыр. Тәсадүфи дејил ки, чаванлара дејир: «Ушаглар, мән-

121—15

дән сизə əманət! Нə гədəр бачарырсыныз кеф един. Пул да газанын, вəзифə сащиби дə олун. Анчаг дүз јолла! Дүзлүк һəсрəти јаман олур, ушаглар!»

Дадаш өзүнүн мешшан тəсəввүрləриндəн дə гызынын сөзləринин тə'сири алтында ајрылыр, баша дүшүр ки, əсил сəадəт һеч дə вар-дөвлəтдə дејилмиш. Она көрə дə чаванлара үрəкдəн хејир-дуа верир.

Пјесдə Илјас Əфəндијев адамларын хошбəхтлијинə манечилик төрədəн чиркин əмəлləри, о чүмлədəн дə «һədијjə» ады илə тəгдим олунан вə гəбул едилən рүшвəти амансыз сатира атəшинə тутмуш, инандырычы сурətдə көстəрмишдир ки, рүшвəтхорлуг һəр ики тəрəфин инсани ләјагəтини алчалдыр. Кичик, амма мə'налы тəфəррүатларла рүшвəтхора икраһ һисси доғурмағы бачармасы јазычынын мүвəффəгијjəти сајылмалыдыр.

Белəликлə, «Гəрибə оғлан»да гаршылашан, үз-үзə кəлəн тəрəфлəрдəн бири, мешшанлыг, рүшвəтхорлуг, бөјүк идеаллары кичик арзулара гурбан вермək чəһди там мə'нəви ифласа уғрајыр. Пјес ишыглы гүввələрин, дүнјаны көзəлləшдирмək арзусу илə јашајанларын, халглар достлуғунун тəнтənəси илə гуртарыр. Ајдынлашыр ки, Валеһ һеч дə «гəрибə оғлан» дејил, мүасир совет кəнчлијинин типик бир нүмајəндəсидир.

«Гəрибə оғлан» Илјас Əфəндијевин бундан əввəл чап едилмиш, бөјүк мүвəффəгијjətlə тамашаја гојулмуш сəһнə əсəрləриндə башланан јарадычылыг ахтарышларынын давамы олуб, онлары тамамлајырды. Бу əсəрдə мүəллиф коммунист əхлаги принсипləринин тəнтənəсини күлə-күлə тəсбит етмишдир.

БЕЈНƏЛМИЛƏЛЧИЛИК ƏН'ƏНƏЛƏРИНИН ДАВАМЫ

Азəрбајчан ədəбијjаты бејнəлмилəлчилијин вə көзəл мə'нəви кејфијjətləрин гəлəбəсинə инамла күчлү олмушдур. Орта əсрлəрдə дини-фанатизмин һаким олдуғу гаранлыг һүчрəлəрдə, феодал-патриархал мүһитиндə, тез-тез баш верən јерли тоггушмалар вə харичи ишгалчыларла ағыр мүбаризə күнləриндə јаранан классик Азəрбајчан поезијасы һуманизмə сədагəти сајəсиндə əсрлəрин сынағындан мəрдликлə чыхыб, сосиализм гуран халгымыз тəрəфиндən дə севилə-севилə охунур.

Совет ədəбијjаты бу кејфијjətləрин һəгиги вариси олду, јени шəраитдə, азадлығын вə бəрабəрлијин бəргəрар олдуғу сосиализм чəмијjətиндə классик ән'ənələри чох мүһүм вə јени кејфијjətləрлə зənкинləшдириб даһа да инкишаф етдирди.

Мүасир дөврдə Совет Иттифагы дүнјада сүлһ вə демократијанын, милли азадлыг һəрəкатынын ən бөјүк вə күдрəтли дајағыдыр. Бөјүк Вətən мүһарибəсиндən сонра мүстəмləкə зүлмүндən хилас олуб мүстəгиллик кəсб етмиш дөвлəтləрин, һазырда өз истиглалијjətləри, милли вə ирги бəрабəрлик уғрунда мүбаризə апаран өлкələрин халглары Совет Иттифагына үмид вə ифтихарла бахыр, онун мə'нəви вə мадди көмəјинə архаланырлар.

Совет ədəбијjаты мејдана чыхдығы илк күнləрдəн башлајараг, азадлыг вə истиглалијjət уғрунда мүбаризə апаран халгларын һəјатына диггət јетирмиш, онларын арзу вə əмəлləрини алгышламышдыр. Совет, о чүмлədən дə Азəрбајчан ədəбијjаты бу мөвзуда јазылмыш гијмətли əсəрləрлə зənкиндир.

Илјас Əфəндијев «Одлу сəһрадан кəлмиш шеjтан» драмында бу ән'ənələри давам етдирмишдир. Пјесдə

өз азадлығы уғрунда дөјүшә кедән әрәб халгынын мәрдлији, вәтәнә мәһәббәти һәгиги бәдии васитәләр вә инандырычылыгла әкс олунмушдур. Әсәрин әввәлиндә бир-биринин ардынча партлајан бомбаларын доғурдуғу куруултуну белә үстәләјән: «Он доггуз јашлы Сүрејја бинту Әбуталиб дүнјанын ән күчлү бир дөвләти илә вурушур. Сүрејја бинту Әбуталиб өз халгынын гул олмамасы уғрунда вурушур!» — сөзләри драматик мүбаризәни лабүд етмиш ичтимаи амилләри јығчам вә ајдын бир шәкилдә ифадә етмишдир.

Әсрләрдән бәридир ки, әрәб халгларыны мүстәмләкә әсарәти алтында сахлајан империалистләр онларын милли гүрур вә ләјагәт һиссини тапдамагла кифајәтләнмәјиб, торпагларынын түкәнмәз сәрвәтләрини дә талајыб апарырлар. Халг ачыначаглы бир вәзијјәтә дүшмүшдүр. Нәһајәт, бир күн кәлмишдир ки, онун сәбир касасы дашмыш, халгын ән јахшы өвладлары мүстәмләкәчиләрә гаршы өлүм-дирим мүбаризәсинә галхмышлар.

Сүрејја бу мүбаризләрдән биридир. Һәјатыны, бүтүн варлығыны вәтәнин мүстәгиллији, халгын хошбәхтлији јолунда гурбан вермәјә һазыр олан кәнч гыз, өзү һаггында дүшүнмәји, шәхси сәадәтә чан атмағы мүмкүн сајмыр. Одур ки, «мән сәндән «һә» чавабы алмајынча хошбәхт олмајачағам», — дејән ләјагәтли бир чаванын — Тариг ибн Зијадын чавабында билдирир ки: «Ән бөјүк хошбәхтлик азадлыгдыр. Тариг, вәтәнимизин азадлығы!» Фәдакарлыг, горхмазлыг, мәгсәд ајдынлығы кәнч гызын характеринин башлыча чәһәтләридир.

Пјесдә империалист чәбһәсини тәмсил едән әсас сүрәтләрдән бири олан Чо мәшһур нефт кралларындан биринин оғлудур. О, бир тәрәфдән бәрабәр олмајан бу вурушмада тезликлә јүксәк рүтбә газанмаг, дикәр тәрәфдән исә шәхси һесабларына ахан милјонлары мүһафизә етмәк, даһа да артырмаг арзусу илә вурушур, әминдир ки, јерлиләр, мүстәмләкәчиләрин һәгарәтлә дедикләри кими, түземләр нанкор вә мәдәнијјәтсиздирләр. О, висг ичиб истираһәт едир, лазым кәләндә дә һаваја галхыб бомба јүкүнү күнаһсыз адамларын башына төкәрәк гајыдыр. XX әсри «һијлә вә күч әсри» адландыранлар мүһарибәнин талејини бомбаларла һәлл етмәк кими вәһши бир гәрар чыхармышлар. *(«Јохса гарышга кими чөлләрә сәпәләнмиш бу түземләрин өһдәсиндән башга чүр кәлмәк мүмкүн дејил».)*

Лакин күнләрин биринда тәјјарәси вуруландан сонра әсир дүшүр вә бурада шаһиди олдуғу һадисәләр, дүшмәнләринин мәрдлији онун инамыны сарсыдыр. Бир тәсадүф үзүндән гачыб хилас олса да, сусузлугдан чәһәннәм әзабы чәкәндә она су вермиш көзәл әрәб гызыны — Сүрејјаны унуда билмир.

Һадисәләрин инкишафы илә онлар санки ролларыны дәјиширләр. Сүрејја һәбс олунур. О, мүстәмләкәчиләрин залымлығына бәләддир. Билир ки, илләрдән бәри ону ахтаран, әлә кечирмәк истәјән дүшмән ондан амансыз бир интигам алмаг истәјәчәкдир. Лакин горхуб чәкинмир; руһән мәғлуб олмур. Ән ағыр шәраитдә дә мүбаризәни давам етдирән бир дөјүшчү ораг галыр. Чүнки «вәтәнсиз бир һечәм» — дејән гызын сәмимијјәти вә гәләбәјә инамы сарсылмаздыр.

Чо кәнч гызы севир, онун көзәллијинә, мәрдлијинә вурулур. Ону хилас етмәк истәјир, вә'дләр верир, «мән сәнә әрәб краличаларынын белә көрмәдији бир һәјат, бир сәадәт бәхш едәрәм», — дејир. Лакин гызын дөзүмү сарсылмыр. О, халгы әсарәт алтында инләјәркән, өзүнүн хошбәхт олачағына инанмыр.

Онун гәтијјәти Чону сарсыдыр. Кәнч мә'нәви мәғлубијјәтини е'тираф едир: «Мән мүһарибәдән әл чәкә-

рәм, мән сәни көтүрүб узаглара, Исвечрәјә кедәрәм. Мән дөнүб мүсәлман оларам, анлајырсан, мүсәлман! Сөјлә, сәнә даһа нә лазымдыр?» Бу вә'дләр өлүм гаршысында олан һәр һансы бир гызы бәлкә дә тә'мин едәрди. Лакин Сүрејја өзү һагда дүшүнмүр. «Мәнә вәтәним лазымдыр, сер! Мән вәтәнсиз бир һечәм!»

Нәһајәт, гаршысыалынмаз мәһәббәт галиб кәлир. Чо һәрби анды да, атасынын милјонларыны да унудуб онунла гачыр. Онлар чәтинликләрлә гаршылашыр, өлүмлә әлбәјаха олур, бир нечә хурманы бәрабәр бөләрәк јејирләр... Нәһајәт, сәһрада көзәл бир вадијә кәлиб чыхырлар. Чо ону инандырмаға, шәхси хошбәхтлији наминә мүбаризәдән әл чәкмәјә, мәһәббәтин сәсинә гулаг асмаға чағырыр: «Бу күлләр, бу јашыл отлар Адәмлә Һәвваны бүтүн ичтимаи мүнагишәләрдән, тәригәтләрдән узаг бир мәһәббәтә чағырыр. Кәл биз һансы диндән, һансы милләтдән, һансы синифдән олдуғумузу унудаг». Чавабында ешидир: «Мән һәр шеји унударам, лакин вәтәними јох, сер! Нә гәдәр ки, вәтәним әсарәтдәдир, мәним мәһәббәтим дә дустагдыр, сер».

Бу, инамын сарсылмазлығыдыр. Чүнки шәхси сәадәтдән шүурлу сурәтдә имтина етмиш Сүрејја, анчаг о, адамын мәһәббәтини гәбул едә биләр ки, халгынын азадлығы, итирилмиш һүгугларынын гајтарылмасы уғрунда онунла, онун кимиләри илә бир сырада дөјүшә кетсин. Чонун ону, көзәл әрәб гызыны севдијинә, сәмимијјәтинә инаныр. Лакин бу, онун вәтәндаш һиссијјатыны тә'минә гадир дејилдир. Одур ки, ачыг данышыр: «Әрәб халгынын өз торпағының, өз вәтәнинин саһиби олмасына көмәк еләјин. Әрәбләрин үзәринә бомбардманчы тәјјарәләр көндәрән аеродромун партладылмасында бизә көмәк еләјин. Кенерал Вилсонун һәрби планларынын сурәтини чыхарыб бизә верин».

Әрәб гызынын мәтанәти вә мәһәббәти галиб кәлир. Бир сыра башга амилләр дә мејдана чыхараг, Чонун гәрар гәбул етмәсини сүр'әтләндирир.

Вәтәнә мәһәббәт кәнч гызы дини вә милли көрүшләрин, мәһдудијјәтин фөвгүнә галдырыр. Чо өз сәдагәтини ишдә, ганыны ахытмагла, әрәб халгынын азадлыг мүбаризәсинә көмәклә көстәрәндән сонра Сүрејја ону өз нишанлысы е'лан едир.

Драм ашағыдакы сөзләрлә гуртарыр: «...бу дүнјада ән бөјүк иш, ән бөјүк әгидә азадлыгдыр! Халгларын истиглалијјәти уғрунда вурушан, инсаф, әдаләт бајрағы галдыран һәр бир инсан дининдән, миллијјәтиндән асылы олмајараг мүгәддәсдир...» Илјас Әфәндијевин бөјүк мәһәббәтлә тәрәннүм етдији мүсбәт гәһрәманлар вәтән вә халг гаршысында борча сәдагәтлә бу һәгигәти тәсдиг едир, өз мүнасибәтләрини тамам јени әсаслар үзәриндә гурурлар. Әдиб охучуну инандыра билир ки, Чо анасы миссис Кедрин вә Сүрејја кимиләри илә әл-әлә вериб ахыра кими бу јолла дөнмәдән кедәчәк, әсил инсани хошбәхтлија чатачагдыр.

«Одлу сәһрадан кәлмиш шејтан» империалистләрин, мүстәмләкәчиләрин Сүрејјаја вердикләри бир аддыр. Онлар ағласығмаз гәһрәманлыг көстәрән адамын он доггуз јашлы бир әрәб гызы олдуғуна инанмаг истәмир, ону шејтан адландырмагла өз ачизликләринә бәраәт газандырмаға чалышырлар.

Сүрејја исә одлу сәһрадан кәлмиш шејтан јох, одлу сәһраја азадлыг вә сәадәт кәтирмәк арзусу илә фәдакарчасына чарпышан бир мәләкдир.

«Одлу сәһрадан кәлмиш шејтан» Илјас Әфәндијевин әсәрләринин мөвзу әһатәсини даһа да кенишлән-

дириб, әдәбиjjатымызы гиjмәтли бир сәнәт нүмунәси илә зәнкинләшдирди.

сон сөз әвәзинә

Отуз беш илдә Илjас Әфәндиjев чәмиjjәтин инкишафы илә әлагәдар чох мүһүм ичтимаи проблемләрлә марагланмыш, мүасирләринин дүнjабахышы вә психолокиjасында jаранан дәjишикликләри, jенилиjи ити сәнәткар көзү илә көрүб онлары бәдии ин'икаса мүвафиг ифадә васитәләри тапмышдыр.

Әдибин әсәрләринин мөвзу даирәси кениш, сурәтләр аләми рәнкарәнк, формасы мүхтәлиф вә оризиналдыр. Онлар һәjатиликлә, мәзмунла форма арасындакы мүвафигликлә, емосионаллыгла күчлүдүр. Он илләрдән бәридир ки, охучулар әдибин әсәрләрини интизарла көзләjир, бөjүк марагла гаршылаjырлар. Jени охучу нәсилләри дә онлары ejни марагла охуjачаг, ағыллы вә мәрд мүасирләримизи үрәкдән севәчәк, онлара охшамаға чалышачаглар.

Алтмыш иллиjини бу jахынларда гejд етдиjимиз көркәмли сәнәткар jарадычылығынын камил дөврүнә гәдәм гоjмушдур. Онун индиjә кими газандығы мүвәффәгиjjәт, кәләчәк бөjүк наилиjjәтләринин рәһнидир. О, чохмилләтли совет әдәбиjjаты хәзинәсини бундан сонра да гиjмәтли нүмунәләрлә зәнкинләшдирәчәкдир.

Охучулара тәгдим олунан бу монографиjа, jазычынын һәjат вә jарадычылығына һәср олунмуш мүхтәсәр очерк, сәнәткарын кечдиjи jола үмуми бир нәзәр салмаг сahәсиндә биринчи тәшәббүсдүр. Әдибин jарадычылығыны daha дәриндән вә кениш планда өjрәнмәк үчүн зәрури олан бу иш көрүлмәли иди. Шүбһәсиз ки, бу гиjмәтли нүмунәләри дәриндән, әдәби просеслә

daha сых әлагәдә өjрәнмәjә чәһд етдикчә, гаршыjа jени вә мүһүм сәнәткарлыг проблемләри чыхачаг, онларын мәзмун зәнкинлиjи диггәтимизи jени мәсәләләрә чәлб едәчәкдир. Чүнки Илjас Әфәндиjевин ахтарышлары, мүасирләримизин мүкәммәл, дәриндән ишләнмиш бәдии сурәтләрини jаратмаг сahәсиндә мүвәффәгиjjәтләри үмумсовет әдәбиjjатынын көркәмли нүмаjәндәләринин ахтарышлары илә сәсләшир.

Шүбһә jохдур ки, Азәрбаjчан әдәбиjjатшүнаслары бу вачиб иши көрәчәкләр. Бу сahәдә ишләjән мүәллифләрдән бири кими биз бу әсәрә өз мүнасибәтини, мүлаһизә вә гejдләрини билдирәчәк jолдашлара габагчадан миннәтдарлыг едирик.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Бир нечә сөз 3

ВАРЛЫГЛА СЫХ ӘЛАГӘДӘ

Исте'дад кәлир... 11
Мә'нәви гәһрәманлығын тәрәннүмү 18
Әдәбиjjат вә мүасирлик 24

ВӘТӘНДАШ ГҮРУРУ ВӘ ГӘЗӘБИ ИЛӘ

Jенилик дуjғусу 34
Мүбаризә еһтирасына алғыш 46
Рәнкарәнклиjин кичик, амма унудулмаз лөвһәләри . . 65

КӨРКӘМЛИ НАСИР

Давам едән ахтарышлар 76
Характерләрин фәрдилиjи 96
Одда jанмаjан достлуг 116

НОВАТОРЛУГ JОЛЛАРЫНДА

Һуманизмин тәнтәнәси 141
Һәjат һаггында дүшүнчәләр 155
Унутмаг лазымдырмы? 171

Паклығын гүдрәти 187
Азадлыг арзусу дөjүшә чағырыр 204
Бирлиjин күчү 217
Бejнәлмиләлчилик ән'әнәләринин давамы 227
Сон сөз әвәзинә 232

Сеидов Яхья Касум оглы

ИЛЬЯС ЭФЕНДИЕВ

(краткий очерк о жизни и творчестве)

Редактору *Зәкијә Гијасбәјли.* Рәссамы *К. Аванесов.*
Бәдии редактору *Н. Нәсиров.* Техники редактору *С. Бағырова.*
Корректорлары *А. Һүсејнова, М. Күлүшова.*

Јығылмаға верилмиш 3/II-1975-чи ил. Чапа имзаланмыш 10/VI-1975-чи ил. ФГ 00806. Кағыз форматы 70×108¹/₃₂. Кағыз № 1. Физики чап вәрәги 7,375. Шәрти ч. в. 10,32. Учот нәшр. вәрәги 9,6. Сифариш № 121. Тиражы 5000. Гијмәти 61 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.
26 Бакы комиссары адына мәтбәә, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

AR 1975/491